

**QIYASƏDDİN
QEYBULLAYEV**

**QƏDİM
TÜRKLƏR
VƏ
ERMƏNİSTAN**

**AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NƏŞRİYYATI
BAKI-1992**

Elmi redaktoru: Tarix elmləri doktoru; **İlyas Babayev**
Redakatoru: **Sədaqət Cabbarova**
Rəssamı: **Rəfael Əzizov**

Qeybullayev Q.

Qədim türklər və Ermənistan. B. : Azərnəşr, 1992, 140 səh.

Kitab qədim ata-baba ocaqlarından - indiki Ermənistan ərazisindən didərgin düşmüş azərbaycanlıların soykökü və təşəkkül tapmasıdır. Erməni “araşdırıcıları” tarixi Azərbaycan torpaqları olan Göyçə, Dərələyəz, Zəngəzur, Zəngibasar, Qəmərli, irəvan, qədim Ağbaba ellərində yaşayan Azərbaycanlıların orta əsrlərdə gəlmiş köçəri tayfaların sonrakı nəsilləri olduğunu söyləyirlər. Lakin, müəllif tarixi faktlar əsasında sübut edir ki, hələ eradan əvvəl VIII-VII yüzilliklərdə bu ərazilərin hamısı qədim türklərin məskəni olmuşdur, Ermənistan ərazisində saysız-hesabsız türk mənşəli toponimlər də sübut edir ki, bu torpaqda qədim türklər yaşamışlar.

Г 0503020907 – 107 8 - 92
М – 651 (07) – 92

ISBN 5 – 552 – 01172 – 2 ББК 9 (С42)

©Azərnəşr, 1992.

REDAKTORDAN

“Gülüstan” (1813-cü il) və Türkmənçay (1828-ci il) müqavilələri əsasında Azərbaycan Rusiya ilə İran arasında bölüşdürüldükdən sonra İran və Türkiyədən Cənubi Qafqaz ərazisinə, əsas etibarilə Ermənistan və Azərbaycana 1920-ci ilə qədər 600 min erməni köçüb gəldi. Əslində elə keçən əsrin 20-ci illərindən azərbaycanlıların Ermənistandan öz doğma yurdlarından qovulması prosesi başlandı. Hesablanmışdır ki, 1828-ci ildən 1920-ci ilədək iki milyondan çox müsəlman Rusiyadan qovulmuşdur, bunların əksəriyyətini Ermənistandan qovulan azərbaycanlılar təşkil edir. Bu proses 1988-ci ildə başa çatdı. Ermənistanda yaşayan axırıncı 160 mindən artıq azərbaycanlı bütün varidatları talan edilməklə oradan qovuldu. Bunun ardına erməni millətçiləri Azərbaycana qarşı ərazi iddiasını irəli ataraq açıq silahlı müharibəyə başladı. Beş ildir ki, bu müharibə davam edir. Bütün bunlar oxucuya yaxşı məlumdur.

Azərbaycanlıların Ermənistandan qovulması siyasəti erməni tarixşünaslığında hakim mövqə tutan belə bir nöqtəyi-nəzərlə əsaslandırılır ki, guya oradakı azərbaycanlılar orta əsrlərdə ermənilərin ərazisini zəbt etmiş köçəri türk-tatarların nəsiləridir və onları qovmaqla tarixi ədalət bərpa edilir. Bu saxta konsepsiya on illər boyu Ermənistanda və erməni diasporu tərəfindən xaricdə geniş təbliğ edilmişdir. Azərbaycan tarixçiləri bu nöqtəyi-nəzərin əsassız olduğunu bilsələr də ona qarşı bir tədqiqat işi ortaya çıxarmamışlar. Açıq desək, tarixçilərimizdən beynəlmilətçilik ənənələrinə sadıq qalmaq, bütün qüvvələri dostluğa, qardaşlığa yönəltmək tələb olunurdu... Oduz ki, tarixşünaslığımızda azərbaycanlıların mənşəyi haqqında yazmaq da heç kimi düşündürməmiş, Azərbaycan tarixində bu problemə yer ayrılmamışdır.

Əvvəlki kitabları ilə oxuculara yaxşı tanış olan tarixçi-etnoqraf, tanınmış toponimist Q.Ə.Qeybullayevin “Qədim türklər və Ermənistan” kitabı Ermənistan azərbaycanlılarının mənşəyi haqqında ilk təşəbbüsdür. Müəllif çox haqlı olaraq Ermənistan azərbaycanlılarını Azərbaycan xalqının tərkib hissəsi kimi götürmüş və onların bütünlükdə azərbaycanlıların mənşəyi ilə bir vəhdətdə araşdırmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Q.Ə.Qeybullayevin Azərbaycan xalqının mənşəyi haqqında öz konsepsiyası vardır. Qabaqkı əsərlərində, xüsusilə 1991-ci ildə çap etdirdiyi “Azərbaycanlıların etnogenezinə dair. I cild. Bakı, 1991” (rusca) kitabında öz izahını tapmış bu konsepsiya azərbaycanlıların etnogenezinə dair mövcud konsepsiyadan köklü sürətdə fərqlənir.

Oxucu deyə bilər ki, bu da rəzil kommunist quruluşunun nəticəsidir ki, hər yerdə olub. Doğrudur. Lakin, mənə elə gəlir ki, məsələn, Cənubi Qafqazda Gürcüstan və Ermənistana nisbətən Azərbaycanda rəhbər işçilər xalqdan daha çox ayrı düşmüşdülər. Nazirlərimiz, raykomlarımız, idarə və müəssisə başçılarımız vəzifəcə irili çəkdikləri ermənilərlə birləşib ac canavarlar kimi Azərbaycan

xalqının hərtərəfli qarət etdilər. Bəstəkarımız “qardaş olub Hayastan-Azərbaycan” mahnısını bəstələdi; heykəltaraşımız Şaumyanın qranitdən heykəlini düzəltmək üçün gecə-gündüz tər tökdü; böyüklərimiz küçə və meydanlarımızı ermənilərin adları ilə rəvnəqləndirdilər; milli ensiklopediyamızı erməni “geroylarının” tərcümeyi-halları ilə bəzədilər və s. v. e. a. Bütün bunlar quruluşdan irəli gəlirdi. Bir sözlə bu mənfur quruluş sayəsində müxtəlif əyri yollarla yüksələnənlərdə xalqın malına göz dikmək, oğurlamaq və rüşvət almaqla yorulmuş şəxsi mənafe xalq və vətən mənafeyindən həmişə qabaqda durub. Lakin ermənilər heç vaxt heç nəyə aldanmayıblar, onlar planlı surətdə, aramla xalqımıza qarşı məkrli planlarını həyata keçiriblər. Onların başçıları da həmişə millət hissi ilə yaşayıblar.

Hələ 30-cu illərin ortalarından başlayaraq Ermənistanda Azərbaycan kəndlərinin adları dəyişdiriləndə, 40-cı illərin sonlarında azərbaycanlıların bir hissəsi qovulanda harada idi başçılarımız? Ermənistanda 50-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan ərazisi hesabına böyük Ermənistanı yaratmaq ideyası ilə cild-cild kitablar yazılanda, xəritələr çəkiləndə (bu yaxınlarda Fransada fransız dilində çap olunmuş bir kitabda verilmiş xəritədə Kür-Arazın qovuşmasınadək olan bütün Kür-Araz ovalığı Ermənistan ərazisi kimi göstərilmişdir)¹və bu ideya dərsləklərə daxil edilərək orta və ali məktəblərdə tədris olunanda harada idi bizim başçılarımız?

Respublikamızın başında duranlar Azərbaycan torpağını, Azərbaycan xalqının o, sarıdan Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların taleyi üçün tarix qarşısında cavabdeh olduqlarını unuttular, ermənilərin bizə qarşı ərazi iddiasının xalqımızın həyatı üçün təhlükəsinin miqyasını qabaqcadan müəyyən edə bilmədilər, çəşib qaldılar.

Bununla da Dağlıq Qarabağın kimə məxsus olması kimi qondarma məsələnin müzakirə predmetinə çevrilməsinə imkan verildilər. Dağlıq Qarabağ ümumittifaq miqyasında bir növ hərrac malına döndü.

Yalnız Azərbaycan Xalq Cəbhəsi və onun ətrafına toplanmış demokratik, vətənpərvər qüvvələr, qeyrətli oğullarımız və qızlarımız vətənin və xalqın başının üstünü almış təhlükəni ilk gündən aydın təsəvvür edə bildilər. Hadisələrin sonrakı gedişi onların dediklərini təsdiq etdi. Azərbaycan Xalq Cəbhəsi xalqımızın tarixində öz layiqli və həm də şərəfli yerini artıq müəyyən etmişdir.

Ermənilərin torpağımıza qarşı işğalçılıq müharibəsində yüzlərlə cavanlarımız canlarından keçirlər. Onların adları tarix boyu vətən uğrundan yadellilərlə döyüşmüş ərənlərin adları ilə bir sırada duracaqdır. Onların adları xalqımızın tarix yaddaşında əbədi yaşayacaq, qəbirləri tər güllərlə örtüləcəkdir. Lakin yüzlərlə qeyrətli oğullarımızı tutdurub respublikada və ondan kənar

¹ L' Armenie Lean-Pierre Alem Presses İnversitaites de Franse 1983, səh. 6

zindana salınmasına kömək edənlərin, küçə və meydanlarda xalqın vətənpərvər övladlarını qırğına verilməsinə tərəfdar onların adları gec-tez üzə çıxacaq, həmişə nifrət yad olunacaqdır.

Belə acınacaqlı vəziyyət hazırda tarix elminə də mövcuddur. Erməni tairxçiləri öz əsərlərində azərbaycanlıları orta əsrlərdən gəlmə köçəri adlandırdıqları, Kürdən cənubdakı torpağımızın o cümlədən Qarabağın tarixən erməni ərazisi olduğunu tarixi mənbələrdə “əsaslandırdıqları” və beləliklə Azərbaycana qarşı indiki torpaq iddiasının nəzəri əsaslarını hazırladıqları vaxtlarda tarixçilərimizi yuxarıdan verilən göstərişlərə əsasən bütün güclərini Azərbaycanda sosializm və kommunizm quruculuğunun tədqiqinə, azərbaycanlıların kommunizm ruhunda tərbiyə olunmasına və ermənilərlə qardaşlığına və s. yönəldilər, qədim və erkən orta əsrlər etnik tariximizi isə kənardan diqtə edilən saxta, qondarma fikirlərdən ibarət kompilyativ topluya döndərdilər.

Bundan qabaq çap olunmuş kitabımızda² Dağlıq Qarabağda yaşayan indiki ermənilərin mənşəyi haqqında öləri məlumat vermişdik.

Mən ilə qədr dövlət qurumu, paytaxtı, V əsrdən yazısı olmuş, əsrlər boyu müxtəlif işğalçılara qarşı döyüş meydanlarında vuruşmuş alban xalqı VII əsrdən sonra bir etnos kimi tarix səhnəsindən çəkildi. Bunun səbəbi ərəb işağı oldu. Belə ki, IV əsrdən xristian dinini qəbul etmiş albanların əksəriyyəti islam dininə keçdi və sonra Azərbaycan xalqının təşəkkülü prosesində iştirak etdi. Albanların Dağlıq Qarabağda yaşayan böyük bir hissəsi dinindən dönmədi, lakin VII əsrin əvvəllərindən erməni kilsəsinin fitvasına uyan ərəb xilafətinin köməyi ilə erməni kilsəsinin təsiri altına düşdü və müxtəlif yerlərdən köçüb gələn ermənilərlə qaynayıb-qarışaraq tədricən erməniləşdi. Amma etnik mənsubiyyətə eyni xalqa aid olduqlarına, yəni mənşəcə türk olduqlarına görə müsəlman albanlar xristian albanları “din ayrı qardaş” adlandırdılar. Əslində, özünün ilk vaxtlarında müsəlman azərbaycanlı yalnız köklü Qarabağlıya-yəni xristian albana “din ayrı qardaş” deyə bilərdi, lakin sonralar bu ifadə Qarabağ ermənilərinə də şamil edilmişdir. Azərbaycanlı xristian dininə xidmət edən heç bir digər xalqın (gürcü, rum, suriyalı, rus və s.) nümayəndəsini, hətta Qarabağdan kənarında yaşayan erməninin “din ayrı qardaş” hesab etməmişdir. Oxucu bilir ki, keçmişdə Azərbaycanlı erməniyə özünə kirvə tuturdu. Əslində yalnız Qarabağ erməniyə kirvə ola bilərdi. Azərbaycanlıların qonaqpərvərlik adətlərinə görə sünət olmamış adamı qonaq saxlamaq və onu “qonaq” adlandırmaq olmazdı, lakin Qarabağ erməniyə xristian olsa da qonaq sayılırdı, evə sərbəst buraxılırdı. Buna səbəb erməniləşmiş albanlarla azərbaycanlıların ənənəvi mənşə birliyi ideyası, adət-ənənələrin yeniliyi idi. Əslində bütün orta əsrlər boyu Qarabağ erməniləri

² Qeybullayev Q.Ə. Qarabağ (Etnik və siyasi tarixinə dair), Bakı 1990.

azərbaycanlıların daşdığı adları daşımışlar, bu adların bir hissəsi türk, bir hissəsi ərəb (islam) mənşəli adlar idi. Y.V. Çəmənözminli bu barədə yazır: “Qocaların nağılına görə, əvvəllər ermənilərlə müsəlmanlar qarışaraq yaşamışlar, ikisinin də adət-ənənələri bir imiş: bir-birinə də “din ayrı qardaş” deyərmişlər. Müsəlman uşaqları sünnət olunarkən çox vaxt ermənilər kirvə olarmışlar”.³ Yazıcının “Din ayrı qardaşları” hekayəsində usta Karapet ilə Kərbalayi Məhəmməd daşnakların fitnəsi nəticəsində 1918-ci ildə baş vermiş münaqişədən sonra təsadüfən üz-üzə gəldikdə Məhəmməd deyir ki, daşnaqsütun⁴ yarandıqdan sonra dədə-baba duz-çörəyimiz hörmətdən düşdü⁵. Bu həqiqətən belədir. Dağlıq Qarabağın əsil köklü əhalisi, erməniləşmiş albanlar müsəlman azərbaycanlılara qarşı torpaq iddiasında olmamışlar, bu iddia İrandan və Türkiyədən gəlib oralarda məskunlaşmış ermənilərin və onlara fitva verən qatı millətçi ünsürlərin iddiasıdır.

Demək, bu gün mənfur daşnak ünsürlərin təsirinə məruz qalmış köklü albanlarla (lakin erməniləşmiş albanlarla) onları həmişə “din ayrı qardaş” hesab etmiş, kirvə seçmiş, qonaq saxlamış azərbaycanlıların əks cəbhədə durması belə yaranmışdır. Alban xalqının tarixi taleyi belə gətirmişdir.

Oxuculara təqdim olunan bu kitabçada xalqımızın tarixi ilə bağlı yalnız bir problemdən Ermənistanda yaşamış azərbaycanlıların mənşəyindən danışılacaqdır. Lakin kiçik və populyar səpgidə yazılmış bir kitabda bu problemin tam həllini vermək mümkün deyil, çünki bu problem indiyədək heç kimi maraqlandırmayıb. Demək, əslində kitab bu istiqamətdə ilk addımdır. Müəllif yaxşı bilir ki, kitabçada deyilənlər Zaqafqaziyanın və Yaxın Şərq ölkələrinin qədim tarixi sahəsində indiki baxışlarla daban-dabana ziddir. Müəllif bunu da yaxşı bilir ki, kitabçanı oxuyacağımız bəzi azərbaycanlı tarixçilərimiz də deyilənlərlə razılaşmayacaqdır. Nə etmək olar? Bütün elm sahələrində olduğu kimi, hər bir müəllif öz nöqtəyi-nəzərini irəli sürməkdə, hər bir opponent kimi həmin nöqtəyi-nəzərə münasibətini bildirməkdə azaddır. Amma məsələnin bu cəhəti də vardır, başqası tərəfindən buraxılmış səhvi, bu və ya digər problemin həllindəki çatışmazlığı görmək, sezmək və tənqid etmək asandır. Lakin həqiqəti aşkara çıxarmaq və deməli, səhv fikrin yaranmasının qarşısını almaq çox çətindir.

³ Çəmənözminli Y.V. Əsərləri, III c. Bakı, 1982, səh. 226.

⁴ Erməni şovinist “Daçnaksutyun” təşkilatı nəzərdə tutulur.

⁵ Çəmənözminli Y.V. Əsərləri I cə. Bakı, 1966, səh. 152.

I Fəsil

Azərbaycanlıların mənşəyi haqqında tarixi ekskurs

Erməni tarixşünaslığında hakim konsepsiyaya görə, ermənilər Ermənistan ərazisinin avtohton, yəni köklü əhalisi, oradakı azərbaycanlılar isə XI-XIII əsrlərdən Orta Asiyadan gəlmə köçəri türk və tatar-monqolların sonrakı nəsiləridir. Azərbaycanlıların Ermənistandan qovulması siyasəti də bu konsepsiyaya əsaslanır. Erməni tədqiqatçıları tarixi faktlara məhəl qoymadan nəinki hələ Albaniya dövləti vaxtlarında (eramızdan əvvəl IV əsrdən eramızın VIII əsrinə qədər) ana torpağımızın tarix boyu tərkib hissələri olmuş, yalnız əsrimizin 20-ci illərində Ermənistana verilmiş Zəngəzur zonasını (qədim Sisakanı), Dağlıq Qarabağı (qədim Arsaqi) və Qaxaz-Ağstafa zonasını (qədim Girdimanı) da binadan erməni torpağı sayır, bütünlükdə Kür-Araz ovalığının guya eramızdan əvvəl II əsrdən eranın IV əsrinədək Böyük Ermənistanın ərazisi, sonrakı əsrlərdə isə “Şərqi Ermənistan” adlandırıldığını yazırlar. Erməni müəllifləri hətta xarici ölkələrdə çap etdirdiyi kitablarda da Naxçıvanın və bütünlükdə Qarabağın erməni torpağı olmasını yazır və tarixi cəhətdən əsaslandırmağa cəhd edirlər.⁶ Məhz bu konsepsiya əsasında Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara qarşı əsrimizin əvvəllərindən başlayaraq genişlənmiş qatı millətçilik münasibəti sonra qarşıdurmaya çevrilmiş və nəhayət son illərdə erməni millətçilərinin nəzərdə tutduqları sonluqla nəticələnmişdir: azərbaycanlılar Ermənistandakı doğma yurdlarından tamamilə qovulmuşdur.

Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan qoparılması iddiasında tarixi baxımdan əsassızlığı barədə başqa yerdə danışmışıq.⁷ Bu haqda son illərdə kütləvi mətbuatda da çox yazılmışdır. Oxuculara təqdim olunan bu kitabça isə Ermənistanda yaşamış azərbaycanlıların mənşəyinin araşdırılması, onların sonradan gəlmə türk-tatar köçərilərinin nəsiləri hesab edən erməni konsepsiyasının saxtəliyinin sübut edilməsi məqsədinə xidmət edir.

Doğrudanmı Ermənistan azərbaycanlıları indiki⁸ Ermənistan ərazisinə orta əsrlərdə gəlmiş və erməni tarixçilərinin dedikləri kimi “avtohton” ermənilərin torpağını zəbt etmiş türklərdir? Əgər bu belədirsə, onda Ermənistandakı azərbaycanlıları tarixi baxımdan yadelli hesab etmələrinə görə erməniləri qınamaq

⁶ L'Armenie. Lean – PierreAlem. Səh. 75.

⁷ Qeybullayev Q. Ə.Qarabağ (Etnik və siyasi tarixinə dair). Bakı 1990; Yenə onun. К этногенезу азербайджанцев, т. 1 Bakı, 1991.

⁸ Burada və sonrakı səhifələrdə “indiki” sözünü işlətməklə ermənilərin vətəni olan və qdim mənbələrdə “Hayasa” adlanan ərazidən (Dəclə və Fərat çaylarının yuxarı hövələlərində kiçik ölkə) fərqli olaraq, e.ə. II əsrdən türklərin yaşadığı əraiyə şamil edilmiş indiki “Ermənistan” coğrafi anlayışını nəzərdə tutulur.

sanki ədalətsizlik olardı (hərçənd ki, dünyada təsbit olunmuş coğrafi və etnik sərhədləri mövcud olduğu indiki zamanda heç tarixi baxımdan da ərazi iddiası siyasətinə, xüsusilə sonradan gəlmə xalqların deportasiyasına bəraət qazandırmaq olmaz; allah eləməsin, əgər bütün xalqlar ermənilərin yolu ilə getsələr, onda dünya miqyasında çox xalqların bir-birinə qarşı torpaq iddiası mümkündür və belə olduqda bir sıra Şərq və Qərb ölkələrinin dağıtmaq və ermənilərini qovub sərhədlərindən kənara atmaq hüququna malikdirlər). Yox, əgər azərbaycanlılar Ermənistanda mənşəcə yerli və köklü əhalidirsə, bəs nə vaxtdan orada məskundurlar və onların əcdadları kimlərdir? – suallarına əsaslandırılmış elmi cavablar verilməlidir.

Problemin həllinə nail olmaq üçün belə bir tarixi gerçəklikdən çıxış etmək lazımdır ki, Ermənistan azərbaycanlıları ümumiyyətlə, Cənubi və Şimali Azərbaycanda yaşayan vahid Azərbaycan xalqının tərkib hissəsidir (sözsüz, Gürcüstan və Dağıstan azərbaycanlıları da nəzərə alınmaqla) və onunla dil, mənəvi və maddi mədəniyyət, ənənəvi təsərrüfat sahələrinin xüsusiyyətlərinə görə mənşə birliyinə malikdir. Bu, o deməkdir ki, Ermənistanda azərbaycanlıların yaşadığı zonalar məkan etibarilə Azərbaycan xalqının yarandığı areala daxildir. Bu, həm də o deməkdir ki, həmin zonalar etnik adı hay olanların, yəni ermənilərin məskun olduğu ərazi deyil. Deməli, tarixən xalqımızın məskun olduğu areala Cənubi və Şimali Azərbaycan ərazisi ilə birlikdə indiki Ermənistanın Azərbaycanla sərhəd zonaları daxil idi. Bu arealda gedən etnogenetik prosesin xarakterik xüsusiyyəti, prosesdə eyni etnik komponentlərin – müxtəlif qədim tayfalarının iştirak etməsidir. Bunu həm Azərbaycanın hər iki hissəsində, həm də Ermənistanda mövcud olan bir sıra qədim türk mənşəli etnotoponimlərin eyniliyi təsdiq edir.

Eramızdan əvvəl II əsrdən başlayaraq, Ermənistanda hakim sülalə başçıların işğalçılıq siyasəti nəticəsində siyasi sərhədlərin dəyişməsi və türk tayfalarının yaşadığı zonalarının Ermənistana birləşdirilməsi Azərbaycan xalqının etnogenezində iştirak edən etnik komponentlərin həmin prosesdə fəaliyyətinin qarşısını ala bilməmişdir, çünki bu siyasi sərhədlər tikanlı məftillərlə ayrılan sərhədlər deyildi, siyasi qabarma və çəkilmələrin hüdudları idi. Bu həm də o deməkdir ki, Ermənistanda Azərbaycanlıların XIX əsrin əvvəllərinə qədər (Ermənistanda və Azərbaycanda, o cümlədən Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərin əksəriyyəti bilavasitə rus çarizminin yardımı və təhriki ilə bütün XIX əsr boyu İrandan və Türkiyədən köçüb gələnləri) yığcam halda yaşadığı və bilavasitə Azərbaycanla həmsərhəd olan zonalar qədimdən erməni etnosunun təşəkkül tapdığı ərazi sayıla bilməz. Ona görə ki, müəyyən etnik sərhədləri ilə ayrılan bir ərazinin daxilində iki etnosun, yəni həm azərbaycanlıların, həm də ermənilərin təşəkkülü prosesi gedə bilməzdi. Yuxarıda isə biz Ermənistan azərbaycanlılarının yaşadığı zonaların tarixən Azərbaycan xalqının təşəkkülü arealına daxil olduğunu qeyd etmişik.

Buradan alınan məntiqi nəticə belədir ki, indiki Ermənistana məxsus olan və Azərbaycanla sərhəd təşkil edən Zəngəzur (Zəngəzurun böyük hissəsi – Sisyan, Gorus, Qafan və Meğri rayonları indi Ermənistana, kiçik hissəsi – Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonları Azərbaycana məxsusdur), Dərələyəz və Göyçə zonaları tarixən Azərbaycan xalqının yaranma arealına aid olduğuna görə elə tarixən də erməni torpağı sayıla bilməz. Həqiqətən də Ermənistan azərbaycanlılarının yaşadığı Zəngəzur və Göyçə zonaları qədim dövrdə Alban ölkəsinin ərazisi idi. Bu əyalətlər yalnız eradan əvvəl II-I əsrlərdə ilk dəfə işğal edilərək Ermənistana qatılmış və sonrakı əsrlərdə tədricən Kiçik Asiyadan ermənilər köçüb oralarda məskunlaşmışlar. Həmin zonalarda ermənilərin kütləvi şəkildə yerləşdirilməsi isə XIX əsrin əvvəllərindən başlanmışdır. Bu məsələdə mövzumuzdan kənar olduğuna görə ona toxunmur.

Demək, Ermənistanda azərbaycanlıların binadan yaşadıkları zonaların Azərbaycan xalqının yaranma arealına daxil olmasını şərtləndirən iki tarixi amil olmuşdur:

1. Həmin zonaların eradan əvvəl II əsrdən Böyük Ermənistana qatılmasına qədər yerli əhalinin indiki Azərbaycan ərazisinin qədim əhalisi ilə vahid etnik kütlə təşkil etməsi.

2. VII-VIII əsrlərdən başlayaraq Ermənistan və Azərbaycan ərazilərinin ərəb xilafətinin, sonralar isə Səlcuqlər, Sacilər, Şəddadilər, Elxanilər, Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu dövlətlərinin, nəhayət, Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin tərkibində olması.

Bu amillər Azərbaycan və Ermənistan ərazisində din və dilcə yaxın türkdilli əhalinin qaynayıb-qarışmasında və vahid xalq kimi formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Demək, azərbaycanlıların etnogenezində iştirak etmiş etnik komponentlər bu və ya digər nisbətdə həm də Ermənistan azərbaycanlılarının ulu əcdadları hesab edilməlidir və əksinə, əgər Ermənistandakı azərbaycanlılar XI-XII əsrlərdən sonra gəlmə türklər hesab edilirsə, onda bu nöqteyi-nəzər bütünlüklə Azərbaycan xalqının türkdilli əcdadlarına aid olunmalıdır. Məsələ belə qoyulduqda ortaya çıxan bir paradoksu izah etmək lazım gəlir: Azərbaycan tarixşünaslığında hakim (lakin saxta) konsepsiyaya görə, ümumiyyətlə, azərbaycan xalqı XI-XII əsrlərdə Orta Asiyadan gəlmiş səlcuq oğuzlarının Cənubi Azərbaycan ərazisində irandilli Atropatena xalqının, Şimali Azərbaycan ərazisində dağstandilli Alban xalqını türkləşdirməsi (başqa sözlə, guya həmin qədim xalqların qısa müddətdə bütünlükdə iranmənşəli və dağistanmənşəli dillərindən əl çəkərək türk dilinə keçməsi) nəticəsində orta əsrlərdə yaranmışdır. Bununla da əslində Azərbaycan xalqının vahid mənşə birliyi inkar edilirdi. Xalqa və vətənə qarşı bundan böyük kəmfürsətlik, dəqiq deyilsə, xəyanət ola bilərmidi? Bir anlığa tutaq ki, bu belədir: yəni cənubdakı azərbaycanlılar türkləşmiş iranlılar, şimalda azərbaycanlılar isə türkləşmiş

dağıstanlılardır, bəs onda Ermənistandakı azərbaycanlılar (bura, əlbəttə, Gürcüstan və Dağıstan azərbaycanlılarını da əlavə etmək lazımdır, çünki onlar da Azərbaycan xalqının tərkib hissələridir) hansı “türkləşmiş” (“türk dilinə keçmiş”) irandilli və dağıstandilli xalqdır?

Xalqımızın mənşəyi haqqında yaratdıqları mövcud və hakim konsepsiya əsasında bu suala heç cür cavab vermək mümkün deyillərsə, demək olar ki, onlar XI-XII əsrlərdən sonra gəlmə türklər sayılmalıdır. Bəs onda Azərbaycan ərazisində həmin əsrlərə qədər yaşadığı sübut olunan qədim türk tayfalarının həm də Ermənistanda yaşaması faktını necə izah etmək olar?

Bununla azərbaycanlıların mənşəyi haqqındakı indiki konsepsiyanın qondarma və demək, saxta olması aydın nəzərə çarpır.

Yuxarıda deyilənlərdən görünür ki, Ermənistan azərbaycanlıların mənşəyi bütövlükdə Azərbaycan xalqının etnogenezi ilə çulğadır. Problemin məhz bu şəkildə qoyuluşuna və həllinə indiyədək nail olunmamışdır. Əslində buna heç təşəbbüs də edilməmişdir. Hazırda Azərbaycan tarixşünaslığında belə bir nöqtəy-nəzər üstün mövqeyə malikdir ki, Azərbaycan ərazisində eramızdan əvvəl türkdilli etnosların yaşaması haqqında qəti olaraq söhbət gedə bilməz; erməni tarixçilərinin Ermənistan azərbaycanlılarını orta əsrlərdə onlara gəlmiş maldar – köçəri türk nəsiləri saymaları da bundan irəli gəlir. Bununla da erməni tarixşünaslığında Ermənistan azərbaycanlılarının mənşəyi haqqında Azərbaycan tarixşünaslığındakı hakim konsepsiya ilə bütün parametrlərdə üst-üstə düşür və bir-birini tamamlayır. Demək, başqa sözlə, xalqımızın etnogenezi probleminin əsl elmi həllinə nail olunmadığına görə aydınlaşdırılmamış qalır. Yüz minlərlə azərbaycanlıların və Azərbaycana qarşı ermənilərin ərazi iddiasının nəzəri əsaslarını da məhz problemin belə “həlli” təşkil edir.

Burada xalqımızın mənşəyi haqqında geniş söhbət açmaq yeri deyil. Bu problem haqqında nöqtəy-nəzərimizi bundan qabaqkı əsərlərimizdə oxucuya çatdırmışıq. Azərbaycan ərazisində eradan əvvəlki minilliklərdə türkdilli tayfaların yaşadığına (əlbəttə, erkən orta əsrlərdə şimaldan və cənubdan da türk tayfaları gəlmişdir) əsas götürən konsepsiyamızın oxucuya aydın olması üçün Şimali Azərbaycanda azərbaycanlıların etnogenezində əsas rol oynamış alban etnosu haqqında tarixi ekskursla kifayətlənəcək.

Şimali Azərbaycan ərazisi eradan əvvəl IV əsrdən başlayaraq antik mənbələrdə Albaniya adlanır. Əlbəttə, Albaniya və albanların adının ilk dəfə eradan əvvəl IV əsr hadisələri ilə əlaqədar çəkilməsindən belə nəticə çıxarıla bilməz ki, onlar burada həmin əsrdən mövcuddurlar. Sadəcə olaraq həmin əsrdən əvvəl Albaniya haqqında soraq verən mənbə yoxdur.

Bütün qədim mənbələrdə Şimali Azərbaycan ərazisinin qədim əhalisi alban adlandırılır. Aydındır ki, həmin mənbələrdəki alban etnonimi iki mənada – həm konkret bir etnosun adı kimi, həm də Albaniya ərazisində yaşayan, lakin etnik

mənsubiyyətə albanlardan fərqli qafqazdilli və irandilli tayfaların ümumi birləşdirici adı kimi, başqa sözlə, “albaniyalı” mənasında işlənmişdir. Albanşünaslıqda mənşəyimiz haqqında problemin həll olunmasına mane olan düşünlərdən biri elə budur: tədqiqatçılarımız nəzərə almırlar ki, burada alban adlı konkret (yəni özünüadlandırması, yaxud etnik adı “alban” olmuş) bir etnos yaşamasaydı, digər tayfaların içərisində çoxluq təşkil etməsəydi və aparıcı rola malik olmasaydı, ölkə Albaniya adlanmazdı.

Alban tarixi haqqında qiymətli əsər yazmış Fəridə Məmmədovanın xidməti – Albaniyada eramızın I minilliyində alban etnosunun yaşadığını sübut etməsidir.⁹ Lakin bu müəllif də özündən əvvəlki tədqiqatçıların belə bir fikrini təkrar edərək yazmışdır ki, bu etnos Qafqaz dil mənşəli idi, yəni alban xalqı bizə məlum olmayan Dağıstan tipli bir dildə danışırdı və demək, əsrlərdən sonra türkləşmiş dağıstandilli albanlar və gəlmə türklərin nəsiləridir.

Tədqiqatlarımız isə alban etnosunun türk mənşəli olduğunu göstərmişdir. Fikrimizi sübut etmək üçün eramızın I minilliyində - məhz alban dövlətinin və alban etnosunun mövcud olduğu dövrdə Albaniyanın toponimlərini və albanların şəxs adlarını nəzərdən keçirək. Özlüyündə aydındır ki, hər hansı bir ölkənin toponimləri və şəxs adları (kənardan gətirilmə adlar istisna olmaqla) həmin ölkədə yaşayan etnosun mövcud olduğu dövrdə Albaniyanın toponimlərini və albanların şəxs adlarını nəzərdən keçirək. Özlüyündə aydındır ki, hər hansı bir ölkənin toponimləri və şəxs adları (kənardan gətirilmə adlar istisna olmaqla) həmin ölkədə yaşayan etnosun mövcud olduğu dövrdə yaranır. Əgər biz həmin yer və şəxs adlarının mənalarını açdıqsa, bununla da həmin etnosun dilinə məxsus sözləri-leksik vahidləri müəyyən etmiş olarıq və həm də bu etnosun etnik mənsubiyyətini aydınlaşdırmış olarıq.

Nəzərdən keçirəcəyimiz adlar əsasən Musa Kalankatlının eramızın I minilliyindən bəhs edən “Alban tarixi” əsərindən və az miqdarda qədim erməni, gürcü və ərəb mənbələrindən götürülmüşdür.

Toponimlər

Eranın birinci minilliyinə aid alban coğrafi adları iki yerə ayrılır: 1) Albaniyada yaşamış qədim tayfa və xalq adlarını əks etdirən etnotoponimlər: abant, Arajank, Kolb, Kolt, Mets-Arank, Mets-Kolmank, Pazkank, Trtuqet, Tuç-Katak, Çol (Çül), Çor, Xarqlan, Xunankert, Şakaşen, Şəki və b. Qədim erməni dilinin qrammatik qanunlarına, fonetikasına uyğun surətdə verilmiş (çünki “Alban tarixi” bizə ermənicə gəlib çatıb) Bu toponimlər Albaniyada yaşamış ellərin-abant,

⁹ Bu barədə bax: Ф.Мамедова. Политическая история и историческая география Албании. Баку, 1985.

araz, aran, sadak, qarqar, gəncə, koman, qoros, katak, kəngər, peçeneq, tərtər, kol, çul, çur, hun, sak (şaka) və b. adlarını əks etdirir. Bu tayfaların bəziləri – alban, aran, qarqar, katak, kəngər, kol, sadak, sak və b. Ermənistan azərbaycanlılarının da ulu əcdadlarıdır, bu barədə aşağıda deyəcəyik. Bu tayfaların hamısı qədim türk mənşəlidir.¹⁰ Oxucuların nəzərinə çatdırırıq ki, göstərilən toponimlərin çoxu məsələn, Aranrot, Qarqar, Qoroz, Kəngər, Gəncə, Kolman, Mets-Aran, Pazkank, Tuç-Katak, Çol, Şakaşen, Şəki və b. V-VII əsr mənbələrində Albaniyada mahal, şəhər və qala adları kimi qeyd olunur. Burada həmin tayfalar barədə danışmaq imkanımız yoxdur, təkcə onu deyək ki, göstərilən tayfaların hamısı türkdilli tayfalar kimi orta əsrlərdə və hətta indi də türkdilli tayfalar kimi orta əsrlərdə və hətta indi də Şimali Qafqaz, Volqaboyu, Orta Asiya, Qazaxıstan və Antalya da məlumdur. 2) Toponimlərin ikinci qismi landşaft bildirən adlardır. Təkrar edirik, coğrafi landşaft bildirən aşağıdakı alban toponimləri II-XII əsrlərə aid mənbələrdə qeyd olunmuşlar. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, müəyyən bir coğrafi ad mənbədə qeyd olunduğu əsrdən əvvəl mövcud olmalı idi. Fars, erməni, gürcü və Dağıstan dillərində izah olunmayan bu toponimlərin mənasını açmaq üçün onların təşkil olunduqları sözləri qədim türk sözləri ilə müqayisə edəcəyik, lakin istinad etdiyimiz ədəbiyyat və lüğətlərin burada sadalanması mümkün olmadığı üçün oxuculardan üzr istəyirik.

Qədim mənbələrdə Albaniya ölkəsi həm də Aran, Arran adlanır. Aran əvvəlcə Kür-Araz ovalığının adı olmuş və sonra bəzi qonşu xalqlar Albaniyanı bütövlükdə Aran adlandırmışlar. Hesab edilir ki, İran ərazisində III əsrə aid daşüstü yazılarda qeyd olunan və Aran adının fars və parfiya dillərində tələffüz formaları hesab edilən Ardan və Aldan adları nəzərə alınmazsa, bu ad ilk dəfə VI əsrin ortalarına aid bir Suriya mənbəyində çəkilir. Lakin bizə elə gəlir ki, bu fikir düz deyil. Ptolemey (II əsr) yazmışdır ki, Kür sahili bir əyalət Tosaren adlanır (Ptolomey, V, 12,9). Qədim yunan dilində Tosaren kimi verilmiş bu toponim qədim türk dillərindəki tus (Azərbaycan dilindəki “buz”) “düzən” və aran “qışlaq yeri” “isti yer” sözlərindən ibarətdir. İndi də Azərbaycan dilində və bəzi türk dillərində aran sözü məhz bu mənədadır. Müqayisə üçün deyək ki, Türkiyə ərazisində Diqor mahalında, Arazla Arpaçay arasındakı ovalıq sahə orta əsrlərdə “Aran-Qarabağ” (yəni Qarabağ tayfasının qışlaq yeri) adlanırdı¹¹. Qeyd edilməlidir ki, həmin yerin adını Aren formasında VIII-IX əsrlərlə əlaqədar hadisələrdə erməni tarixçisi Katolikos İoohannes çəkməmişdir. Orta əsrlərdə Türkiyədəki Qarabağ Ağcaqala sancağının mərkəzi idi¹².

¹⁰ Bu barədə bax: Г.А.Гейбуллаев. К этногенезу азербайджанцев, т. 1 Баку, 1991. Сəh. 73-138.

¹¹ Kırzioqlu M.Fahrettin. Kars tarihilçilt. İstanbul, 1953, səh. 6.

¹² Yəni orada, səh. 7.

Ona görə də Aran toponimi II əsrdən məlum təmiz türk mənşəli sözdür və “qışlaq yeri”, “düzən yer”, “isti yer” deməkdir; Arkuqet (Zəngəzurda çay), türkcə arqu “yarğan” “yarğanlarla parçalanmış yer” və ermənicə qet “çay” sözlərindəndir; (indiki Həkəri çayının dərin dar dərələrlə axan yuxarı axarının adı); Bakı (indiki Bakı şəhərinin adı) türkcə baku “təpə”, yaxud baqu “cərgə təpələr”, Balk, Syunidə (Zəngəzurda)məntəqə, balık (qədim türkcədə balk) “şəhər” “qala”; Biləqan (indiki Beyləqan), qədim türkcə bilə “düzən yer”, “açıq yer” və qan şəkilçi; Barmak (indiki Beş-Barmaq qayası), qədim türkcə parmak “daş təpə”; Sanar (Kürlə Arazın birləşdiyi yer, Suqovuşan), qədim türkcə sənqər “burun” (iki çayın birləşdiyi yerdə yaranan burun); Dut (Arsakda məntəqə), qədim türkcə tut “düşərgə”; “Qaq gölü” (Qazax rayonundakı Qarayazı çölünün bir hissəsinin adı), türkcə qaq “quru”, “bitkisiz yer”; Kava, türkcə kaya “qaya”, “sıldırım”, müasir Gəyözən dağının adı (IX əsr gürcü mənbəyində Kavazın, kaya (qaya) və türkcə sın “dağ beli” sözlərindəndir; Kurmuk (indiki qurmuxçay), türkcə görmək “gölməçə, nohur” (həqiqətən Qurmuxçay mənbəyini dağlardakı nohurlardan alır); Kost (Arsakda mahal adı, adın ikinci hissəsinin atılması ilə Koston (Koştון adının ermənicə yazılışı), koş “köç yeri” və qədim türk mənşəli tön “təpə” sözlərindən (taş “qaya” və tön “tənə” sözlərindən ibatətdir Taştון toponimi kimi, bax aşağıda); Urdu (Arsakda məntəqə), qədim türkcə ordu “xan düşərgəsi”, “ordugah (ordunun “qoşun” mənası sonralar yaranmışdır); bu söz VIII əsrdən məlum olan Ordubad toponimində də vardır. Urdu toponiminin əvvəlində “o” əvəzinə “u” yazılması qədim erməni dilində XI əsrə qədər “o” səsinin olmaması ilə əlaqədardır, sonrakı “i” səsi isə “u”-nu bildirir, çünki qədim erməni dilində “i” və “u” hərfliəri eyni səsi ifadə edirdi; Tavus (əvvəlcə çay adı), qədim türkcə taus, tavuş, tayus “səs-küy” sözündən, deməli, Tavuşçay “səs-küylü çay” mənasındadır. İndi Ermənistan ərazisində çayın kənarındakı qala çayın adı ilə “Tavuşqala” (erməni mənbələrində Tausberd) adlanmış və sonra bu ad indiki Tavus yaşayış məntəqəsinə də şamil edilmişdir; Urek(Arsakda məntəqə), qədim türkcə örek “tikinti” “istehkam” (XIX əsrdə Bakı qəzasında da Urek-təpə adlı yer məlumdur); Taştון (Syunidə, yəni Zəngəzurda məntəqə), türkcə taş “daş”, “qaya” və tön “təpə”, “qabarıq uzunvari yüksəklik” sözlərindəndir; Çıx (Arsakda meşəlik, vadi adı), türkcə, o cümlədən azərbaycanca “çaylaq”, “çay vadisi” (Tərtərçay vadisində yer adı kimi qeyd olunur); Tusluk (Arsakda məntəqə), türkcə tuz (azərbaycanca duz) və bir şeyin bolluğunu bildirən-luk şəkilçisindən; “duzlaq”, duz olan yer (XVII əsrdə Dağlıq Qarabağda Duzluq və Duzbulak toponimləri vardı); Arkazan (Azərbaycan dilindəki arxac “qoyunların yatan yeri”)¹³ sözündən; (Goranboy rayonunda indiki

¹³ Türk dilində arçaq həm də “dağ yamacı” deməkdir (Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, т. I, səh. 291).

Erkəc kəndinin adı); Exçerxon, aq və türkcə çeraq “bulaq” sözlərindən; Qılaç, türkcə kiliç “aşırım”, “dağın qılıncı”; Ağasop (Alasop) “Alayaz-oba” sözündən; Qaşua “Qaş”, “dağın qaş”, “hündür çay sahili”; Alban tarixçisi Mxitar Qoş (XII əsr) Arsakda Kakoy-Çar adlı məntəqə olduğunu qeyd edir. Bu toponimi dialektlərimizdəki qaç “qoyun salınan yer”, oy “binə”, “tikinti” və car “dərə”, “yarğan” sözlərindən ibarətdir.

Bu siyahıya XII əsrin ortalarına aid ermənicə bir daşüstü yazıdakı Dağlıq Qarabağın bəzi kənd və qalaların adlarını da əlavə etmək olar. Aydındır ki, həmin toponimlərin XII əsr mənbəyində qeyd olunması onların heç də həmin əsrdə yarandığı demək deyil, şübhəsiz ki, onlar daha əvvəl yaranmışlar. Qədim erməni dilinin qrammatik normaları ilə verildiyinə görə fonetik dəyişikliyə uğramış bu toponimlər aşağıdakılardandır: Qavğağakats-indiki-Lövqala (Kəlbəcər rayonu); bu toponimin ermənicə yazılışında başda və ortadakı “ğ” səsi “l” səsinə uyğundur, çünki erməni dilində XII əsrə qədər “l” səsi yox idi. Onlar ona görə, məsələn alban etnonimini və ölkə adını Ağvan, Kalankat toponimini Kağankats, Kol (Kul) toponimini Goğ, Çul toponimini Coğ kimi tələffüz edir və yazırdılar. Deməli, Qavğağakats Lövqala adından və erməni dilindəki-kats şəkilçisindən ibarətdir. Aydındır ki, Lövqala toponimi ermənicə deyil, çünki həmin dildə nə keçmişdə və nə də indi “qala” (göstərilən misalda “ğğa”) sözü yoxdur, əvəzinə bərd “qala” sözü mövcuddur. Halbuki iranmənşəli “qala” sözü Azərbaycan dilində orta əsrlərdən məlumdur. Toponimdəki “ləv” (lev) sözü bəlkə də fars mənşəlidir və “dodaq”, məcazi mənada “dağ çıxıntısı, irəli çıxmış qaya” mənasındadır. Lakin, şübhəsiz, toponimin farsca olması heç də orada farsların yaşadığını göstərmir, sadəcə olaraq lev və qala sözləri Azərbaycan (o vaxt üçün alban) dilinə, ondan da toponimə keçmişdir. Əgər bu toponim fars dilinin qrammatik qanunları əsasında yaransaydı, onda “qala” sözü onun axırında yox, əvvəlində durardı; Arpa (İndi də Dağlıq Qarabağda Arpadöşü, Arpagadik, Arpadərəsi və b. toponimlər vardır) türk mənşəli arpa-taxıl növünün adından; Çavebekants, Çavebəy şəxs adından və qədim ermənicə mənsubiyyət bildirən-ans şəkilçisindən; Çavebek şəxs adı isə qədim türkcə cav “şan, şöhrət” və bəg (knyaz, tayfa başçısı) sözlərindəndir; Moxravan, azərbaycanca möhrə “gil palçıqdan divar” və ermənicə van (avan) “məntəqə” sözlərindəndir; Hrandaşans, Arandaş sözündən və ermənicə-ans şəkilçisindən (əvvəlinə qədim ermənicə “h” səsi əlavə edilmiş və ondan sonrakı “a” səsi düşmüşdür). Orta əsrlərdə bu toponim Daş-Aran kimi məlumdur ki, bu da “qaya üstündəki Aran kəndi” mənasındadır; (Bu kəndin xarabalıqları Dağlıq Qarabağda Stepanakert rayonunda Xramort-yurd adının ermənicə təhrifidir. Türk-moңqol dillərində xərəm “qala” deməkdir). Toponimdəki Aran sözü isə Albaniyada yaşamış türk mənşəli aran tayfasının adını əks etdirir. Bu etnonimin VII əsrdə qeyd olunan Aranrot (“Aran çay”), Mets-Aran (“Böyük Aran”) toponimlərində, Albaniyanın Arsakda mahal adında əks olunduğunu yuxarıda qeyd etmişdik. Aran

etnonimi indiki Aranzəmin (Stepanakert rayonu) kəndinin adından və fars dilindəki zəmin “yer” sözündən ibarətdir (aran tayfası haqqında aşağıda oxşarlığa malikdir); Aqbat (Musa Kalankatlının “Alban tarixi”ndə Aqbed) türkcə və azərbaycanca aq və bad (abad) “məskən” sözlərindən ibarətdir. (XIX əsrin 20-ci illərində həmin kəndə ermənilər dolmuş və onun adını erməni dilinə çevirərək Spitakşen, yəni “Ağkənd” qoymuşlar;) Çapar, türkcə və azərbaycanca çapar “xəbər aparan atlı” (ermənilər XIX əsrin əvvəllərində ora gəlib yerləşdirdikdən sonra Çaparşen adlanmışdır); Koturçat, türkcə və azərbaycanca qotur “keçəl” (dağ və təpə adlarında ara-sıra bitkili) və qədim türkcə çat “iki dağ tırəsinin birləşdiyi yer” (Daşkəsən rayonunda Çat-Yal dağının adındakı “Çat” komponenti ilə müqayisə edin) sözlərindən; Petrosabak, Petros şəxs adından (xristian albanın adı) və qədim türkcə bək “təpə” sözündən; (Gədəbəy toponimi də məhz qədim türkcə kədə “gözətçi”, “keşikçi” və bək “təpə” sözlərindən ibarət olmaqla “Gözətçi təpəsi”, “Qaravultəpə” deməkdir. İlk dəfə XIII əsrdə adı çəkilən Gədəbəy qalasının xarabalıqları məhz təpəlik yerdədir); Krabaştı, türkcə Qarabaştı (yəni Qarabaşlı, türk dilləri üçün xarakterik l-t-d əvəzlənməsi bu toponimdə əksini tapmışdır) toponiminin ermənicə yazılmış forması; Taqans, türkcə Toqan, yaxud Tuqan və ermənicə əlavə olunmuş “s” şəkilçisindən; 1727-ci ilə aid arxiv sənədində (Qarabağın yaşayış məntəqə adlarının siyahısı olan bu sənəd Türkiyədədir) Toqan Qarabağ vilayətinin Dizaq mahalında azərbaycanlıların yaşadığı kənd adı kimi qeyd olunmuşdur. Bu toponim türk dillərində ya Toqan (“qartal”) şəxs adından, ya türkcə töqən “təpə” sözündəndir; Yeznarans, türkcə yazı “düzən” və Aran kəndinin adından və ermənicə əlavə olunmuş –s şəkilçisindən. Hazırda Dağlıq Qarabağda Ərən-düz adlı yer və xarabalıq vardır; Hranans (heranans), əvvəlində “h” səsi əlavə olunmaqla, sonrakı “e” səsi düşməklə Aran toponimindən ibarətdir.

Biz Albaniyanın erkən orta əsrlərinə aid türkmənşəli toponimlərdən yalnız bir hissəsi nəzərdən keçirdik. Həmin toponimlərdə türk mənşəli aran “isti yer”, “qışlaq yeri”; arqu “yarqan”, “dar dərə”; bəku, bək “təpə”; aq (Aqbat toponimində); balk, balıq “şəhər”; sənqər “burun”, qara (Krabaşhur); töqən “təpə” yaxud toqan “qartal”; ürək “istehkam”; tön “təpə”; tus “düzən”, çat “iki dağ tırəsinin yerləşdiyi yer” sözləri indi dilimizdə işlənmir, lakin qədim türk yazılı abidələrində inlar var və bəziləri başqa türk dillərində indi də işlənməkdədir.

Alban etnosunu qafqazdilli, yaxud dağıstandilli hesab edən tədqiqatçılarımızdan soruşmaq lazımdır: Albaniyada əksəriyyəti V-VIII əsrlərdən məlum olan və türk mənşəli coğrafi terminlərdən və sözlərdən yaranmış bu coğrafi adlar (yuxarıda sadaladığımız türk mənşəli etnotoponimləri əlavə etməklə) bəs haradandır?

Erkən orta əsrlərdə, yəni III-IX əsrlərdən aid mənbələrdə adları çəkilən Bakı, Beyləqan, Bərdə, Gəncə, Qazax, Şamaxı, Şabran, Şəmkir, Quba, Tovuz və b. şəhərlərdə qafqazdilli (dağıstandilli) əhali (xoşbəxtlikdən, xarici, rus və hətta İran

tarixçiləri də yazırlar ki, albanlar İran, yaxud fars mənşəli deyildilər) yaşamış və XI-XII əsrlərdən sonra guya “türkləşmişdir?”

İndi isə alban etnosunun türkdilli olduğunu göstərən ikinci bir dəlilə - albanların şəxs adlarının mənalarına nəzər yetirək. Həmin adlar da tarixşünaslığımızda indiyədək tədqiqat obyektı olmamışdır (Mənalarını açma bilməsələr də onların çoxunu ermənilər çoxdan özlərininki sayırlar). Tədqiqatçılarımız isə yalnız kənarında deyilənləri təkrar etməklə kifayətlənmişlər.

Şəxs adları – antroponimlər

Albanların şəxs adlarının mənalarının açılmasına keçməzdən əvvəl oxucuya demək istəyirik ki, bütün xalqlarda, o cümlədən qədim türklərdə (demək, o böyüyəndən sonra onun ağıllı, xoşbəxt, yaxşı el başçısı, sərrast atıcı, sağlam bədənli olması arzusu əsas yer tuturdu. Ona görə, albanlarda şəxs adlarının mənalarına qədim türklərdə oğlan uşaqlarına advermə motivi baxımından, yəni onlara ad vermiş ata-analarının arzularından yanaşmaq lazımdır.

Oroz, Oroys (e.ə.I əsrin 60-cı illərində alban çarı) başqa qədim türkdilli xalqlardakı Oruz, Uruz, Orus şəxs adları ilə müqayisə oluna bilər. (“Kitabi Dədə Qorqud” epusunda Uruzbek şəxs adından xatırlayın); Oruz, Orta Asiyada və Qazaxıstanda yaşamış türk xalqlarında məlumdur. Bu ad qədim türkcə uraz “xoşbəxt” (başqırdca ırıs “əmin-amanlıq”, altay dillərində arıs “xoşbəxt”) sözləri ilə müqayisə oluna bilər.

Kozis (Oruzun qardaşı, sərkərdə), türkcə kozik “qütb ulduzu” (qədim və müasir türk xalqlarında uşağa Ulduz və Ay adı vermək xarakterik xüsusiyyətdir) sözlərindən.

Eradan əvvəl 36-cı ildə baş vermiş hadisələrdən danışan antik müəllif Dion Kassiy Albaniya çarının adını Zober kimi qeyd edir. Tədqiqatçılar indiyədək bu çarın adını aydınlaşdırma bilməmişlər. Halbuki Zober şəxs adı ilə Cənub-Şərqi Avropa çöllərində VI əsrdə türkdilli kuturqur tayfa birliyinin başçısı Zaberxan və X əsrdə oralarda yaşamış türk-peçeneqlərin başçısı Sevar dilində yazmış adları eynidir. Hər üç şəxsin adı qədim yunan dilində yazmış tarixçilərin əsərlərindən məlumdur. Əslində bu adlar Cavər kimi səslənmişdir, lakin yunan dilində “ç” səsi olmadığına görə müəlliflər onu “z” və “s” səsləri ilə ifadə etmişlər. Müqayisə üçün deyək ki, məsələn antik müəlliflər gürcülərin qədim çavak (orta əsrlərdə Cavaxeti) və çan tayfalarının adlarını zavak və san kimi, eradan əvvəl şimali Qafqazda yaşamış türk dilli çirak tayfasının adını sirak kimi, onların çarı Çursin (türkcə “igid-tək” deməkdir) şəxs adını Zorsin kimi, onların Uçoba şəhərinin adını Uspu kimi və i. A. Vermişlər. Zober kimi verilmiş Çavər şəxs adı isə qədim türk dillərindəki çav “məhşur”, “adlısanlı” və ər “igid”, “döyüşçü” sözlərindən

ibarətdir. Aşağıda görəcəyik ki, albanların bir neçə çarının (Ərən, Ərətən, Urbatər və b.) adlarında da “ər” və həmin sözdən törənmiş “ərən” sözləri iştirak edir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “döyüşcü” və “kişi” mənasında ər sözü qədim ermənicə bu söz ayr (“y” səsinin əlavə olunması ilə), qədim gürcü dilində eri (adlıq hal şəkilçisi olan “i” səsinin əlavə olunması ilə) kimidir. Gürcü dilində V əsrdən məlum olan eristavi “qoşun başçısı” sözünün özü də eri “ər, döyüşcü” sözündən düzəlmişdir. Lakin ermənicə və gürcü tədqiqatçıları qədim erməni və gürcü dillərində bu sözü farsların ulu əcdadlarının adı olan Ari sözü ilə bağlayırlar. Azərbaycan alimlərini isə belə şeylər maraqlandırmır...

Aran (I əsrin ortalarında alban çarı), qədim türkcə ərən “döyüşcü”, “igid”, “qorxmaz”, “şücaətli” (Kitabi-Dədə Qorqud” episunda Alp-Ərən şəxs adı ilə müqayisə oluna bilər) sözündən. Ərən sözü Azərbaycan dilində indi də “ərənlər kimi döyüşcü”, “ərənlər üçdən deyib” və b. məsələrdə qalmışdır; Ərən adının qədim ermənicə Aran kimi verilməsi həmin dildə qədimdə “ə” səsinin olmaması ilə izah olunur. Albaniyada Aran (Ərən) şəxs adı III əsrdə Şimali Qafqazda hunların hakimi Erən ilə müqayisə edilə bilər. Həmin hakimin adını V əsr erməni tarixçisi Yegişe Heran (əvvələ “h” səsinin əlavə olunması ilə) kimi vermişdir. Aran və Eran şəxs adlarının eyniliyi şübhəsizdir. Onu da əlavə edək ki, XIII əsr Sisakan tarixçisi Stepan Orbeliani də I əsr Alban çarı Aranın adını qədim ermənicə Eran kimi yazmışdır. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Alban çarı Aranın yerli adı əslində həm Ərən, həm də Erən ola bilərdi. Azərbaycanlıların “Aldərviş” nağlında deyilir ki, dərviş padşahın körpə oğluna Say Ərən adını qoymağı təklif etdi.

Esvagen (V əsr), türkcə es “ağıl”, “zəka”, bək “knyaz”, “qəbilə başçısı” sözlərindən və (-e)-n şəkilçisindən;

Aratan (V əsr), qədim türkcə ər “kişi”, “igid”, “sərrast atıcı”, və tən “bərabər”, “sanki özü”, “elə bil” sözlərindən; ümumi mənası: “igid kimi”, “sanki igid”, “igidə tay” və s. Qədim türkcə təng (sonunda qovuşuq “nq” fonemi ilə) öz inkişafında eyni mənalı iki söz yaratmışdır: tən və tək. Azərbaycan dilində bu sözlərin ikisi də vardır. Məsələn, Aytən qız adı “Ay kimi”, “Sanki ay” mənasını verir; tək sözü isə, məsələn, “aslan tək döyüşdü”, yəni “şair kimi döyüşdü” ifadəsində qalır. Bu söz dilimizdə təkin formasında da işlənir.

Abikaz (V əsr), qədim türkcə abuqaz “əmi”, “atanın kiçik qardaşı” (“Kitabi-Dədə Qorqud”da Kan-Abkaz adını xatırlayın); Azərbaycanda bu mənada şəxs adları indi də vardır: Əmikəşi “əmisə kimi kişi”, Balaəmi “kiçik əmi” mənalarında.

Bakur (V əsr), qədi türk dillərində bək “knyaz” “qəbilə başçısı” və ur (uru) “oğlan uşağı”, bütünlükdə “Bəy – oğul” mənasında. Erməni tədqiqatçıları bu Bakur adını yəhudilərdə Bəkor “ilkin”, “ilk doğulan” (ərəblərdə Bəkir) adı hesab edir və onun Albaniyaya xristian dini ilə gətirildiyini yazırlar. Bu səhvdir. III əsrdə şimaldan Gürcüstana gəlmiş türkdilli çinlilərin başçısının adı Çin-Bakur (çin sözü

türkcə “qüvvətli” deməkdir, məsələn, Çin-Timur və b.) idi. Eranın ilk əsrlərində nəinki şimalda yaşayan türk xalqları, heç Zaqafqaziya xalqları xristian deyildilər. Qədim türkcə bakur həm də “böyük” mənasındadır, bəlkə də Bakur məhz “ad-sanca böyük” deməkdir;

Urnaıy (IV əsr alban çarı), qədim türkcə urun, “yaraşan”, “uyğun gələn”, “münasib olan” və ər “igid”, “döyüşçü”, “kişi” sözlərindən; (Urnaıy adının qədim ermənisindəki “ayr” hissəsi həmin dildəki ayr “kişi” sözünü uyğunlaşdırmışdır). Erməni tədqiqatçıları ayr sözünü erməni sözü hesab edir və iranmənşəli Ari (qədim farsların ulu əcdadlarının adı) sözü ilə əlaqələndirirlər, lakin bu, cəfəngiyatdan başqa bir şey deyildir. Əslində erməni dilində ayr “kişi” sözü qədim türk dillərindən, ehtimal ki, qonşu albanlardan mənimsənilmiş “ər” sözüdür. Demək, bu çarın əsl adı Urunər olmuşdur.

Urbatayr (V əsr), qədim türkcə ur (uru) “oğlu”, “oğlan uşağı” və batu “möhkəm”, “qüvvətli”; ər “igid”, “kişi” sözlərindən; bütünlükdə bu ad “oğul-möhkəm (sağlam mənasında) kişi, igid” deməkdir. Bəlkə də bu şəxs adı ur (uru) oğlan və altay dil ailəsinə mənsub dillərdəki ibarətdir. Lakin ermənicə yazılışda bu sözün sonu Urunər adında olduğu kimi erməni dilindəki “ayr” “kişi” sözünü uyğunlaşdırmışdır.

Asparakos (V əsr), Asparak və qədim erməni dilində adlıq halda şəxs adlarına əlavə edilən “os” şəkilçisindən (erməni tədqiqatçılarına görə, erməni dilinə bu şəkilçi qədim yunan dilindən keçmişdir); qədim ermənicə verilmiş Asparak şəxs adı isə qədim türkcə es “ağıl”, “zəka”, “dərəkə” və birok “yeganə”, “vahid” sözlərindən ibarət olub bütünlükdə “yalnız (ancaq, tamamilə) ağıllı” mənasındadır. Bu adı VII əsrdə indiki Bolqarıstan ərazisində yaşamış türkdilli boltaların başçısı Asparuxun adı ilə müqayisə etmək mənasını verdiyini yazırlar. Erməni dilçisi R.A.Açaryan bu adı erməni mənbələri hesab edir. Əlbəttə, yanlış fikirdir. Bəlkə də bu şəxs adı Esborik kimi səslənmişdir və türk dillərindəki es “ağıllı” (yaxud eş “dost”) və bori (k) “qurd” sözlərindən ibarət olub, “ağıllı (yaxud dost) qurd” deməkdir.

Manas (V əsr), qədim türk xalqlarında geniş yayılmış şəxs adı; Oğuz dastanının Altay variantında Alp-Manas” dastanının qəhrəmanı Manas şəxs adları ilə müqayisə olunur.

Qazan (V əsr), bir sıra qədim və müasir türk xalqlarında geniş yayılmış şəxs adı. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposundakı Qazan şəxs adı ilə müqayisə oluna bilər. Qədim türk tayfalarından birinin Kazan adlanması və Azərbaycanda Qazançı toponimlərində öz əksini tapması da məlumdur.

Sato (V əsr), qədim türkcə satay, saday “sevimli”, “yaxın ” sözündən; VII əsrdə uyğurların da bir xaqanının Sato adlanması məlumdur (Azərbaycanda bir sıra türkdilli xalqlarda geniş yayılmış Saday şəxs adını xatırlayın);

Xoçkor (V əsr), qədim türkcə və azərbaycanca koç, koç “erkək qoyun”, “döyüşkən”, “güclü” sözlərindədir;

Qermanosan (V əsr), qədim türkcə gərmən “qala” v san “ad-san”, “şan”, “şöhrət” sözlərindən; bütünlükdə “Qalanın sanlısı, şöhrəti” mənasını verir (keçmişdə Azərbaycanda Qalabəy şəxs adını xatırlayın);

Hamama (IX əsrdə alban çarı), qədim erməni dilində əlavə olunmuş “h” səsinə (yuxarıda hunların Eran çarının adının ermənicə, heran, Qarabağda Aran-Daş toponiminin Hrandaş kimi verildiyini qeyd etmişdik) və Eməm adından; Eməm şəxs adı isə qədim türkcə em “dərman”, “əlac” sözündən və türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində mənsubiyyət bildirən –m şəkilçisindən ibarətdir. Bütünlükdə Eməm şəxs adı “dərmanım”, “əlacım” (uşağa ad vermiş ata-anasının dilindən) mənasını vermək etibarilə, məsələn, Azərbaycan dilindəki atam (ata sözündən və -m şəkilçisindən) strukturlu sözlərdə müqayisə olunur. Azərbaycanda keçmişdə Atamxan, Atamoğlan, Dərmanı (yəni ata-ananın dərminin dərmanı) şəxs adlarını xatırlayın;

Dəvdək (VII əsrdə alban çarı Cavanşirin ölümünə elegiya yazmış alban şairi), qədim türkcə day (azərbaycanca dayı) “ananın qardaşı” və tək “onun kimi”, “sanki”, “ona bərabər” (yuxarıda Aratan şəxs adının izahına baxın) sözlərindən; bütünlükdə “dayı kimi”, “dayı tək”, “sanki dayısı” mənasında. Dəvdək adında “y” əvəzinə “v” yazılması təəccüblü deyildir; belə əvəzlənmə, məsələn, “Alban tarixi”ndə Kava, gürcü mənəblərində Kavazin (müasir Göyözən), bir ərəb mənəbərində Kürdən şimalda Muğan, gürcü mənəblərində Movakan və b. adları da vardır. Dəvdək adının “dayı” (qədim türk dillərində “day”) sözü ilə əlaqəsi türk xalqlarında, o cümlədən azərbaycanlılarda keçmişdə dayının ailə məişətindəki rolu (“oğul dayısına çəkər” məsəli də buradandır) ilə izah olunur.

Nəhayət, XII əsrdə Dağlıq Qarabağda Xaçın knyazlığının hakimi Cəlalın adı haqqında. Əvvəlcə onu qeyd edək ki, bu hakimin adındakı “Cəlal-üd-Dövlə” titulundan qısaltmalıdır. Lakin ermənicə Hasan kimi verilmiş bu hakimin adının ərəb mənşəli Həsən adı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Cəlal Həsənin adı ermənicə əvvəlinə əlavə olunmuş “h” hərfindən (yuxarıda qeyd etdiyimiz Aran-Heran, Eməm-Hamam adlarında olduğu kimi) və qədi türk əsən, esən “sağlam”, “gümrah” sözündən ibarətdir. Həsən Cəlalın anasının Arzu Xatun, oğlunun Ağbuta, nəvəsinin Tursun, nəticəsinin Aytin adlanması məlumdur. Belə olduqda qatı xristian, islam dininin əleyhdarı, Dağlıq Qarabağın xristian albanlarının hakimi olan adamın islammənşəli Həsən adını daşması ağılabatan deyildir. Bir fakt da maraqlıdır. Cəlal Həsənin arvadı Minaxatun adlanmışdır. Azərbaycanlılarda “Mina” qadın adı indi də işlənir və mənşəcə qədim yunan dilindən alınmadır (Mina qədim yunanca “Ay” deməkdir). Əgər Cəlal-üd-Dövlə Həsənin ailəsi etnik mənsubiyyətcə türk deyilsə, yunanmənşəli Mina adına türkmənşəli “xatun” sözü nə üçün əlavə olunmuşdur? Qeyd edilməlidir ki, əsən “sağlam” sözü ruslarda Yesenin

familiyasında da öz əksini tapmışdır. Şimali Qafqazdakı Yesentuki kurortunun adı da məhz əsən, esən “sağlam”. “günah” və -tuk (-luk) şəkilçisindən ibarətdir.

Alban çarı Aseyin (V əsr) adı türk dillərindəki as “nəvaziş”, “əzizləmə” və Altay dilləri üçün xarakterik ay sonluğundan ibarətdir. Qaraqalpaqlarda indi də Asay, Osay (azərbaycanlılarda Azay) şəxs adı vardır; ruslarda Asayev, ermənilərdə Yesayan familiyası da bu türk adı ilə əlaqədardır.

XII əsrə aid mənbədə və başqa mənbələrdə qeyd olunmuş alban şəxs adları içərisində IV əsrin əvvəllərində Albaniyada xristianlığın qəbul edilməsi ilə bağlı olaraq Bibliyadan götürülmüş adlar (Qriqoriy, Moisey, Poqos, Yakov və s.) və fars mənşəli mehranilərin VI əsrdə Albaniyaya gələrək məskunlaşması nəticəsində yaranmış adlar (Varaz, Mehran, Cavanşir və s.) və şərqi iran mənşəli (Vaçe, Vaçaqan, Uxtapes və s.) adlar da qeyd olunur. Yerdə qalan şəxs adlarının hamısı türk mənşəlidir və biz onların bir hissəsi ilə oxucuları tanış etdik.

Yuxarıda mənalari açılmış alban şəxs adlarında indi dilimizdə olmayan, lakin qədim türk abidələrində və bəzi müasir türk dillərində işlədilməkdə olan alp “igid”, uraz “xoşbəxt”, birok “yalnız bir”, tən “tay”, saday “sevimli” və b. türkmənşəli sözlər alban etnosunun dilinə aid leksik vahiddir deyilsə, bəs nədir?

Alban etnik adını daşıyanların türkdilli etnos olduğu təsdiq edən başqa faktlar da vardır: alban adlı türk tayfasının indi də qazaxlarda, özbəklərdə, qırğızlarda, qaraqalpaqlarda mövcud olması: Musa Kalankatlının “Alban tarixi”ndə albanların şimal xalqları (“Alban tarixi”ndə və qədim erməni mənbələrində “şimallılar”, “şimal xalqları” dedikdə Qafqazdan şimalda yaşayan qədim türkdilli etnoslar nəzərdə tutulur) ilə mənşə birliyinin qeyd olunması; Türkmənistanda Adlı iki toponimin mövcudluğu; “alban etnoniminin türk dillərindəki alp “igid”, “cəsur” sözündən və -an şəkilçisindən ibarət olması və s.

Deyənlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, alban etnosu bilavasitə azərbaycanlıların, alban dili isə Azərbaycan dilinin əcdadıdır. Deməli, türkdilli albanlar (biz burada konkret olaraq “alban” etnik adını daşıyanları nəzərdə tuturuq) Şimali Azərbaycanın ən qədim və yerli sakinləridir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, alban adını daşıyanlar Şimali Azərbaycandan başqa qədimdə Cənubi Azərbaycan ərazisində (Midiya dağlarında albanların bir hissəsinin yaşadığını Strabon yazmışdır; Strabon, XI, 7, I; XI, 8,8VII Təbriz və Əhər rayonlarında indi də Alban adlı kəndlər vardır), Naxçıvanda (Arpaçay kənarında “Alban təpələri” adlı yer vardır), indiki Ermənistan ərazisində - Sisyan rayonunda (orada XV əsrə aid qəbiristanlıqdakı ir qəbir daşı üzərində övladi-ağvan” sözü vardır), Dərələyəzdə (orada “Alpan dərəsi” adlı toponimi keçən əsrdə S. P. Zelinski adlı bir rus tarixçisi qeyd etmişdir) və b. yerlərdə də yaşamışdır. Maraqlısı odur ki, keçən əsrdə Şərur-Dərələyəz mahalında Elpan adlı iki azərbaycanlı kəndi qeyd olunmuşdur. Heç şübhəsiz, bu kəndlərin adları Alpan (Alban) adının təhrifidir. “Məhəmməd və

Güləndam” məhəbbət dastanında Məhəmmədin Əlvən adlı dağa ova getməsi qeyd olunur. Aydınır ki, bu toponim “Alban dağı” adının bir formasıdır.

Albaniya ərazisində “alban” etnik adını daşıyanlardan başqa eramızdan əvvəl VIII əsrdən etibarən türk mənşəli kimmer, sak və quqarlar da məlumdur. Eramızın əvvəllərindən etibarən burada türkdilli aran, qarqa, kəngər, tərtər, savar, çul, peçeneq tayfalarının yaşaması da şübhə doğurmur. Daha osnra, erkən orta əsrlərdə bura xəzərlər, XI-XII əsrlərdə səlcuq-oğuz tayfaları XIII əsrdə qıpçaqlar gəlib məskunlaşmışlar.

Deyənlərdən belə nəticə çıxır ki, XI-XII əsrlərdən sonra Azərbaycanda heç bir “türkləşmə” prosesi getməmişdir və alban etnosunun qafqazdilli (yaxud dağıstandilli) olması və guya sonra öz dillərini itirməsi haqqında tarixşünaslığımızdakı konsepsiya tamamilə yanlıştır¹⁴.

Bu yaxınlarda Azərbaycan Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun baş elmi işçisi Yusif Cəfərov “Литературный Азербайджан” (1990-cı il, №8) jurnalında azərbaycanlıların etnogenezinə dair çap etdirdiyi məqaləsində bəzi tədqiqatçıların, (o cümlədən bu sətirlərin müəllifinin) azərbaycanlıların ulu əcdadlarının, həmçinin albanların türkmənşəli yerli tayfalar olması haqqındakı fikirlərinə qarşı çıxaraq yazmışdır ki, Azərbaycan xalqı və Azərbaycan dili müxtəlif tarixi dövrlərin məhsuludur. Bu tarixçimiz demək istəyir ki, Azərbaycan xalqı qədimdə də vardı, lakin onlar fars və Dağıstan dillərində danışır dılar, Azərbaycan dili isə XII-XIII əsrlərdən sonra meydana çıxıb və demək, əslində kənardan bizə zorla qəbul etdirilmiş yad dildir! Guya XI-XII əsrlərə qədər Azərbaycan ərazisində heç bir türkdilli etnos yaşamamışdır. Belə fikirləşən alimimizə məsləhətimiz budur: buyursun, əvvəlcə erkən orta əsrlərdə (III-XIII əsrlər) mövcud olmuş və haqqında yuxarıda danışdığımız alban toponimlərinin və alban şəxs adlarının İran və Qafqaz dilləri əsasında mənalarını açmağa təşəbbüs etsin, daha başqalarının dediklərini təkrar etməsin.

Yuxarıda azərbaycanlıların ulu türkmənşəli əcdadlarından yalnız biri – albanlar haqqında verdiyimiz qısa məlumatdan görünür ki, Azərbaycan xalqının və demək, Ermənistan azərbaycanlılarının mənşəyi problemi tamamilə başqa səpgidə yenidən işlənməlidir və bu zaman araşdırmanın ana xəttini burada qədim türkdilli etnosların müəyyənəşdirilməsi təşkil etməlidir. Təkcə alban etnosu timsalında dediklərimiz Azərbaycan xalqının sonradan, yəni XI-XII əsrlərdən sonra türk dilini qəbul etmiş başqa dilli (irandilli və dağıstandilli) xalqlar olması haqqındakı konsepsiyanın saxta olduğuna şübhə yeri qoymur.

Albaniyada yaşamış tayfaların etnik mənsubiyyətini müəyyən etmədən, Albaniyanın coğrafi adlarının və şəxs adlarının dil mənsubiyyətini araşdırmadım

¹⁴ Əsrimizin 30-cu illərində alban dilinin yoxa çıxması fikri H.J.Marr tərəfindən deyilmiş (H.Я.Март. Избр. работы, том IV, М., 1937, с. 13), sonra da tarixçilərimizin əsərlərində əksini tapmışdır.

alban xalqının dağıstandilli etnos olması haqqında rus, gürcü və erməni tarixçilərinin fikirlərini qəbul edən və öz əsərlərinə salan, qədim və erkən orta əsrlər Azərbaycan tarixi ilə məşğul olan tarixçilərimiz yanlış yolla gedirlər.

Azərbaycanlıların ulu əcdadlarının irandilli və dağıstandilli hesab edilməsi, türkdilli tayfaların yalnız XI-XII əsrlərdən sonra burada hakim mövqə tutması haqqında saxta konsepsiyanın müdafiə olunmasının özü xalqa qarşı bir cinayətdir!

Oxucu soruşa bilər: Tariximiz nədən bu günə düşüb? Nəyə görə xalqın çörəyini yeyirlər, amma tarixinin obyektiv izahını verə bilmirlər? Bunu çox səbəbləri vardır. Bir səbəbi budur: hər hansı bir xalqın mənşəyi haqqında konsepsiya yaratdıqda mümkün olan faktların hamısı lazım bilinməlidir, halbuki xalqımızın mənşəyi haqqında tarixşünaslıqda indi hakim mövqə tutan konsepsiya üçün yalnız lazım olan faktlar mümkün sayılmışdır. Nəticədə obyektiv olmayan qondarma və saxta konsepsiya yaranmışdır, çünki bu konsepsiyanın bəzi komponentləri iranşünas nə ermənişünasların lazım saydıqları faktlara əsaslanan birtərəfli nöqtəyi-nəzərdən ibarətdir. Azərbaycan tarixçiləri isə bu modelin düzlüyünə inandıqlarına görə onu qəbul etmiş və ona vərdiş etmişlər. Vərdiş isə çox böyük ətalət gücünə malikdir. Onlar bu vərdişdən bəlkə də heç vaxt əl çəkməyəcəklər, ondan imtina etməyəcəklər. Eradan əvvəlki minilliklərdən bəri Azərbaycan ərazisində türk etnoslarının yaşması fikri onlara fantaziya və xəya kimi görünür, çünki, vərdiş etdiklərinə uyğun gəlir. Yetişdirdiyi alim öz xalqının mənşəyini kənarında deyilənlərdə axtarırsa xalqın nə günahı? Aşiq eldən aralıdırsa, şair xalqdan yazmırsa, tarixçi xalqın etibarını qazanmırsa onda bu adamlar heç xalqa lazım deyil.

Gündəlik həyatda olduğu kimi, ictimai elmlərdə də hər bir tarixi hadisə haqqında bir və ya bir neçə nəfərin nöqtəyi-nəzərini yeganə, şübhəsiz saymaq bunu başqalarından da tələb etmək düzgün deyildir. Bu, sxolastikaya, fikir durğunluğuna, əllaməliyə gətirib çıxarır, həmin tarixi hadisə ətrafında yeni fikrin, yeni nöqtəyi-nəzərin irəli sürülməsinin qarşısını alır, elmi tənqidi boğur, bununla da tarixi həqiqətin aşkara çıxarılmasına mane olur. Azərbaycan xalqının mənşəyi problemi haqqında tarixşünaslığımızdakı nöqtəyi-nəzərlər də həmin problemin sxolastik həllidir. Bizdə bu sxolastik nöqtəyi-nəzərlərə qarşı tənqid yox, ona etiraz edənlərin nöqtəyi-nəzərlərinə qarşı tənqid olmuşdur və indi də vardır. Demək, eynilə illər boyu mövcud olmuş ictimai quruluşumuzdakı kimi: yuxarıda verilmiş göstərişə etiraz ola bilməz; həmin göstərişə qarşı etiraz edəni isə tənqid etmək və hətta cəzalandırmaq da olar. Bir sözlə, Azərbaycan tarixşünaslığında nəyin uğrunda mübarizə yox, nəyə qarşı mübarizə olmuşdur, nəticədə tarixi həqiqət indiyədək üzə çıxarılmamışdır. Hər hansı bir elmi problemin həlli zamanı nəticədə çıxılmaz vəziyyət alınır və arqumentlərə əsaslanan etiraz doğurursa, bu o deməkdir ki, həmin problemin araşdırılma istiqaməti düz götürülməmişdir. Problemin həlli və həqiqətin aşkara çıxarılması yolunda şahmat oyunundakı pat vəziyyət

waranmamalıdır, əksinə araşdırılmadan alınan nəticə həmin problemlə əlaqədar başqa problemlərin araşdırılmasına səbəb olmalıdır. Azərbaycanlıların mənşəyi haqqında tarixşünaslığımızdakı mövcud konsepsiya məhz pat vəziyyətində idi. Üzərində müəyyən islahatlar aparmaqla onu yöndəmə salmaq mümkün deyildi, onu ancaq bir kənara qoymaq və yeni konsepsiya yaratmaq lazım idi. Bizim konsepsiyamız məhz mövcud konsepsiyanın tam əksinədir və problemin həlli yolunda pat vəziyyəti əmələ gətirir.

Qabaqkı monoqrafiyalarımızda irəli sürdüyümüz yeni konsepsiyanın əsasını belə bir fikir təşkil edir ki, qədim türk etnosları Azərbaycanın hər iki hissəsinin ərazisində və bu əraziyə bitişik olan, lakin indi qonşu ölkələrdə, o cümlədən Ermənistanı məxsus olan vilayətlərdə eradan əvvəlki minilliklərdən bəri yaşamaqdadır. Azərbaycanlıların mənşəyi haqqında danışıq üçün qədim türklərin eradan əvvəlki minilliklərdən başlayaraq şərqdən qərbə doğru baş vermiş miqrasiya dağlarının (bunun səbəbinin öyrənilməsi xüsusi tədqiqat mövzudur) xalqımızın etnogenezində etnik komponentləri nəzərə alınmalıdır. İndi 4 belə dalğa haqqında mülahizə irəli sürmək olar:

- 1) Kas, manqa, (mana), maday, kaspı, alban və b. etnoslarla bağlı dalğa (e.ə. II minillik);
- 2) Kimmer, sak, dondar və b. tayfalarla bağlı dalğa (e.ə. I minilliyin I yarısı).
- 3) Hun tayfa ittifaqı (xəzər, bolqar, qarqar, avar və. b) ilə bağlı dalğa (eramızın I minilliyinin I yarısı).
- 4) Səlcuq-oğuz tayfaları ilə bağlı dalğa.

Əlbəttə, bu təsnifat şərtidir və dalğaların etnik komponentlərinin adları tam deyildir.

Deyilənlərdən görünür ki, Azərbaycan xalqının və onun dilinin təşəkkülü prosesi heç də indi tarixşünaslığımızda deyildiyi kimi qısa bir tarixi müddətdə, yəni XI-XIV əsrlər arasında baş vermiş hadisə deyildir. Xalqımızın təşəkkül prosesi sistem, yaxud tam kimi götürülməli və bu sistemin tərkib hissələri olan həmin dalğaların etnik komponentləri nəzərə alınmalıdır. Demək, etnogenez tam və tərkib hissələrin qarşılıqlı əlaqəsinin dialektik vəhdətinə uyğun olaraq tədqiq olunmalıdır. Hissələr ayrı-ayrılıqda öyrənilmədən tamın hərtərəfli xarakteristikasını vermək mümkün olmadığı kimi, etnogenez prosesinin tərkib hissələrinin də hamısı müəyyən edilmədən həmin prosesi aydınlaşdırmaq olmaz. Həm də tamı təşkil edən hissələrin biri olmadıqda tam alınmadığı kimi, etnogenez hadisəsi həll edilərkən mümkün olanın hamısı lazım bilinməsə və demək mümkün sayıla bilən hissələr nəzərə alınmasa özlüyündə tam olan bu hadisə tamamilə aydınlaşdırıla bilməz. Tarixşünaslığımızda azərbaycanlıların mənşəyi haqqında mövcud olan konsepsiyanın qondarma olmasının əsas səbəbi də budur ki, bu konsepsiya xalqımızın təşəkkülündə müxtəlif tarixi dövrlərdə iştirak etmiş etnik komponentlər və bu komponentlərin həmin dövrlərdə qarşılıqlı əlaqələrinin xüsusiyyətləri məsələləri araşdırılmadan başqa sözlə mümkün olan bütün faktlar lazım

bilinmədən, problemin (yəni tamın) bütün tərkib hissələri nədən nəzərə alınmadan irəli sürülmüşdür, nəticədə isə yuxarıda deyildiyi kimi, obyektiv həqiqəti yarımçıq əks etdirən qondarma konsepsiya ortaya çıxmışdır. Aşağıda biz Ermənistan azərbaycanlılarının mənşəyi haqqında danışarkən hələ Urartu dövləti dövründə Ermənistanda türk mənşəli tayfaların yaşadığını deyəcəyik.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, Ermənistanda yaşamış azərbaycanlıların etnogenezi bütünlükdə Azərbaycan xalqının yaranması prosesi ilə sıx surətdə bağlıdır. Azərbaycanlıların orta əsrlərdə “türkləşmiş” irandilli və dağstandilli xalq hesab edən konsepsiyaya tərəfdar çıxmaqla qadir olmadıqlarını göstərmişlər. Bu tarixçilərimizi heç cür başa salmaq olmur ki, Nizami və Xaqani kimi nəhənglərin yetişməsi üçün tələb olunan etnik inkişaf mərhələsi XI-XII əsrlərdən əvvəl yaranmışdı. Azərbaycan xalqı və dili həmin əsrlərə qədər mövcud deyildisə, Azərbaycan xalqı özünə məxsusluğu hələ kəsb etməmişdisə, XII-XV əsrlərin nəhəngləri hansı etnik özü üzərində yüksəlmişdilər.

Bir qədər yerinə düşməsə də bizi həmişə narahat edən bir məsələ barədə bir-iki kəlmə söz demək lazımdır.

Dahi Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si hesabına ad-san və vəzifə sahibləri olmuş çoxlu dilçi, tarixçi və filosofların heç biri nə əvvəllər, nə də indi konkret olaraq bu suala cavab verə bilməmişlər və ya heç istəməmişlər: əgər türk – Azərbaycan xalqı XII-XIII əsrlərdən sonra yaranmış xalqdırsa, bəs Nizami etnik mənsubiyyətcə kimdir? Axı bu məsələnin prinsiplial əhəmiyyəti vardır! Ona görə bu sualı qoymamış və cavab verə bilməmişlər ki, onlar etnik tariximizdə xəbərsizdirlər, Azərbaycan xalqının və onun dilinin və vaxtdan mövcud olması haqqında təsəvvürə malik deyillər. Halbuki Nizami Gəncəvi etnik mənsubiyyətcə təmiz türkdür! Nizamiyə ən böyük abidə də həqiqətin aşkar edilməsidir. Dəfələrlə yazdığım kimi, Şeyx Günbəzi” və “Şeyx qəbri” adlanmış və müqəddəs sayılmışdır; XVI əsrə məxsus “Qurbanı” dastanında Qurbaninin yuxuda butasını almış Pərixanımı görmək üçün Gəncəyə yaxınlaşdıqda əvvəlcə “Şeyx günbəzi”nin yanına gəlməsi və orada dərişləri görməsi səhnəsini xatırlayın) müqəddəs qəbrini talan etdiyimiz üçün, kəllə sümüyü itirdiyimiz üçün gələcək nəsillər bizi bağışlamayacaq.

Nizami haqqında yazılmış əsərlərdə bu vəhşi hərəkətə, bu vandalizmə qarşı heç olmasa gec də olsa etiraz səsi səslənmir. Nizaminin irsi haqqında çox yazılmışdır. Bu barədə mövcud olan yazıların yeri olmuş müqəddəs qəbirdən indiki və gələcək nəsillər də məhrumdurlar!

Xalqımızın tərkib hissəsi olan Ermənistan Azərbaycanlılarının mənşəyinə həsr olunmuş bu kitabça populyar səpgidə yazıldığına görə mövcud mənbələr və ədəbiyyatın hamısı verilməmişdir. Oxucu nəzərə almalıdır ki, bu problem ətrafında aşağıda dediklərimiz müəllifin öz nöqtəyi-nəzəridir. Heç bir avropalı, rus, erməni və gürcü tarixçisi (hətə bəzi azərbaycanlı tarixçilər də) bu nöqtəyi-nəzərlə

razılaşmaz. Lakin müəllif dediklərinin həqiqiliyinə inamlıdır və əmindir ki, nə vaxtsa xalqımızın mənşəyi probleminin həllinə girişəcək, gələcək tədqiqatçılara köməyi dəyəcəkdir. Əlbəttə, hər bir əsərdə olduğu kimi, kitabçada da çatışmazlıqlar, inandırıcı olmayan mühakimələr və dəqiq olmayan nəticələr ola bilər. Ermənistan azərbaycanlılarının mənşəyi haqqında ilk təşəbbüs olan bu əsərdə toxunulan məsələlərin hər biri xüsusi tədqiqat mövzudur. Kitabçada haqqında danışılan qədim etnosların (kimmer, peçeneq, sak və b.) Şimali Cənubi Qafqazda məskunlaşma arealları, Cənubi və Şimali Azərbaycan ərazisində yaşamış başqa qədim etnoslarla mənşə birliyi, onların, hər birinin xalqımızın etnogenezində müxtəlif tarixi mərhələlərdə rolu, yeri və s. məsələlər hələ öz tədqiqatçılarını gözləyir.

Lakin müəllif azərbaycanlıların mənşəyi probleminin məhz qabaqkı əsərlərində və bu kitabçada təklif etdiyi istiqamətdə araşdırılmasının düzgünlüyünə arxayındır. Nöqtəyi-nəzərimizin bütövlükdə yanlış olduğunu sübut etməyə heç kimin gücü çatmayacaqdır, çünki ümumiyyətlə, həqiqət yenilməzdir, gec-tez yerini tutacaqdır.

II Fəsil

ERMƏNİSTANDA QƏDİM TÜRK MƏNŞƏLİ TOPONİMLƏR

Ermənistan ərazisində qədim türk mənşəli yer adları haqqında danışmadan əvvəl, ümumiyyətlə, ermənilər və “Ermənistan” anlayışı barədə qısa məlumat vermək lazımdır.

Tarixşünaslıqda, o cümlədən erməni tarixçilərinin əsərlərində deyilir ki, indiki Ermənistanın ərazisi tarixən ermənilərin (məlumdur ki, “erməni” sözü ermənicə deyil, çünki onların etnik adları “hay”dır, “erməni” etnonimi isə mənşəcə qədim farslar və yunanlar tərəfindən Urartu dövlətinin Arme əyalətinin adamlarına verilmiş, sonralar “hay”lara şamil edilmiş kənardan verilmə addır, bu barədə aşağıda deyəcəyik) yaşadıkları ərazidir. Əslində isə onlar Ermənistan ərazisinə türklərdən sonra gəlmişlər. Ermənistan ərazisində Urartu mənbələrində qeyd olunmuş coğrafi adlar, hətta V – X əsrlərin qədim erməni mənbələrində göstərilən və indi də mövcud olan yer adlarının əksəriyyətinin ermənicə olmaması bu fikrin doğru olduğunu sübut edir. Bir neçə misal göstərək. V əsrdən (Moisey Xorenskinin “Ermənistan tarixi” əsərindən) adı çəkilən Araqats dağının (hündürlüyü 4090 m) adlı türkmənşəli Alagöz adının qədim erməni dilində “l” səsinin “r” səsi ilə, “z” səsinin “s” səsi ilə əvəzlənməsi nəticəsində tələffüzü və yazılış formasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, keçən əsrdə Ermənistanın Şərur, Dərələyəz qəzasında və Eçmiadzin mahalında Alagöz adlı çay, Alagöz adlı şəhər xarabalığı məlum idi¹⁵.

Maraqlıdır ki, Alagöz (ermənicə Araqadz) dağının ayrı-ayrı hissələrinin adları da yaxınlara qədər türk-azərbaycanca idi: Çinqıl, Kuyül, Ziyarət, Qızıl Ləqəm, Qaradağ, Qaraköynək, Qızıl Ziyarət, Qızıldağ, Şiştəpə, Buğutlu, Börklü, Qırçaq, Qaranluq, Baku-göl, Təkərli gölü, Maralik və b¹⁶. Bu onunla əlaqədardır ki, Alagöz qədim zamanlardan Ermənistan azərbaycanlılarının yaylaq yerləri idi.

Birakn dağının (hündürlüyü 3650 m) adı türkcə Binqel (yəni Mingöl) adındandır: türk mənşəli bin (min) sözündəki “n” səsi “r” səsinə çevrilmiş qel (göl) sözü isə erməni dilindəki akn “bulaq”, “su mənbəyi” sözü ilə əvəz olunmuşdur (indi bu dağ Burokan adlanır).

Saraki dağının (hündürlüyü 3050 m) əsl adı Sarıbulaqdır, demək türkcədir, lakin bulaq sözü ermənicə akn “bulaq” sözü ilə əvəz edilmişdir.

Tondrak dağının (hündürlüyü 3542 m) adı erkən orta əsrlərdə (830 – 840-cı illərdə orada xalq həyəcanı baş vermişdir) Apahuni əyalətinin Tondrak

¹⁵ Пагирев Д. Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказа. Тифлис, 1913, сәh. 10.

¹⁶ Коркотян З. Арагац (гора Алагез). Ереван, 1936.

mahalının¹⁷ adını əks etdirir. XVIII əsrdə Qərbi Sibirdə bir türk ulusu Tondurak adlanırdı¹⁸. Cənubi Azərbaycan ərazisində əhalisi azərbaycanlılardan ibarət olan Tondar kəndi vardır. Bütün bu toponimlər qədim türk mənşəli dondar (tondar) tayfasının adını əks etdirir. Bu tayfa haqqında biz bundan qabaqkı kitabımızda ətraflı danışdığımıza görə¹⁹ təkrara varmırıq.

Ermənistanda Pəmbək dağının adı da ermənicə deyildir. Müqayisə üçün deyək ki, keçən əsrdə Bambak adlı xarabalıq və çay Tiflis quberniyasının Axalsıx qəzasında, Bambak adlı dağ Şimali Qafqazda (Maykopda) vardı²⁰. Pəmbək, yaxud Pambak toponiminin mənası hələ aydınlaşdırılmamışdır. Lakin burası şübhəsizdir ki, bu toponimin sonluğunu qədim türk mənşəli bək “təpə” (məsələn, Kazbek toponimində olduğu kimi, həmin söz Gədəbəy toponimində də vardır və bütünlükdə “keşikçi təpəsi” mənasını verir) sözü təşkil edir.

Ararat dağının və Ararat (ermənicə Ayrırat) vadisinin adı ermənicə deyil, ermənicə Ararat Masis adlanır. “Ararat” toponimi Urartu dövlətinin Bibliyada yazılış formasıdır və erməni dilinə xristianlığın IV əsrdə qəbul olunması ilə əlaqədar Bibliyadan keçmişdir. “Urartu” sözünün özü isə qədim assur mənbələrində çəkilir və Urartu ölkəsinin adıdır. Urartulular öz ölkəsini Urartu deyil, Biaynili adlandırırdılar və bu adın dil mənsubiyyəti aydın deyil. Q. A. Melikişviliyə görə “Urartu” (əslində Uriatru) hürrit dilindədir, bu dil isə Urartu dili ilə birlikdə Qafqaz mənşəli hesab edilir²¹. Halbuki erməni dili Hind-Avropa dil ailəsinə daxildir.

Ermənistanda Erzinkay vadisinin adı əslində Araz-qaya adının ermənicə yazılışı (sözlərin axırında sait səslərin yazıda düşməsi erməni dili üçün səciyyəvidir) və tələffüz formasıdır. Oradakı Şirak vadisi isə (bu toponim erməni mənbələrində V əsrdən məlumdur) türk mənşəli şirak tayfasının adını əks etdirir və bu haqda aşağıda ətraflı danışacağıq.

Sevan gölünün adı Urartu dilindən erməni dilinə keçmiş sue “su” sözündəndir. Lakin qədim erməni mənbələrində Sevan adına rast gəlinmir. Göyçə gölünün Sevan adlandırılması 1930-cu ilə aiddir. Urartu dilindəki sue “su”, erməni dilindəki sov “göl” sözləri ilə türk dillərindəki suv “su” sözünün zahiri oxşarlığı diqqəti cəlb edir.

Tarixən Göyçə mahalı azərbaycanlıların ərazisi olmuşdur. V əsr erməni tarixçisi Moisey Xorenski əsərində (I kitab, 12-ci fəsil) ermənilərin bu əraziyə köçməsinin erməni çarı Artaşesin (eramızdan əvvəl II əsr) dövrünə aid olduğunu yazmışdır.

¹⁷ Вах: Аракел Даврижетски. Книга историй. М, 1973, сәһ. 477.

¹⁸ Долгих Б. О. Родовой и племенной состав народов Сибири в XVIII веке, М., сәһ. 266.

¹⁹ Гейбуллаев Г. А. К этногенезу азербайджанцев, т. I, Баку, 1991, сәһ 135 - 137

²⁰ Pağıryev D. D. Göstərilən əsəri, сәһ. 31.

²¹ Меликишвили Г. А. Урартские клинообразные надписи. М., 1956, сәһ. 7 – 8.

Ermənistandakı Axuryan (Zəngiçay) çayının adı Urartu mənbələrində qeyd edilən Ahuriani əyalətinin adını əks etdirir. Bununla əlaqədar bir fakt diqqəti cəlb edir. V əsr erməni mənbəyində Araratın şimal yamacında Akori adlı kənd qeyd olunur. “Dədə Qorqud” da bu ad Arkuri kimidir. 1840-cı ildə bu kənd zəlzələdən dağılmış, azərbaycanlı əhalisi Yeni Axura adlı kəndi yaratmışlar.

Belə misalların sayını artırmaq olar. Deyilənlər göstərir ki, Ermənistanın bir sıra müasir makrotoponimləri (iri coğrafi adları) mənşəyinə görə ermənicə deyil, onların bir hissəsi qədim türkcədir.

İndi isə Urartu dövləti və Ermənistan haqqında bir neçə söz.

Eradan əvvəl IX əsrdə Biaynili çarlığı yaranır. Qədim assuriyalılar onu Urartu (“Yuxarı ölkə” deməkdir) adlandırırdılar. Həmin ad Bibliyada “Ararat” kimidir. Bu çarlıq Türkiyə ərazisindəki Van gölü ətrafı hövzələrini və şimal-qərbdə Muradçayın yuxarı axarını əhatə edirdi. Onun ərazisi hələ eradan əvvəl II minilliyin II yarısına aid assur mənbələrində (I Tiqlatpalassarın eradan əvvəl 1114-cü ilə aid yazısında) “Nairi” adlanırdı. “Nairi” toponiminin dil mənsubiyyəti müəyyənləşdirilməmişdir, nə Urartu, nə də qədim erməni mənbələrində bu ad çəkilmişdir. “Biaynili” urartuluların öz ölkəsinə verdiyi addır. Demək, urartuluların özlərini necə adlandırdıqları məlum deyil. Lakin hesab edilir ki, onlar qədim hurri tayfalarının (bu etnonim Türkiyədə Urfa şəhərinin adında qalır) bir qoludur. Herodot (III, 93) onları alarodoylar adlandırır. Tarixşünaslıqda isə baş allah Xaldinin adı ilə urartululara xaldeylər də deyilir. “Biaynili” adı təhrif olunmuş şəkildə Türkiyədə Van gölünün adında indiyədək qalmışdır. Göründüyü kimi həmin ərazidə assur mənbələrində əvvəlcə, həm Urartu, həm də Nairi adlı iki kiçik çarlıq qeyd olunur, sonra isə bu çarlıq Urartu kimi məşhurlaşır. Demək, Nairi, Urartu və Biaynili toponimləri ermənicə deyil. Qədim erməni mənbələrində Van gölü Tosp və Bznunik adlandırılır. Tosp sözü Urartu dövlətinin paytaxtı Teuşpa adının ermənicə yazılış formasıdır (yuxarıda dedik ki, qədim erməni dilində adların sonlarındakı sait yazılmırdı, ona görə də Teuşpa toponimi sonundakı “a” səsinin düşməsi ilə Tosp şəklinə düşmüşdür). Bznunik isə ilk dəfə V əsr erməni tarixçisi Moisey Xorenski tərəfindən qeyd olunan mahal adıdır və qədim türk mənşəli Peçeneq toponimini əks etdirir. Erməni tarixçilərinin özləri Bznunik toponimini IX əsr ərəb coğrafiyaçısı İbn Xordadbehin Van gölü zonasında qeyd etdiyi Bacunay²² toponimi ilə lokalizə edirlər²³. Demək, artıq V əsrdə Ararat əyalətində türk-peçeneqlər yaşayırdılar. Aşağıda bu tayfa haqqında bir qədər ətraflı danışacağıq.

Assur mənbələrində Urartunun ilk knyazı Aram haqqında danışılır (Ermənilərin Aram şəxs adı da tarix kitablarından götürülmədir və deməli, əslində bu ad ermənicə deyil). Lakin Assuriya çarı III Salmanasar (e. ə. 859 – 824)

²² Велиханлы Н. М. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. (Перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Наили Велиханов) Баку, 1986, səh, 103.

²³ Тер-Гевондян А. Н. Армения и арабский халифат. Ереван, 1977, səh. 108.

kitabədə yazır ki, “mən ərəkəcə qüdrətimlə bir yabanı buğa kimi onun ölkəsini çeynədim”. Urartu dövlətinin aşağıdakı çarlarının adları məlumdur: I Sardur (880 – 859); II Sardur (859 – 823); İşpuini (824 – 810); Menua (810 – 785), I Argiştı (785 – 753), III Sardur (753 – 735), I Rusa (735 – 713), II Argiştı (713 – 686), II Rusa (686 – 646), II Sardur (646 – 625), Eramena (625 – 610), III Rusa (610 – 685).

Eramızdan əvvəl 590-cı ildə Midiya bu dövlətə son qoyur. İndiki Ermənistanın ərazisi əvvəlcə Urartu dövlətinə daxil deyildi. İlk dəfə I Argiştı Arazı keçərək indiki Ararat vadisini işğal etmiş və sonrakı çarlar bu işğalçılıq siyasətini davam etdirərək Sevan gölü hövzələrinə və Azərbaycanın Kiçik Qafqaz ərazisinə hərbi səfərkər təşkil etmişlər, lakin Kür-Araz ovalığına enməmişlər. Ona görə də erməni tarixçilərinin Kür-Araz ovalığının Urartu çarları tərəfindən işğal olunması haqqındakı fikirləri ağ yalandır. Bu qondarma, Kürdən cənubdakı Azərbaycan torpaqlarını, o cümlədən Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparmaq məqsədinin tarixi baxımdan əsaslandırılmasını güdür. İşğal edilmiş ərazi (indiki Ararat vadisi) Urartu mənbələrində Eriaxi və İşteluani adlandırılır²⁴. Urartu çarlarının hərbi səfərləri zamanı Sevan hövzələrindəki yerlərdə (mənbədə “ölkə” adlandırılır) və Kiçik Qafqazda kəndlər, qalalar yandırılır, on minlərlə əhali öldürülür və əsir tutularaq qul kimi Urartu ölkəsinə aparılırdı.

Burada söhbətimizi dayandıraraq bir suala cavab verməliyik: bəs ermənilər (haylar) o vaxt harada idilər?

Tarixşünaslıqda belə hesab edilir ki, indiki ermənilərin ulu əcdadları olan friqlər eradan əvvəl XIII – XII əsrlərdə Balkan yarımadasından Kiçik Asiyaya köçüb gəlmiş və Hett dövlətinə son qoymuşlar. Friqlərin bir hissəsi assur mənbələrində Urume, Urartu mənbələrində Arm (əslində Urartu mənbələrində “Armini” kimidir, lakin bu adın “ini” hissəsi urartu dilində yer adlarının sonlarına əlavə olunan şəkilçidir) adlanan əyalətdə məskunlaşmışlar. Arm toponimi Balkan yarımadasından köçüb gələnlərin sözüdürmü, yoxsa onlar Arm adlı ölkəyə gəlib oturmuşlar – bu aydın deyil. Erməni tarixçisi Q. Kapansyana görə “Arim” adını daşıyan Hind-Avropa mənşəli tayfa Balkan yarımadasından Kiçik Asiyaya, Hettlərin ölkəsinə, Hayasa adlı əyalətə gəlmiş, sonra isə eradan əvvəl, VII – VI əsrlərdə Erməni yaylasına, daha sonra Urartu ölkəsinə yayılmışdır²⁵. İ. M. Dyakonov yazır ki, “erməni” etnonimi Arm əyalətinin (ölkəsinin) adındadır²⁶. Bu ad midiyalılara, farslara, onlardan da ərəblərə keçmişdir. Urartu çarları Menua, Argiştı və II Sardur Arm əyalətini işğal edib Urartuya qatıblar. I Argiştı bu əyalətdən 6600 döyüşçünü, II Sardur isə 10 min nəfər ailəni Van gölü ətrafı əraziyə (deməli, Urartuya) və sonra da indiki Yerevan şəhərinin yaxınlığında tikdikləri İrpuni qalasına köçürmüşlər. İndiki Ermənistan ərazisinə ilk ermənilərin gəlməsi də

²⁴ Меликишвили Г. А. Урартские клинообразные надписи, сәh. 433.

²⁵ Капанцян Г. А. Хайаса – колыбель армян Ереван, 1948, сәh. 163.

²⁶ Дьяконов И. М. Предыстория армянского народа. Ереван, сәh. 235.

bu hadisələrlə əlaqədardır. Qeyd edilməlidir ki, erməni tarixçiləri İrpuni (mənası bilinməyən “İrp” sözündən və urartu dilində “uni” şəkilçisindən) toponimini Erebuni kimi götürür və Yerevanın adını onunla əlaqələndirərək, şəhərin 2500 il yaşı olduğunu yazırlar, halbuki, bir yaşayış məntəqəsi kimi Yerevan yalnız XVI əsrdən məlumdur.

Ermənilərin ulu əcdadlarının digər hissəsi isə Anadolunun şərqində Hayasa adlı əyalətdə yaşayırdılar. Bu əyalətin adı Hett mənbələrində eramızdan əvvəl XIV əsrdən, ermənilər Balkandan (eradan əvvəl XII əsrdə) gəlməzdən əvvəl məlumdur. Hayasa toponimi hay komponentindən və Luviya dilində (luviyalılar Anadoluda yaşamış Hind-Avropa mənşəli qədim bir xalq hesab olunur) sa şəkilçisindən ibarətdir²⁷. Ermənilərin özünüadlandırması olan hay etnonimi də bu əyalətin adı ilə bağlıdır. Hayasa indiki Ermənistandan çox uzaqda – Qərbi Fərat çayının yuxarı axarında Ərzincan vadisində yerləşirdi²⁸. Bu ölkəni də Urartu çarları işğal edib Urartuya qatmışdılar. Ona görə də Urartu çarlığının süqutundan sonra yaranmış Armına çarlığı məhz Urartu ərazisində təşəkkül tapmışdı. Assur dilində Urartu (və ya Uru-Atru) adı “Yuxarı ölkə” mənasını verdiyi kimi, gürcülərin Ermənistana verdiyi “Somxeti” adı da somo “yuxarı” və eti “ölkə” sözlərindən ibarətdir.

Eramızdan əvvəl VIII əsrin əvvəllərində şimaldan gələn türk-kimmerlər indiki Ermənistanın ərazisini də əhatə edən Urartu çarlığı ilə toqquşurlar. Eramızdan əvvəl 715-ci ildə baş vermiş qanlı vuruşmada kimmerlər Urartu ordusunu məğlub edirlər²⁹. Bundan sonra kimmerlərin bir hissəsi burada, Ermənistan ərazisində məskunlaşır, böyük hissəsi isə Kiçik Asiyaya, oradan da Ön Asiyaya hərəkət edir. Kimmerlərin ardınca eradan əvvəl 580-cı ildə türk-saklar gəlirlər. Erməni tarixçilərinə görə məhz kimmerlərin və sakların təzyiqi altında VII əsrin ortalarında Kiçik Asiyadan ermənilərin əksəriyyəti indiki Ermənistana köçməyə başlamışlar³⁰. Urartu dövləti ilə bir müddət müttəfiqlik edən kimmerlər sonra da onun bir dövlət kimi sonuna çıxırlar. Eradan əvvəl 590-cı ildə Midiya dövləti paytaxt Teuşpa şəhərini tutaraq Urartunu özünə qatır. Lakin eradan əvvəl 550-ci ildə Midiyada çarlıq Əhəmənələr - qədim farslara keçir və Urartu Əhəmənə imperiyasına daxil edilir. Ona görə də eradan əvvəl 523-cü ildə Əhəmənilər dövlətinin şahı I Daraya qarşı imperiyada başlanmış üsyanlardan biri də Ermənistanda baş vermişdir. I Dara üsyanı yatırıdıqdan sonra eradan əvvəl 521-ci

²⁷ Вах: Меликишвили Г. А. К древней истории Грузии. Тбилиси, 1954, сәһ. 171.

²⁸ Yenə orada, сәһ. 77, 170; Капанцян Г.А Историко-лингвистические работы. К начальной истории армян. Д ревняя Малая Азия. Ереван, 1956, сәһ. 14.

²⁹ Меликишвили Г. А. К древней истории Грузии, сәһ. 19.

³⁰ Капанцян Г.А Историко-лингвистические работы. К начальной истории армян. Д ревняя Малая Азия. Ереван, сәһ. 155.

ildə Bisütun qayasında üç dilli yazısında ilk dəfə yazının babil dilində olan variantındakı Uraştunun (yəni Urartunun) müqabilində qədim farsca və elamca variantında “Armini” idi. “Armeni” formasında qədim yunanlara keçmiş ad həmin toponimdəndir. Deməli, etnik adı hay olanlara və ümumiyyətlə, Ermənistanda yaşayanlara aid edilən “erməni” etnik anlayışı belə yaranmışdır. Armini (yəni Ermənistan) Əhəməni imperiyasına tabe olan ölkə idi və onun erməni mənşəli çarları yox idi. Ermənistanda ilk çarlıq türk-sakların çarlığı kimi təşəkkül tapmışdır.

V əsr erməni tarixçisi Koryon erməniləri Askenaz (Bibliyada sakların ölkəsinin adıdır) nəslə hesab edir. Q. A. Kapansyan yazmışdır ki, Hayasa ölkəsinin cənubunda və cənub-şərqində hərəkətin başında saklar dururdular³¹. Eradan əvvəl VII əsrin axırlarında ilk erməni çarı Paruyr idi. Moisey Xorenskiyə görə bu çar eradan əvvəl 612-ci ildə Assuriyanın Ninəva şəhərinin tutulmasında Midiya çarı Kiaksara kömək etmişdir. Həmin Paruyr qədim erməni mənbələrində “Sak oğlu” (“Skaordi”) adlandırılır. Paruyurdan sonra Ervand, Tiqran və Sabar adlı çarların Ermənistanda çarlıq etmələri məlumdur. Bu çarların adlarının heç biri ermənicə deyil. Diqqəti cəlb edən cəhət budur ki, çar Sabarın (e. ə. V əsrin axırları) sərkərdəsinin adı Embas idi. Həm Sabar, həm də Embas qədim türk mənşəli adlardır. Embad şəxs adı qədim türk dillərindəki em “bacarıqlı”, “məharətli” və bas (baş) “başçı” sözlərindən ibarətdir. Sabar adını isə II əsrə aid antik mənbədə eradan əvvəl I əsrdə yaşadığı göstərilən Alban çarı Zoberin adı ilə müqayisə etmək olar. Mənasını aydınlaşdırmaq çətin olsa da, burası şübhəsizdir ki, bu adın sonunda qədim türkcə ər “igid”, “döyüşçü”, “sərrast atıcı” və s. sözü vardır. Lakin Tiqran və Ervand adları qədim farscadır və hər ikisi də “iti”, “sürətli” mənalarını verir.

Eradan əvvəl IV əsrdə Makedoniyalı İsgəndər İran Əhəməni imperiyasına son qoyduqda Kiçik Asiyada Hayasa ölkəsi, deməli, ermənilərin ərazisi də avtomatik olaraq tutulmuşdu. Yalnız İsgəndərin eradan əvvəl 321-ci ildə ölümündən sonra yaranmış Selevkilər dövlətinə xidmət edən, lakin etnik mənsubiyyətcə kimliyi məlum olmayan Artaşes və Zariadr adlı sərkərdələr (hər iki ad qədim farscadır) eradan əvvəl 190 – 160-cı illər arasında ermənilərin Ervanditlər sülaləsinə son qoydular və Artaşes (e. ə. 190 – 160) ilk erməni çarı oldu. Onlar qonşu ölkələrdən – Albaniyadan, Atropatendən (Cənubi Azərbaycanın o vaxtkı adı), Gürcüstandan və başqa ölkələrdən əyalətlər qopardaraq Böyük Ermənistan yaratmışdılar. Ona görə Q. A. Melikişvili yazır ki, Erməni çarlığının əsası Artaşes və Zariadr tərəfindən eradan əvvəl 190-cı ildə qoyulmuşdur³². Eradan əvvəl I əsrdə II Tiqran (95 - 55-ci illər) dövründə Böyük Ermənistan dağılır. Erməni tarixçisi Y. A. Manandyan yazır ki, II Tiqranın imperiyası eradan əvvəl 69

³¹ Капанцян Г. А. Историко- лингвистические работы, səh. 150.

³² Меликишвили Г. А. К древней истории Грузии, səh. 291.

– 66-cı illərdə dağılmış və 60-cı illərdə Ermənistanda hakimiyyət Parfiyanın arşakidlər sülaləsinə keçmişdir³³.

İndi isə biz Ermənistan ərazisində qədim türk mənşəli toponimlər haqqında söhbətimizə keçirik.

Ermənistan ərazisində qədim türk mənşəli toponimlər ilk dəfə eradan əvvəl VIII – VII əsrlərə aid Urartu mənbələrində qeyd olunmuşdur. Urartu dövlətinin çarları göstərilən əsrlərdə indiki Ermənistan ərazisinə hərbi səfərlər təşkil edərək, Göyçəyə və Kiçik Qafqazın dağlıq ərazisinə qədər gəlmiş və tutduqları yerlər (“ölkələr”) haqqında qayalarda mixi əlifba ilə yazılar yazdırmışlar. Həmin yazılarda Urartu dilinin fonetikasına uyğun gələn çoxlu yer adları çəkilmişdir. Aydındır ki, o vaxtlar “Ermənistan” anlayışı yox idi və indiki Ermənistan ərazisində erməni yaşamırdı, demək, Urartu yazılarında çəkilən “ölkə” adları (qala və yaşayış məntəqəsi adları) da ermənicə ola bilməzdi.

Bu mənbələrdə Göyçə mahalında və Azərbaycanın Kiçik Qafqaz vilayətində lokalizə edilən adlar haqqında çox yazılmışdır, lakin onların mənalari indiyədək açılmamışdır. Əsas məsələ budur ki, həmin adlar erməni, gürcü, yaxud qədim Şərq dilləri, o cümlədən urartu dili əsasında izah olunurlar. Bu adların içərisində qədim türk mənşəli adların ola bilməsi isə tamamilə istisna edilir. Halbuki aşağıda oxucu bunun əksini görəcekdir: Urartu mənbələrində indiki Ermənistan ərazisində qeyd olunan toponimlərin bəziləri qədim türk dilləri vasitəsilə izah olunur; bəzi yer adları isə azərbaycanlıların yaşadığı yaşayış məntəqəsi adlarında keçən əsrə qədər qalmışdır. Həm də maraqlıdır ki, Urartu mənbələrində Ermənistan ərazisində qeyd edilən bəzi toponimlərdə öz əksini tapmış tayfa adları erkən əsrlərdə Albaniya ərazisində də məlumdur.

İndiki Ermənistan ərazisində Urartu çarlarının yazılarında tez-tez adı çəkilən bir “ölkə” Etiuni adlanır. Məsələn, II Sardur eramızdan əvvəl 764-cü ilə aid yazısında Etiuni “ölkəsini” tutduğunu yazır³⁴. Bu toponimdə “uni” sonluğu Urartu dilində əlavə olunmuş şəkilçidir, demək, ölkənin əsl adı Eti olmuşdur. V əsr erməni mənbəyində Sevan hövzəsində bir əyalət Uti adlanır³⁵. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, yerli Uti ölkəsinin adı urartu dilinin fonetikasına uyğun olaraq qayaüstü yazıda Etiuni kimi yazılmışdır. Tədqiqatçılara görə Etiuni Sevandan Qarsa qədər böyük bir ərazinin adıdır³⁶. Bu fikrin nə dərəcədə doğru olduğunu demək çətindir, amma fakt budur ki, Uti əyalətini V əsr erməni tarixçisi Moisey Xorenski Sevan sahilində, Axuryan çayının hövzəsində göstərir. Burası da məlumdur ki, bu ölkə uti adlı bir etnosun adını əks etdirir. Utilər kimdirlər? Azərbaycan tarixşünaslığında

³³ Манандян Я. А. О торговле и городах Армении в связи смирновой торговлей древних времен, Ереван, 1944, səh. 69.

³⁴ Меликишвили Г. А. Урартские клинообразные надписи, səh. 286.

³⁵ История Армении Моисея Хоренского. М., 1893.

³⁶ Melikişvili Q. A. Göstərilən əsəri, səh. 282.

ən dolaşıq problemlərdən biri də budur. İş burasındadır ki, erkən orta əsrlərdə Albaniya ərazisində bir neçə mahal Uti adlanırdı; Musa Kalankatlının “Alban tarixi” əsərində Albaniya ərazisində - Arsakda, Arazbarda, Bərdə şəhəri ərazisi və Xalxal şəhəri zonasında (Ağstafa rayonu) Uti adlı mahallar qeyd olunur. Atropatendə (Cənubi Azərbaycanda) uti adlı etnos və Uti adlı əyalət haqqında Strabon (I əsr) və sonrakı antik müəlliflər yazmışlar. Arxeoloq Məmmədəli Hüseynov əsrimizin 60-cı illərində Astara rayonunun Sıma kəndi ərazisində Uti adlı şəhər xarabalıqlarını müəyyən etmişdir³⁷. Cənubi Azərbaycan ərazisində yaşamış utilərdən heç bir söz və ad qalmamışdır. Utilər eradan əvvəl III minillikdə həmin ərazidə yaşadığı göstərilən kuti adlı bir etnosun varisləri hesab olunurlar. Kutiləri isə yalnız Azərbaycanda yaşayan udinlərin dilinə görə Qafqaz mənşəli sayırlar.

Qədim kutilərin dilinə aid leksika qalmamışdır. Lakin eradan əvvəl II minilliyə aid semit mənşəli akkad mənşələrində kutilərin 21 şəxs adı qeyd olunmuşdur: Sarlaqab, İnqəşauş, Enridupizar, Tiriqan (Tirikaan), Yarlanqab (Yarlaqab), Yarlakaş və s.³⁸. Lakin bu adların mənaları indiyədək açılmamış qalır. Çünki bunlar məlum qədim şərq dillərinin heç birinin əsasında izah olunmurlar. Altay – türk dillərini isə yaxına qoymurlar. Halbuki göstərilən adlarda qədim türk dillərindəki sar “Ay” (Sarlaqab adında), yaru “şölə saçan” (Yarlaqab adında), ap “məhkəm”, “bərək”, “mahir” (hər iki adın sonunda), us, uş “ağıl”, “dərəkə”, “bacarıq” (İnqəşauş adının sonunda), laq “uşaq” (Sarlaqab və Yarlanqab adlarında; s-ş-İ əvəzlənməsinə görə, məsələn, dilimizdəki eyni mənəli “alt” və “aşağı” sözlərini misal göstərmək olar), tiri “diri”, “sağlam” (Tiriqan adında), töpə “tərifli” (Enridupizar adında) sözlərinin əks olunduğunu ehtimal etmək olar. Bu adlardan bəhs edən Y. B. Yusifov onlarda “nq” burun səsinin qədim türk dilləri üçün səciyyəvi səmdir əks olunduğunu yazmışdır³⁹. Müəllif bu şəxs adlarında Aşşar, Şar, Sar sözünün kutilərdə allahın adı ola bilməsi ehtimalını da irəli sürür⁴⁰. Bəlkə də bu allah məhz qədim türklərdə sar “Ay” sözü ilə ifadə olunduğuna görə kutilər Ay allahına sitayiş etmişlər. Ölbəttə, dediklərimiz yalnız fərziyyədir, son söz tədqiqatçılarındır.

Demək, qədim mənşələrdə üç ölkənin ərazisində: cənubda – Atropatendə, şimalda – Albaniyada (üç-dörd zonada) və Ermənistanda uti adlı etnos yaşamışdır. O ki, qaldı utilərin etnik mənsubiyyəti məsələsinə, bu, həlli çox çətin məsələdir. Çünki Azərbaycanda Qəbələ rayonunun Nic kəndində və Oğuz (keçmiş Vartaşen) şəhərində yaşayan dağıstandilli etnik qrupun adı udundur. Lakin uti, udi adlı qədim

³⁷ Bu şifahi məlumata görə Məmmədəli müəllimə təşəkkür edirik.

³⁸ Вак: Юсифов Ю. Б. О языках древнейших насельников Азербайджана (III тысячелетия до н. э.) “Azərbaycan filologiyası məsələləri” Bakı, 1983.

³⁹ Yəne orada. səh. 165.

⁴⁰ Yəne orada. səh. 165.

türk mənşəli etnos da məlumdur⁴¹. Albaniyada utilərin gəlmə olması haqqında Musa Kalankatlının məlumatının hansı utilərə aid olduğu hələlik aydın deyil. Şübhəsiz, Atropatendə və Ermənistanda yaşamış utilərin yalnız biri qafqazdilli ola bilərdi, digər utilər türkdilli olmuşdur. İ. A. Meşşaninov Ermənistandakı utiləri qafqazdilli sayılan hettlərin qalığı hesab edir. Azərbaycanda yaşayan udinlərin də qafqazdilli olması nəzərə alındıqda belə nəticəyə gəlmək olar ki, onlar məhz Ermənistandan gəlmişlər. Bunu Etiunidəki Niq toponimi ilə Azərbaycandakı udinlərin yaşadığı Nic kəndinin adının zahiri oxşarlığı da göstərir. Əhməd Zəki Validi türkdilli utilərin saklarla gəldiyini yazmışdır⁴².

Urartu mənbələrində Kuriani adlı “ölkə” haqqında danışılır. Tədqiqatçılara görə bu ölkə Türkiyədə Çaldıran gölü hövzəsində, Kür çayının yuxarı axarında ərazi adıdır və Kür çayının adını əks etdirir⁴³. Deməli, Kür çayının adı eradan əvvəl XIII əsrdən məlumdur. A. A. Axundov və K. H. Əliyev Kür çayının adının Qafqaz mənşəli olduğunu yazmışlar. Həqiqətən də məsələn, Dağıstan dillərinə mənsub qırz dilində kur “çay” deməkdir. Biz də əvvəllər bu fikrin tərəfində durmuşuq. Lakin son tədqiqatlar və Kür adlı çayın arealı göstərmişdir ki, Kür hidronimi türk mənşəlidir. Türk dillərində kür “əzəmətli”, “böyük”, “güclü”, “səbatlı”, “gur (sulu)”, “inadkar” və s. mənalarındandır. Maraqlıdır ki, keçən əsrdə Şimali Qafqazda türkdilli əhalinin yaşadığı yerlərdə - Maykopda və Kubanda iki çay Kür adlanırdı⁴⁴.

Urartu mənbələrində Ermənistan ərazisində urartuluların işğal etdikləri digər “ölkə” Eriaxi adlandırılır. Bu mənbəyə görə çar II Sardur (e. ə. 769 – 734) Eriaxi ölkəsini işğal etmişdir⁴⁵. Q. A. Melikişviliyə görə Eriaxi Ararat zonasında olub, Leninakan rayonunun ərazisini əhatə edirdi⁴⁶, çünki yaxınlıqdakı Qanlıca kəndinin ərazisindən tapılmış mixi yazıda həmin yer Eriaxi (“xi” Urartu dilində şəkilçidir) adlandırılır⁴⁷. Yazıda Eriaxidə İrdaniv adlı şəhər, onun qonşuluğunda Katarza adlı “ölkə” də qeyd olunur⁴⁸. Tarixçilər (N. A. Berdzenişvili və b.) güman edirlər ki, bu toponimdə erkən orta əsrlərdə Albaniyanın şimal – qərbində, Gürcüstanla sərhəd zonada yaşamış her tayfasının adı əks olunmuşdur⁴⁹. Bizim tədqiqatlarımız göstərmişdir ki, Albaniyanın her tayfası Azərbaycanın şimal-

⁴¹ Bu haqda bax: Г. А. Гейбуллаев, К этногенезу азербайджанцев, т. I, Баку, 1991, сәh. 142 – 151.

⁴² Togan Ahmet Zeki Belidi. Ümumi Türk tarihine giriş. I c. İstanbul, 1946, сәh. 162.

⁴³ Мешанинов И. А. Предположительные сведения о движении халдов в пределы Азербайджана. Изв. Азерб. арх. Комитета, 1926, III, сәh. 36.; Меликишвили Г. А. Урартские клинообразные надписи, сәh. 438.

⁴⁴ Pağiriyev D. D. Göstərilən əsəri, сәh. 149.

⁴⁵ Melikişvili Q. A. Göstərilən əsəri, сәh. 284.

⁴⁶ Меликишвили Г. А. К древней истории Грузии, сәh. 213.

⁴⁷ Меликишвили Г. А. Урартские клинообразные надписи, сәh. 260.

⁴⁸ Yenə orada, сәh. 127

⁴⁹ Yenə orada, сәh. 213.

şərqində yaşayan qızların və haputların ulu əcdadları olmuşdur, çünki onlar indi də özlərini her adlandırlar⁵⁰.

Göründüyü kimi, indiki Ermənistan ərazisində Urartu mənbələrində adları çəkilən Etiuni və Eriaxi əyalətlərinin sakinləri olmuş utilər və herlər erkən orta əsrlərdə Alban tayfaları kimi məlumdur.

Eriaxi toponimi ilə əlaqədar olaraq erməni tarixşünaslığında mövcud olan bir nöqtəyi-nəzəri də qeyd etmək lazımdır. Araz çayının adı qədim erməni mənbələrində Erasx kimi yazıldığına və erməni dilindəndə də belə tələffüz olunduğuna görə S. T. Yeremyan yazmışdır ki, bu ad Urartu mənbələrində qeyd olunan Eriaxi toponimindən yaranmışdır⁵¹. Bu fikri irəli sürən müəllifin niyyətini başa düşmək çətin deyil: madam ki, Araz (ermənicə Erasx) erməni sözü deyil (erməni tədqiqatçıları Araz adını qədim ermənicə izah etmək üçün çox baş sındırıblar, lakin istənilən nəticəyə gələ bilməmişlər), onda heç olmasa qoy bu ad sonralar Ermənistanə aid olmuş Eriaxi əyalətinin adı ilə bağlı olsun. Lakin bu fikir tamamilə səhvdir. Əvvələ, Urartu mənbələrində bir neçə dəfə Muna adlı çayın adı çəkilir və tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, bu ad altında Araz çayı nəzərdə tutulur⁵². İkincisi, Eriaxi əyaləti əvvəldən Urartuya mənsub deyildi. Mənbələrdə Urartu çarlarının bu əyalətlərə hərbi səfərlərindən danışılır; demək, bu əyalətin adı urartu və erməni dilində ola bilməzdi; üçüncüsü, yuxarıda deyildiyi kimi “Eriaxi” toponiminin sonluğu olan “xi” sözü urartu dilinə əlavə olunmuş şəkilçidir, demək, bu toponimin kökünü urartu dilinin tələffüzündə “Eria” komponenti təşkil edir. Həmin komponent isə, yuxarıda deyildiyi kimi, qafqazdilli er, her tayfasının adı ilə əlaqələndirilir. Belə olduqda er, her etnonimindən Erasx (Aras, Arax) hidronimi necə yarana bilərdi? Bu kiçik misal erməni tədqiqatçılarının tarixi faktları şərh etdikləri zaman qondarma mülahizələr irəli sürdüklerini aydın göstərir. İndi görün, Kürdən cənubdakı torpağımızın tarixən ermənilərə məxsus olduğunu “sübut etmək” üçün onlar albanların tarixini nə günə qoymuşlar. Bizim tarixçilərimiz isə çaşab qalmışlar və necə cavab vermək lazım olduğunu özləri üçün hələ də aydınlaşdırma bilmirlər! Araz çayının adının mənası haqqında çox yazılmışdır. Bu barədə geniş söhbət aşmaq imkanımız yoxdur, həm də ona görə ki, deyilən fikirlərin heç biri inandırıcı deyil. N. Y. Marrın bu hidronimin qədim fars dili əsasında “ariləi qoruyan” mənasını verdiyi haqqındakı fikri də⁵³ düz deyil. Son illərdə Azərbaycanda bu hidronim haqqında iki fikir irəli sürülür: Y. B. Yusifov onun Hind – Avropa dillərindəki art “su”, “çay” və türk dillərindəki okus “çay”,

⁵⁰ Гейбуллаев Г. А. К этногенезу азербайджанцев, т. I, Баку, 1991, сәh 159 – 166.

⁵¹ Еремян С. Т. Армения по «Ашхарацуйц»у. Ереван. 1963, сәh. 50.

⁵² Bu haqda bax: S. S. Vəliyev. Древние названия реки Аракс. «Материалы докладов II научной конференции, посвященной изучению топонимии Азербайджанской ССР». Баку, 1981, сәh. 73 – 74.

⁵³ Марр Н. Я. Избр. работы, том V, М.-Л., 1935, сәh. 2.

“su” sözlərinin birləşməsindən⁵⁴, Ə. Ş. Haqverdiyev isə türk dillərindəki ar “çay”, “su” və az, uz, us “çay”, “su” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəldiyini yazırlar⁵⁵. Bu nöqteyi-nəzərlər də fikrimizcə, inandırıcı deyil, çünki bir çayın adı eyni mənalı iki sözün birləşməsindən yarana bilməz. Hər halda bu yolla düzəlmiş ikinci bir çay adını misal göstərmək mümkün deyil. Fərziyyə şəklində bir mülahizə də söyləmək olar. Herodot (e. ə. V əsr) Midiya tayfa ittifaqına daxil olan tayfalardan birinin adını arizant kimi yazır. Nəzərdə tutulmalıdır ki, tayfanın əsl adı məlum deyil. İki fikir ola bilər. Herodotun qeyd etdiyi arizant etnonimi qədim yunan dilinə uyğunlaşdırılmış formadadır, ya da Herodotun informantının tələffüz şəklidir. İndiyədək bütün tədqiqatçılar bu etnonimi Herodotun yazdığı kimi (deməli, onun təhrif olub-olmadığını müəyyənləşdirmədən) götürmüş, ari (qədim farsların etnik adı) və qədim fars dilində zantu “tayfa” sözlərindən ibarət olduğunu yazmışlar⁵⁶. Məhz bu etimologiya midiyalıların irandilli, ari mənşəli xalq olmasını sübut etmək üçün bir əsas olmuşdur. Fikrimizcə, arizant etnoniminin göstərilən etimologiyası düz deyil. Biz hesab edirik ki, bu tayfanın əsl adı arazat olmuş, Herodot, ya da informant (Herodota bu barədə məlumat verən) danışqda “n” səsini əlavə etmişlər.

Bizcə, bu etnonim Araz sözündən və qədim türk dillərində cəm bildirən və adətən tayfa adlarına əlavə edilən –t (“a” birləşdirici səsdir) şəkilçisindən ibarətdir. Bu mülahizənin xeyrinə bəzi paralellər gətirmək olar. Orta Asiyanın türk xalqları içərisində oris, urus adlı tayfa vardır⁵⁷. Urus adlı tayfa XII əsrdə Cənubi Rusiya çöllərində qırpaqların içərisində də vardır⁵⁸. Nəzərdə tutulmalıdır ki, “a” səsinin “o”, “u”, “ı” səslərinə keçməsi türk dilləri üçün qanunauyğun fonetik hadisədir. Türkmənlərdə Ersari adlı böyük bir el məlumdur. Əslində bu elin adı da aras etnoniminin fonetik şəklindən və türk dillərindəki ar, ər “döyüşçü”, “kişi” və s. sözündən ibarətdir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, araz etnoniminin ilkin forması “aras” olmuşdur (farslarda da “aras”dır), lakin hələ qədim Midiyada və sonra da yalnız azərbaycanlılarda “araz” kimi tələffüz olunmuşdur. Biz hesab edirik ki, bu tayfa eradan əvvəl I minilliyin əvvəllərində (çünki eradan əvvəl 834-cü ilə aid qədim assur mənbəyində Midiyada Araziaş adlı əyalətin adı çəkilir)⁵⁹ çayın cənub sahillərində yaşamış və onun adı ilə çay Aras, Araz (qədim ermənicə Eraxs) adlanmışdır.

⁵⁴ Юсифов Ю. Б. Топонимы и этническая история древнего Азербайджана. – Азербайжан онимастикасинин problemlərinə dair konfransın materialları, Bakı, 1987, səh. 112.

⁵⁵ Haqverdiyev Ə. Ş. Araz hidroniminin mənşəyinə dair. – Yuxarıda göstərilən məcmuə, səh. 207 – 208.

⁵⁶ Дьяконов И. М. История Мидии, М.-Л. 1956. səh. 148.

⁵⁷ Кармышева Б. Х. Следы среднеазиатских этнонимов и антропонимов в узбекских генеалогиях (ас, кышлак, урус). «Ономастика Средней Азии», М., 1978.

⁵⁸ Попов А. И. Название народов СССР. Л., 1968.

⁵⁹ Bu əyalətin dəqiq lokalizəsi yoxdur. Bu haqda bax: Грантовский Э. А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. М., 1970, бэр. 106.

Bu tayfanın adı ilə bağlı toponimlər də məhz Azərbaycan ərazisində, Arazın hər iki sahilində mövcuddur. Məsələn, hələ “VII əsr erməni coğrafiyası” adlı əsərdə Arosipjan⁶⁰, Musa Kalankatlının “Alban tarixi”ndə Aranjank toponimləri qeyd olunur. Culfa rayonunda Arazın və Cənubi Azərbaycanda Arazan adlı kəndlər indi də mövcuddur ki, bunlar fikrimizcə, araz etnonimindən və -an şəkilçisindən yaranmışdır.

Əlbəttə, Araz çayının adı haqqında dediklərimizin əlavə dəlillərə ehtiyacı vardır.

İndi isə Urartu mənbələrində göstərilən və qədim türk mənşəli hesab etdiyimiz bəzi toponimlər haqqında danışaq.

Türkiyə ərazisində Van gölündən qərbdə, Qarayazı adlanan düzəndə Urartu çarı I Arğiştivə məxsus bir mixi yazıda Tvarasi “ölkə”sinin adı çəkilir. Tuarasi, yaxud Tvarasi (əslə Tvarasa) toponimi qədim türk mənşəli tavor “arabalardan (düzəldilmiş) möhkəmləndirilmiş yer, düşərgə”⁶¹ sözündən və urartu dilində əlavə olunmuş “sa” şəkilçisindən (“Hayasa” toponimində olduğu kimi) ibarətdir. Çox sonra, eramızın VII əsrinə aid erməni mənbəyində həmin yer Ermənistanda Tvarasatap kimi qeyd olunur. Tvarasatap toponiminin sonunu türk mənşəli “tap” sözü təşkil edir. Azərbaycan dilində tap “təpə”, “düzən yerdə yüksəklik” (məsələn, Goranboy rayonunda Tap-Qaraqoyunlu kəndinin adındakı “Tap” komponenti, Qəbələ rayonunda Qalatap adlı yer və b.) deməkdir. Bu barədə aşağıda deyəcəyik. Bu toponimlər qədim türk dillərində “arabalardan (düzəldilmiş) möhkəmləndirilmiş yer” mənasını verən tavor sözündəndir.

Qədim türk tayfaları, o sıradan kimmlər, skiflər, saklar və b. maldar ellər idilər. Onlar elliklə, bütün varidatları, heyvan sürüləri və at ilxılları ilə birlikdə üstü keçə ilə örtülmüş və at qoşulmuş dörd və altı çarxlı arabalarla hərəkət edirdilər. Qadınlar, uşaqlar, qocalar, hər ailənin azuqəsi, ev əşyaları, silahlar və s. arabalarda yerləşirdi. Kişilər - ərlər həmişə silahlı, hər an döyüşə hazır vəziyyətdə at üstündə olurdular. Müqayisə üçün deyək ki, hunlar da belə idilər. A. Bakıxanov yazır ki, hunlar ancaq dayanacaqda yığıncaq vaxtı atdan düşürdülər⁶². Qısa və ya uzunmüddətli dayanacaqlar üçün seçdikləri yerlər, adətən, su mənbələri kənarlarından, vadilərdən, nisbətən yüksəklik, üstü düzən yerlərdən – taplardan ibarət olurdu. Düşərgədə arabaları qoşqu heyvanlarından açaraq dairəvi formada bir-birinə birləşdirirdilər. Ortada alaçıqlar qurulurdu. Məhz belə düşərgə qədim türkcə tavor adlanırdı. Tavorun gecə-gündüz keşikçiləri olurdu ki, bu da ailələrin və varidatın qəfil basqınlardan qorunmasını təmin edirdi.

Demək, tavor sözünün toponimlərdə əksini tapması qədim türklərin maldarlıqla məşğul olması və köçəri həyat sürməsi ilə əlaqədardır. Hələ Hippokrat

⁶⁰ Аппянская география VII века, сәh. 51.

⁶¹ Tavor sözü haqqında bax: М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка, том IV, сәh. 7.

⁶² А. Бакиханов. Гюлистан-и Ирем. Баку, 1991, сәh, 15.

(e. ə. V əsr) yazırdı ki, skiflərin evləri yoxdur, onlar 4 – 6 çarxlı arabalarda quraşdırılmış, üstü keçə ilə örtülmüş, iki-üç pəncərəli evlərdə yaşayırlar (Hippokrat. Hava, sular və yerlər haqqında, səh. 25).

İllər keçdikcə “tavar” sözü toponimlərin bir hissəsinə çevrilirdi, Urartu mənbəyindəki Tvarasi və erməni mənbəyindəki Tvarasatap (“tap yerdə qurulan tavar”) toponimləri də məhz belə yaranmışdır. Müqayisə üçün deyək ki, Azərbaycanda bir sıra dağ və təpə adlarında fonetik dəyişikliyə uğramış “tavar” sözü iştirak edir: Toradağ (Şəki rayonu), Tövrətəpə (Xanlar rayonu), Tovradağ (Qəbələ rayonu), Tavradağ (Naxçıvan), Dağradağ (Xanlar və Gədəbəy rayonları), Teyrətəpə (Qazax rayonu), Toradi (Astara rayonu), Davralı (Daşkəsən rayonu) və b. Keçən əsrdə Ermənistanda Dövrə-xaraba adlı kənd də vardı⁶³. Bu kəndin adındakı “dövrə” sözü, heç şübhəsiz, Tövrətəpə toponimindəki “tövrə” komponenti ilə eyni mənədadır və tavar sözünün formasıdır. Demək, bu yerlərdə vaxtilə türk tayfalarının tavorları olmuşdur. Bəzi erməni tədqiqatçıları Tvarasatap adını erməni dilindəki tvar “mal-qara” sözü ilə əlaqələndirirlər. Lakin onlar tvar sözünü erməni mənşəli hesab edirlər⁶⁴, halbuki qədim türk dillərinə aid tavar (Azərbaycan dilində “davar”) sözünün (rus dilindəki “tovar” və “tovariş” sözlərində qalır) ermənicə olduğunu demək naşılıqdır.

Urartu çarlarının indiki Dağlıq Qarabağ, Zəngəzur və Göyçə mahallarına hərbi səfərlərinin təsvirlərində Adaxuni və Urtexuni (hər iki toponimdə uni Urartu dilində şəkildir) yer adı qeyd olunur⁶⁵.

Q. A. Melikişvili və N. V. Arutyunyana görə⁶⁶ Adaxuni Sardurun yazısında Sevan gölü hövzəsini əhatə edirdi. Bu lokalizə səhvdir. XII əsr alban tarixçisi Mxitar Qoş Arsakda Adaxa qalasının adını çəkir⁶⁷. Bizcə, Urartu mənbəyindəki Adaxuni (“uni” şəkildir) toponimi ilə Arsakdakı Adaxa eyni addır. Bəzi tədqiqatçılar Adaxuni toponimini “Arsak” sözünün fonetik forması hesab edirlər. Ermənistan Sovet Ensiklopediyasında da bi fikir verilmişdir. Lakin bizim fikrimizcə, bu doğru deyildir.

Arsak sözünün mənşəyi indiyədək aydınlaşdırılmamışdır. Erməni, gürcü və İran dillərində bu toponim izah olunmur. Arsak toponiminin sak etnonimi ilə bağlı olması haqqında fikir diqqəti cəlb edir. Bəlkə də bu toponim qədim türk dillərindəki art (“dağlıq ərazi”) və sak etnonimindən ibarət olub “sak dağlıq

⁶³ Марков Ф.Г. Экономический быт государственных крестьян Ереванского уезда Ериванской губернии МИЭБГКЗК, том III, 1886, сәh. 146.

⁶⁴ Erməni dilində “qoyun sürüsü” mənasında olan tvar sözünün heç bir əsas olmadan erməni mənşəli olduğunu M. Fasmer yazmışdır (Фасмер М. Этимологический словарь русского языка, том IV, сәh. 67)

⁶⁵ Меликишвили Г. А. Наири – Урарту, т. I, сәh. 68. Арутюнян Н. В. Топонимия Урарту. Ереван. 1986. Сәh. 12, 211.

⁶⁶ Меликишвили Г. А. Наири – Урарту, т. I, сәh. 68. Арутюнян Н. В. Göstərilən əsəri, сәh. 12, 211.

⁶⁷ Мхитар Гош. Албанская хроника Баку, 1960.

ərəzisi” mənasını verir. Əlbəttə, bu yalnız bir ehtimaldır. Bu barədə aşağıda söhbət gedəcək.

Urartu mənbələrində (II Sardurun yazısında) qeyd olunan ən maraqlı toponim “Kuerai Taşə” adıdır⁶⁸. Türkiyədə Fərat çayının şərq sahilində Melita (indiki Malatiya) əyalətində, İzoqlu kəndindəki (Kumurxan kəndinin yaxınlığında) qayada yazılmış yazının özündə həmin qaynın “Kerani Taşə” adlandığı qeyd olunur⁶⁹. Bu toponimdəki “Kuerai” komponentinin qədim türklərdə Kuar allahının adı ilə (xəzərlərdə bu allah adını alban tarixçisi Musa Kalankatlı qeyd etmişdir), “Taşə” komponentini isə türkcə taş “qaya” sözü ilə müqayisə etmək olar. Beləliklə, Kuerai Taşə “Kuar (allahının) qayası” deməkdir. İş burasındadır ki, qədim urartuluların bir allahı Kuera idi. Bu allahın adı qədim gürcülərə də keçmişdir. Onlarda Kviria, laklarda kvara məhsuldarlıq allahı idi⁷⁰. Qədim türklərdə Kuarın “ıldırım allahı” olduğunu nəzərə alsaq, ıldırım çaxmaqla (yağış yağmaqla) məhsuldarlıq arasında nə isə bir yaxınlıq sezilir. Məlumdur ki, Cənubi Azərbaycan ərəzində eradan əvvəl III – I minilliklərdə yaşamış Lulube tayfasının allahı da Kiur adlanırdı. Lulubelərdə, urartulularda və xəzərlərdə allah adının eyniliyi məsələsi maraqlı olduğu qədər də müəmmalıdır. Yerevan şəhəri zonasında Eçmiadzin ilə Qarmir-Blur təpəsi arasındakı vadi bir Urartu mənbəyində Kuarlı adlanır⁷¹. Güman ki, Eçmiadzin kilsəsi də məhz qədimdə Kuar allahına sitayiş edilən yerdə tikilmişdir. Qədimlərdə xristian kilsə və monastırlarının əhalinin qabaqlar müqəddəs saydığı yerlərdə tikilməsi xarakterik idi.

Urartu mənbələrində indiki Ərzincandan şimal-şərqdə Kuerainili adlı yaşayış məntəqəsi də qeyd olunur⁷². Başqa bir yazıda isə Ararat vadisində Abilianixi, Qulutaxi və Ultuza mahalları ilə yanaşı Kuarzani mahalının adı çəkilir⁷³. Güman ki, bu toponim “VII əsr erməni coğrafiyasında” Ararat vadisində qeyd olunan Tanqrian (türk mənşəli Tanqri allahının adından) toponimidir.

Beləliklə, Urartu mənbələrində Kuar allahının adını əks etdirən üç toponim məlumdur⁷⁴.

Urartu mənbəyində indiki Ermənistan ərəzində Kuliani “ölkə”sinin adı çəkilir. Keçən əsrdə indiki Artin rayonunda Leninakan yaxınlığında əhalisi azərbaycanlılardan ibarət olan Qulican kəndi var idi. 1946-cı ildə bu kəndin adı

⁶⁸ Меликишвили Г. А. Урартские клинообразные надписи, səh. 289. N. V. Arutyunyan, Göstərilən əsəri. səh. 115.

⁶⁹ Melikişvili Q. A. Göstərilən əsəri, səh. 306.

⁷⁰ Bu barədə bax: Джидалаев М. С. К вопросу об исторической общности Кавказского и Переднеазиатского мира. Докл. АН Азерб. ССР. 1970, № 3, səh. 34.

⁷¹ Меликишвили Г. А. Урартские клинообразные надписи, səh. 175.

⁷² Yənə orada, səh. 175.

⁷³ Yənə orada.

⁷⁴ Yənə orada, səh. 427

dəyişdirilərək Spandaryan qoyulmuşdur. Şübhəsiz ki, Urartu yazısındaki Kuliani ilə indiki Qulucan eyni mənşəli toponimdir.

Sevan gölünün sahilində, XIX əsrdə Novobayazid qəzasında əhalisi azərbaycanlılardan ibarət olan Ördəkli kəndi vardı. Hazırda bu kənd Lçaşen adlanır. Kəndin yaxınlığında, Sevandan Nor-Bayazidə gedən yolun üstündə Urartu çarı I Arğıştinin yazısı tapılmışdır. Həmin yazıda Sevan hövzəsində bir “ölkə” Urtexuni adlandırılır⁷⁵. Bu toponimin sonundakı “uni” şəkilçisi urartu dilində yer adlarına əlavə edilən şəkilçi olduğuna görə “ölkə”nin adı Urartu dilində Urtex kimidir. Əslində, bizcə, qədim Urtex sonrakı Ördəkli toponimindəki “ördək” komponentinin urartu dilində yazılış formasıdır. Əgər Ördəkli kəndinin sakinləri sonralar – orta əsrlərdə gəlmədirsə, kəndin ərazisinin eradan əvvəl VIII əsrdə urtek (Ördək) adlandığını haradan bilərdilər?

Urartu çarı I Rusanın yazısında Sevan hövzəsində Qelakuni adı çəkilir⁷⁶. Qelakuni Göyçə (Sevan) gölünün və onun ətraf dağlıq ərazisinin adıdır. Qədim gürcü mənbələrində Qelakuni həm göl⁷⁷, həm də dağ adıdır⁷⁸. Burası da şübhəsizdir ki, Urartu mənbələrindəki Qelakuni V – VII əsr erməni mənbələrindəki Qelakuni toponimi ilə eynidir və demək, bu toponim Qelak sözündən və Urartu dilində “uni” şəkilçisindən ibarətdir. Maraqlısı odur ki, keçən əsrdə Sevan hövzəsində, onun cənub sahilində əhalisi azərbaycanlılardan ibarət olan Göləqran kəndi vardı. Məhz “Qelakuni” adı çəkilən Urartu yazısı da Göləqran kəndinin ərazisindən tapılmışdır. Biz hesab edirik ki, bu məsələ iki cür həll edilə bilər: ya hələ o vaxt Göləqran adlı yaşayış məntəqəsi (“ölkə”) vardı və Urartu çarı bu “ölkə”ni tutduqda oradakı qayada onun adını qısaldılmış şəkildə Qelak kimi götürmüş və “uni” şəkilçisini də ona əlavə etmişdir; ya da bu “ölkə” o vaxt Gölək adlanırdı və havaxtsa orada aran tayfası məskunlaşdıqda Gölək-Aran adlanmış, nəhayət, təhrifə uğrayaraq Göləqran şəklinə düşmüşdür. Hər iki halda Qelakuni Göləqran toponimini əks etdirir. Göləqran toponiminin birinci komponenti olan Gölək (yaxud Göləq) sözünə gəldikdə, o, Göyçə gölünün sahilində yerləşdiyinə görə, bəlkə də türk mənşəli qel, göl sözündən ibarətdir.

Urartu mənbəyində Sevan hövzəsində Elar “ölkə”si qeyd olunur⁷⁹. XIX əsrdə Yerevandan 20 km uzaqda, Sevana gedən yolun üstündə əhalisi azərbaycanlılardan ibarət Elar kəndi vardı.

Urartu mənbəyindəki indiki Yerevan şəhəri yaxınlığında Darani (“-ni” şəkilçidir) adı “ölkə” qeyd olunur⁸⁰. Nə bilmək olar, bəlkə də keçmişdə əhalisi

⁷⁵ Yəne orada, səh. 260

⁷⁶ Melikişvili Q. A. Göstərilən əsəri, səh. 329

⁷⁷ Карлис Цховреба, том II Тбилиси, 1959, səh. 12, 38 – 39.

⁷⁸ Yəne orada, səh. 71. 189.

⁷⁹ Melikişvili Q. A. Göstərilən əsəri, səh, 424.

⁸⁰ Melikişvili Q. A. Göstərilən əsəri, səh, 425.

azərbaycanlılar olan Dərə-Alayaz və Dərə-Çiçək mahallarının adlarındakı “Dərə” komponenti ilə Urartu mənbəyində qeyd olunan Dara eyni toponimdir. Q. Kapansyan yazır ki, Urartu dilində tar (a) sözü türkcə “dərə” sözündəndir və erməni dilindəki bzor “dərə” sözü də mənşəcə Urartu dilindəki tar (a) sözündən törəmişdir⁸¹.

Urartu mənbələrində indiki Sevan və Azərbaycanın Kiçik Qafqaz zonasında işğal etdikləri “ölkə”lər içərisində Lueru və Arkuini də qeyd olunur. Lueru Kəlbəcər rayonundakı qədim Lövqala, Arkuini isə Həkərəçayın yuxarı axarının ilk orta əsrlərdə adı olan və türk mənşəli arqu “yarğanlarla parçalanmış yer” (bu söz “Dədə Qorqud”da da vardır) sözündən yaranmış Arku toponimi ilə müqayisə oluna bilər.

Urartu mənbələrində deyilir ki, gölün (yəni Göyçənin) bu tərəfində Velikuxi, Adaxuni, Lueru və Arkuniv, gölün o biri sahilində, hündür dağlarda (Azərbaycanın Kiçik Qafqaz dağlıq ərazisi nəzərdə tutulur) 19 “ölkə” tutulmuşdur: Kexuni, İştikuniv, Aliştu, Şanatuva, Aydaman, Aria, Eria, Azameruna, Ateza, Ela, Elar, Erieltua, Dara, Quria, Zama, Qurqumeli, İrqima, Pireya, Şila, İldua, Pışua, İrkama, Uidia, Andamaniv, Alzira, Aeza və b.⁸²

Göstərilən toponimlərin bəziləri ilə Kiçik Qafqazda XIX əsrdən mövcud olan adlar müqayisə edilir.

Urartu dilinin fonetikasına uyğun şəkildə verilmiş bu yerli adların mənalari indiyədək açılmamışdır, çünki o zamankı əhalinin etnik mənsubiyyətini müəyyən edə bilmirlər. Doğrudur, tədqiqatçılar bu “ölkə”lərdə yaşamış əhalinin Hürrit (Qafqaz) mənşəli olduğunu yazırlar, lakin bəs nəyə görə göstərilən adlar Hürrit və ona qohum urartu dilləri vasitəsilə aydınlaşdırılmır, axı bu dillərdə yazılar oxunmuşdur və həmin dillərə aid kifayət qədər sözlərin mənası məlumdur. Bu suala cavab verilməmişdir.

Sevan hövzəsinə aid olan adlar içərisində “iv” sonluqlu toponimlərə (Arkuniv, İştikuniv və b.) görə Q. A. Melikişvili belə bir mülahizə irəli sürmüşdür ki, bu zonada o vaxtlar dağıstandilli əhali yaşayırdı. O, fikrini bununla əsaslandırır ki, Dağıstanda sonu “-ib” şəkilçisi ilə bitən Qunib, Surib, Kaxib, Arçib və s. kənd adları mövcuddur⁸³.

Yuxarıda deyilənlərə yekun vuraraq Urartu mənbələrindəki toponimlərlə son vaxtlara qədər azərbaycanlıların yaşadığı yaşayış məntəqə adlarının aşağıdakı paralellərini müəyyən etmək olur:

1)– Urartu yazısında Göyçə zonasında Aydaman. XIX əsrin əvvəllərində Göyçə mahalında əhalisi azərbaycanlılardan ibarət Adyaman adlı iki kənd vardı. Böyük

⁸¹ Капанцян Г. А. Историко-лингвистические значения топонимики Древней Армении, səh 411.

⁸² Меликишвили Г. А. Урартские клинообразные надписи, səh, 43, 261, 415, 416, 420, 422, 425, 436, 438, 444.

⁸³ Меликишвили Г. А. К древней истории Грузии, səh. 121.

Adyaman kəndində 62 evdə 153 nəfər, Kiçik Adyaman kəndində isə 16 evdə 94 nəfər azərbaycanlı yaşayırdı⁸⁴. Qeyd etmək lazımdır ki, Adyaman adlı 22 evdən ibarət digər azərbaycanlı kəndi Talin mahalında vardı⁸⁵. Lakin XIX əsrin sonlarında bu kəndlərin adları guya “pis” səsləndiyinə görə Ayçəmən şəklinə salınmışdır⁸⁶. Mənası məlum deyil.

2)– Urartu yazısında Akutaini (Akut komponentindən, “a” birləşdirici fonemindən və “ini” şəkilçisindən). XIX əsrdə Ermənistanda əhalisi azərbaycanlılardan ibarət Aqut-Kom⁸⁷ və Aqadək, Naxçıvanda Aqutir, Zəngəzurda Aqudi kəndlərinin və Borçalı qəzasında Akutqaya dağının adları⁸⁸.

3)– Urartu yazısında Kiçik Qafqazda Adahuni, XII əsr mənbələrində Arsakda Adaha⁸⁹, mənası məlum deyil. Lakin XIX əsrdə Şimali Qafqazda türk mənşəli Aday-Su, Adaçay kəndlərinin adları və Adakayçay hidronimi⁹⁰ diqqəti cəlb edir.

4)– Urartu yazısında Kiçik Qafqazda Arkukini. XII əsrdə Zəngəzurda Arku (indiki Həkəri çayının yuxarı axarının adı, türk dillərində arku “yarğanlarla parçalanmış”) sözündən⁹¹. XIX əsrdə Şimali Qafqazda türk mənşəli Arku-Qum və Arkuluq çaylarının adları ilə⁹² müqayisə olunur (“Dədə Qorqud”da Arqubel toponimi vardır).

5) – Urartu yazısında Aria. XIX əsrin əvvəllərində Ermənistanın Zəngibasar mahalında əhalisi azərbaycanlı olan Aratan (Aria-Tan) və Zəngəzurda əhalisi azərbaycanlı olan Aryav-Kutan kəndlərinin adları⁹³.

6) – Urartu yazısında Quria. XIX əsrdə Zəngəzurda əhalisi azərbaycanlılardan ibarət Kurikənd, Kyuran və Kyurut kəndlərinin adları⁹⁴.

7) –Urartu yazısında Sevandan şərqdə, Kiçik Qafqazda Ela. XIX əsrin əvvəllərində Göyçə mahalında Elicə adlı azərbaycanlı kəndi⁹⁵, Dağlıq Qarabağda (Hadrut rayonu ərazisində) Elicə dağı.

8) - Urartu yazısında Kuliani. XIX əsrdə Ermənistanda əhalisi azərbaycanlılardan ibarət Qulican kəndinin adı.

9) – Urartu mənbəyində Sevan hövzəsində Qelakuni. XIX əsrdə Göyçə mahalında əhalisi azərbaycanlılardan ibarət Göləqran və Gölkənd kəndlərinin adları.

⁸⁴ George A. Bournoutian, *Eastern Armenia in the last Dekades of Persian Rule 1807 – 1828*, Malebu, California, 1982, səh. 192.

⁸⁵ Yənə orada, səh. 185.

⁸⁶ Pağiriyev D. D. Göstərilən əsəri.

⁸⁷ Yənə orada, səh. 10.

⁸⁸ Yənə orada, səh 11.

⁸⁹ Мхитар Гош. *Албанская хроника*, Баку, 1960

⁹⁰ Pağiriyev D. D. Göstərilən əsəri, səh, 6.

⁹¹ Yənə orada, səh, 6.

⁹² Pağiriyev D. D. Göstərilən əsəri, səh, 19.

⁹³ Yənə orada, səh 21.

⁹⁴ Yənə orada, səh, 150, 154, 155.

⁹⁵ George A. Bournoutyan, *Göstərilən əsəri*, səh. 193.

10) – Uratu yazısında Kuarli. Q. A. Melikişviliyə görə Kuarli Eçmiadzin və Yerevan yaxınlığında Karmir-Blur (azərbaycanca Qızıl-təpə toponiminin ermənicə tərcüməsi) arasındakı vadidə lokalizə olunur⁹⁶. XIX əsrin ortalarına qədər Ermənistanda əhalisi azərbaycanlılardan ibarət Kəvər (XIX əsrin ortalarından Nor-Bayazit, indi Kamo) adı ilə məlumdur. Demək, bizcə Kuarli toponimi zaman keçdikcə -“li” şəkilçisi düşməklə Kəvər formasını kəsb etmişdir.

11) – Urartu yazısında Kuerai-Taşe. Türk dillərindəki Kuar “allah” və taş “qaya” sözlərindən.

12) – Urartu yazısında Sevan hövzəsində Elar. XIX əsrdə Göyçə mahalında əhalisi 15 evdə yaşayan 55 nəfər azərbaycanlıdan ibarət Elar kəndi⁹⁷.

13) – Uratu yazısında Kiçik Qafqazda Pirua. XIX əsrin əvvəlində İrəvanın Dərəkənd-Parçenis mahalında Pirili⁹⁸ və Qarnibasar mahalında. Buralan azərbaycanlı kəndlərinin⁹⁹ adları. XIX əsrdə Zəngəzurda əhalisi azərbaycanlılar olan Piri-Bartaz (indi Pəri-Bartaz) kəndinin adının birinci hissəsi, oradaca Pirican və Pirmiut dağ adları¹⁰⁰

14) – Urartu yazısında Kiçik Qafqazda Ruşua (və ya Roşua, çünki mixi yazıda “o” və “u” səsləri eyni işarə ilə ifadə olunur). “Alban tarixi”ndə Arsakda Uryas məntəqəsinin və 1727-ci ilə aid mənbədə Dağlıq Qarabağda əhalisi azərbaycanlılardan ibarət Raç kəndinin adları, XIX əsrdə Şahbuz mahalı ərazisində Araçi dağ silsiləsinin adı.

15) – Urartu yazısında Sevan hövzəsində Urtex. XIX əsrdə Göyçə mahalında əhalisi azərbaycanlılardan ibarət olan Ördəkli (indiki Lçaşen) kəndinin adı. Demək, bizcə, Urtexli adı zaman keçdikcə təhrif olunub, Ördəkli formasını almışdır. Toponimin ördək (ev quşu) sözü ilə əlaqəsi yoxdur.

16) – Urartu yazısında Kiçik Qafqazda Şanatua. XIX əsrdə Zəngəzurda Şinataq dağının və əhalisi azərbaycanlılardan ibarət olan Şinataq kəndinin adları¹⁰¹.

17) – Urartu yazısında Ararat vadisi rayonunda Tuarasi. VII əsr mənbəyində Ararat əyalətində Tvarasatap. Naxçıvanda Davradaq, Sədərək rayonunda Tavaradaq (Tuvaradaq), qədim türk dillərindəki tavor “arabalardan möhkəmləndirilmiş yer” sözüdür.

18) – Urartu yazısında Göyçə zonasında Velikuxi (“uxi” sonluğu Urartu dilində yer adlarına əlavə olunan şəkilçidir) – XIX əsrdə Vedibasar mahalında Vəlican, Zəngəzur qəzasında Bələx, Eçmiadzin mahalında Baluk kəndi¹⁰². Deməli, Urartu

⁹⁶ Melikişvili Q. A. Göstərilən əsəri, səh. 437.

⁹⁷ Pagiryev D. D. Göstərilən əsəri, səh. 202.

⁹⁸ George A. Burnoutyan. Göstərilən əsəri, səh, 182.

⁹⁹ Yəne orada, səh. 172.

¹⁰⁰ George A. Burnoutyan. Göstərilən əsəri, səh. 175.

¹⁰¹ Pagiryev D, D. Göstərilən əsəri, səh. 295.

¹⁰² Yəne orada, səh, 30.

mənbəyindəki Velik toponimi ilə Zəngəzurdakı Bələx və Ermənistandakı Baluk toponimləri qədim forması dəqiq məlum olmayan adın fonetik şəkilləridir. Bəlkə də qədim türk dillərindəki balk, balik “qala”, “şəhər” sözünün özüdür.

Bizcə, göstərilən toponimik paralelləri təsadüfi oxşarlıq hesab etmək olmaz. Həmin paralellərdə bir xarakterik cəhət nəzərə çarpır: Urartu mənbələrindəki adlarla müqayisə etdiyimiz toponimlərin hamısı azərbaycanlıların yaşayış məntəqələrinin adlarıdır, həm də bu məntəqə adları türk mənşəli sözlərdən ibarətdir. Bu oxşarlıq necə izah oluna bilər? Əgər Ermənistan ərazisində, xüsusilə Göyçə mahalında, Zəngəzurdə, Dağlıq Qarabağda və Kiçik Qafqazda Urartu çarlarının hərbi səfərləri vaxtında türkdilli əhali yaşamırdısa (Azərbaycan tarixşünaslığında belə bir nöqteyi-nəzər hakimdir ki, ümumiyyətlə, Qafqazda eradan əvvəl türkdilli əhali ola bilməzdi), üstündən min illər keçdikdən sonra buralara gəlmiş qədim türklərə - azərbaycanlıların ulu əcdadlarına Urartu mənbələrindəki adlar haradan məlum olmuş və onları haradan mənimsəmişlər? Bu sualın iki həlli mümkündür.

Birincisi. Urartu mənbələrində qeyd olunmuş toponimlər mənşəyi məlum olmayan bir etnosun dilinə məxsusdur. Onlarla müqayisə etdiyimiz coğrafi adlar təsadüfi oxşarlığa malikdir. Lakin havaxtsa oralarda məskunlaşmış türklər həmin etnosu assimilyasiya etmiş (yaxud onu qırmış, qovmuş) və adlarını mənimsəmişlər. Lakin onda belə sual ortaya çıxır: gəlmə türklər niyə bu adları götürmüşlər? Nəyə görə həmin adların bəziləri başqa dillərdə yox, məhz türk dilləri ilə izah olunur? Ona görə də məsələnin bu cür həlli bizcə, ağılabatan deyildir.

İkincisi. Urartu çarları bu ərazilərə hərbi səfərlər təşkil etdikləri vaxtlarda orada türk mənşəli əhali də yaşayırdı (onlarla yanaşı başqa dilli məsələn, qafqazdilli əhalinin yaşaması da mümkündür). Əsrlər boyu orada arasıkəsilməz yaşayış olduğuna görə, əhali həmin adları saxlamışdır. Başqa sözlə, bu zonalarda arasıkəsilməz etnik vərəsəlik mövcud olmuşdur. Demək, bu toponimlər türkdilli etnosa mənsub adlardır.

Əlbəttə, bu nəticə hələlik ehtimal səciyyəlidir və son sözü gələcək tədqiqatlar deyəcəkdir. Lakin Urartu dilində qədim türk mənşəli sözlərin və türk mənşəli şəxs adlarının olması bu nəticəni qüvvətləndirir. F. Cəlilov urartu dilində şan “qab” (Azərbaycan dilində çən – müəyyən maye, su və s. tökmək üçün iri qab) və şuri “silah” (türk dillərində sur “cida”) sözlərini müəyyən etmişdir¹⁰³. Maraqlıdır ki, Urartu dilində E “ev” deməkdir. Həmin dildəki sue “su” deməkdir ki, qədim türk dillərində su, suv sözü ilə müqayisə olunur.

Türkiyədə Van şəhərindən şərqdə Torpaqqala və Barrağ dağı arasında yerləşən Keşiş-Göl-su vadisində tapılmış bir yazıda Urartu çarı Menua deyir ki,

¹⁰³ Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. Bakı, 1988. Səh. 37 – 41.

mən “Artsibi” adlı atımın tərkində uçurumun üstündən 11 – 20 sm tullanmışam¹⁰⁴. Urartu dilində artsibi “qartal” deməkdir. Həmin dildən alınma bu söz gürcü dilində artsivi, erməni dilində arçiv kimidir. Tədqiqatçılar Urartu dilində artsibi “qartal” sözünü Hind-Avropa mənşəli hesab edirlər və onu Hett dilindəki Hara (başdakı “h” səsi əlavə olunub), rusca orel, litvaca orelis və almanca aar sözləri ilə müqayisə edirlər. Lakin Altay dillərində xarts, azərbaycanca qartal sözləri də diqqəti cəlb edir, çünki həm Urartu dilində, həm də altay-türk dillərində sözün kökü uyğunluq təşkil edir.

Urartu çarı II Arğiştinin bir yazısında¹⁰⁵ deyilir ki, çarın (yəni Arğiştinin) atdığı ox buradan (yəni həmin yazının yazıldığı qayadan) Batunun oğlu İşpulinin bağına qədər 476 m uçmuşdur! Bu məlumatda Batu və İşpuli şəxs adları diqqəti cəlb edir. Altay dillərində batu “igid”, “bahadır”, həm də “qiymətli daş-qaş” deməkdir. Çingiz xanın nəvəsi məşhur Batu xanın adı da bu sözlərin biri ilə bağlıdır. İşpuli şəxs adının türk dilləri üçün xarakterik eş, iş “dost”, “sirdaş” və bulna “dayı” (ananın qardaşı) sözlərindən ibarət olması güman edilə bilər. Bu da qədim uyğurlarda Buluxan, xəzərlərdə Bulan, Buluçin, monqollarda Buluqan, qaraqalpaqlarda (XIII əsrdə) Puluçık və s. adlar ilə müqayisə edilir. Kaspilərdə eradan əvvəl V əsrdə İppulia (türk mənşəli ip “bacarıqlı, mahir” deməkdir) və İnbuliya (türk dillərindəki en titul bildirir) şəxs adları məlumdur. Urartu mənbələrində İştaki şəxs adı çəkilir¹⁰⁶. Tədqiqatçılar bu sözün mənasını açma bilmirlər. Halbuki bu şəxs adı da türk mənşəlidir: eş, iş (türk xaqanı İstəminin adının əvvəlindəki “is” komponentini xatırlayın; saklarda və skiflərdə İşpak, İştay və b. şəxs adları¹⁰⁷ məlumdur) “dost, sirdaş” və tək “kimi” (Azərbaycan dilində, məsələn, “aslan tək”, “igid tək” sözlərindən “tək” sözünü xatırlayın) sözlərindən ibarət olub “dost tək”, “sanki dostun özü”, “sirdaş tək”, “sirdaşın özü” mənalarını verir.

Yuxarıda deyilənlər göstərir ki, eradan əvvəlki əsrlərdə Ermənistan ərazisində, Göyçədə və Kiçik Qafqazda türkdilli əhali yaşayırdı. Orada türklərin nə vaxtdan məskun olmaları sualına hələlik cavab vermək mümkün deyil.

İndi isə eranın V – X əsrlərində Ermənistanda türk mənşəli əyalət və mahal adlarını nəzərdən keçirək.

Həmin əsrlərə aid mənbələrdə Ermənistan ərazisində Araqats (Alagöz), Artaqan, Balk, Kanqark, Kelakuni, Kolb, Kolpobor, Kolt, Katak, Taron, Taşir, Tayk, Tondrak, Tarnovan, Tvarasatap, Tanqriayn, Sotk, Orduni, Şirak, Truberan və s. əyalət və mahal adları çəkilir.

¹⁰⁴ Меликишвили Г. А. Урартские клинообразные надписи, səh. 205.

¹⁰⁵ Yəne orada, səh. 205

¹⁰⁶ Yəne orada, səh. 433.

¹⁰⁷ Bu barədə bax: Гейбуллаев Г. А. К этногенезу азербайджанцев, том. I. Баку, 1991.

Bu toponimlərin içərisində Ermənistanda eradan əvvəl yaşaması məlum olan türkdilli tayfaların adlarını əks etdirən əyalət və mahal adları (Qamri, Kanqark, Vənənd, Kotayk, Karadunis, Tarnovan, Şirak və s.) haqqında aşağıda danışacağıq.

Artaqan toponimi türk dillərindəki Ər-toqan şəxs adından ibarətdir ki, bu da “doğulmuş ər” mənasındadır. Qədim türklər oğlan uşağına gələcəkdə ər (“igid”, “atıcı”, “qəhrəman”) olsunlar deyə onlara belə ad qoyurdular.

Balk toponimi əslində qədim türk dillərindəki balk, balıq “şəhər”, “qala” sözüdür. Orta əsrlərdə bu ad (Balk toponimində “l” səsinin “r” səsinə çevrilməsi ilə) Bərgüşad kimi məlumdur. İndi də bu söz Bərgüşad çayının adında qalır. Bu toponimin ikinci hissəsini yəşkil edən şat sözü türk dillərində “sıra dağ”, “dağ tirəsi”, “alçaq dağlıq” mənasındadır.

Tvarasapat toponimi Urartu mənbələrində Tuarasa toponiminin eynidir¹⁰⁸. Yuxarıda biz onun qədim türk dillərindəki tavor sözündən yarandığını demişdik. Bu toponimin sonundakı tap sözü çox maraqlıdır. Rayonlarımızda tap “yüksəklik”, “təpəlik yer” mənasındadır. Məsələn, Tap və Tap-Qaraqoyunlu kəndlərinin adları məhz “tap yerdə yerləşənlər” deməkdir (Y. V. Çəmənəminlinin “Qan içində” romanında Şuşa yaxınlığında Dovtələb adlı yerin qeyd olunmasını xatırlayın; Dovtələb toponimi əslində Tap-tələb adından təhrifdir, çünki həmin təpədən-tapdan Ağa Məhəməd şah Qacar Şuşanı top atəşinə tutmuş və qalanın təslim olunmasını tələb etmişdi).

Tanqriyan toponimini Y. Yusifov düzgün olaraq qədim türk dillərində tanrı “allah” (“Göy allahı”) sözü ilə əlaqələndirərək müqəddəs yer, sitayiş yeri mənasında olduğunu yazmışdır¹⁰⁹. Quqark əyalətinin Taşir mahalının (indiki Stepanavan tayonu) adı qədim türk dillərindəki taş “qaya”, “daş” və “yer” sözlərindən olub, ümumiyyətlə, “Daşlı (qayalı) yer” deməkdir.

VII əsr erməni mənbəsində Böyük Ermənistanın Kordçayk əyalətinin bir mahalı Karatunis adlanır. Bu mahalın adı türk mənşəli Karadon etnonimindən və erməni dilində (əslə yunancadan) –is şəkilçisindən ibarətdir. Azərbaycanca indi də Qaradonlu kəndləri vardır. Karadon adlı tayfa türkmənlərdə və özbəklərdə indi də mövcuddur.

Həmin mənbədə bir mahal Daranaq adlanır. Mənbəni rus dilinə çevirmiş erməni tarixçisi K. Patkanyana görə bu toponim “dərə” sözüdür. Dərə sözünün türk mənşəli olmasını sübut etməyə ehtiyac yoxdur.

XIII əsr Sisakan tarixçisi Stepan Orbeliani Syuni (Sisakan) əyalətinin 12 mahalının adlarını çəkir: Tslk (Tusluq toponiminin qədim erməni dilində yazılışdır), Arevik, Vayosdzor, Qeqarkuni, Sotk, Haband, Balk, Kusakan, Taşton, Çork,

¹⁰⁸ Капанцян Г. А. Историко-лингвистические значения топонимики Древней Армении, səh. 143.

¹⁰⁹ Юсифов Ю. Б. О некоторых языковых элементах тюркского происхождения в сочинении албанского историка. – Советская тюркология, 1974, № 2.

Erindjak (Əlinca) və Çaquq¹¹⁰. Bu mahal adlarının yalnız birisi Vayosdzor (“Ah-vay dərəsi”) ermənicədir. Qalanları türk mənşəli adlardır.

Mənbədəki Tslk toponimi çox maraqlıdır. “VII əsr erməni coğrafiyası”nda hələ Böyük Ermənistanın mövcud olduğu əsrlərdə (e. ə. II – I əsrlər) onun inzibati bölgüsündən danışılarkən Syuni əyalətində bir mahalın adı Tslak kimi verilir. Bu toponim “Alban tarixi”ndə Tsluq formasındadır. Aydınır ki, hər iki toponim Stepan Orbelianinin göstərdiyi Tslkmahal adı ilə eynilik təşkil edir. Əslində bu toponimlər türkdilli Tusluq (tus “duz” və bolluq bildirən –laq, - luq şəkilçisindən) adının qədim ermənicə yazılışdır. 1727-ci ilə aid sənəddə Qarabağda Duzluk kəndinin adı çəkilir. Demək, bu toponim “duz olan yer”, “duz çıxarılan yer” mənasında olmaqla təmiz Azərbaycan adıdır. “VII əsr erməni coğrafiyası” adlı mənbədə Ararat əyalətində bir mahal Truberan adlanır. Erməni tədqiqatçıları bu toponimdə ermənicə beran “nəsil”, “tayfa” sözü axtarırlar. Halbuki bu toponim hələ Urartu mənbələrində Durubani kimi qeyd olunur¹¹¹. O vaxt isə Urartu ərazisində, xüsusilə də indiki Ararat vadisində erməni dilinə mənsub toponim yarana bilməzdi. Ehtimal ki, dur və ubani hissələrindən ibarət olan bu toponimdəki dur, tur sözü ya türk mənşəli tavor sözünün qısaldılmış şəkli, ya da tur etnonimidir, ubani sözü isə urartu dilində “ölkə” deməkdir, lakin ermənicə bu komponent sonralar beran “nəsil”, “tayfa” sözü ilə əvəz olunmuşdur və belə olduqda Truberan “Tur tayfası” mənasını verir.

Mənbədəki Qeqarkuni mahal adı, şübhəsiz, aşağıda haqqında danışacağımız qoqar, quqar tayfasının adını əks etdirir.

Syuninin Taşton mahalının (bu məntəqə XIII əsr müəllifi Stepan Orbelianiyə görə təxminən indiki Ordubadın yerləşdiyi ərazidə idi) adının türk dillərindəki taş “daş, qaya” və ton (q) “uzunvari alçaq dağ tirəsi”, “təpə” sözlərindən ibarət olduğunu yuxarıda demişdik.

Ermənistanın Gürcüstanla sərhəd zonasında əyalətlərdən biri V – VII əsr mənbələrində Tayk adlanır. Bu əyalət türk mənşəli quqar, kol və bolqar tayfalarının məskunlaşdığı dağlıq ərazidir. Toponimi erməni tədqiqatçılarına görə hələ Urartu mənbələrində Diaiu (xe) xi kimi qeyd olunmuşdur¹¹². Gürcü mənbələrində bu dağlıq ərazi Tao adlanır ki, bu da çox güman, türk dillərindəki taq, tav, tao “dağ”, “dağlıq ərazi” sözündəndir. Tayk Çorox çayının hövzəsində yerləşirdi. Məhz həmin çayın yuxarı hissəsində Ksenofont (e. ə. V əsr) skiflərin yaşadığını (Anabasis, IV, 7) yazmışdır. Skiflərin isə türk mənşəli olması bizim üçün aydındır. Bəzi tarixçilər (K. Kreçmer və b.) həmin skifləri məhz eradan əvvəl VII əsrə aid olan skif-saklar hesab edirlər. Sonralar, eramızın VIII əsərində orada qeyd olunan Kalmak qalasının adı da hər halda ermənicə deyil.

¹¹⁰ Culfa toponiminin ermənicə yazılışdır.

¹¹¹ Меликишвили Г. А. Урартские клинообразные надписи, səh. 260.

¹¹² Arutyunyan N. V. Göstərilən əsəri, səh. 73.

Qədim erməni müəllifləri eradan əvvəl II əsr hadisələri ilə əlaqədar olaraq Ermənistanda Orduni mahalını qeyd edirlər. N. Q. Adonsa görə¹¹³ bu mahal Basianda (Arazın yuxarı axarında) yerləşirdi və indiki Ortu-Su çayının üzərindəki Ortu mahalıdır. Məhz bu mahalın adı ilə Ermənistanda erməni mənşəli bir naxarar sülaləsi Ordunilər adlanırdı. Moisey Xorenski (II kitab, 8-ci fəsil) yazır ki, I əsrdə çar Valarşak Basaianda hay nəslindən olan Orduni naxarar sülaləsindən rəislər seçmişdi. Bizi maraqlandıran Ordu toponimidir ki, bu da türk dillərindəki ordu “xan düşərgəsi” sözündəndir. Məhz həmin söz eramızın əvvəllərindən məlum olan (Stepan Orbeliani Ordubad şəhərinin adını eranın ilk əsrlərində xristianlığı Ermənistanda yaymaq üçün gələn ilk suriyalı missionerlərlə əlaqədar hadisələrdə çəkir) Ordubad toponiminin kökünü təşkil edir.

Moisey Xorenski Ermənistanda Vaykunik mahalını qeyd edir. Y. B. Yusifov onu türk dillərindəki “bay” sözü ilə əlaqələndirir.

Aşağıda biz türk mənşəli cinlilərin III əsrdə Ermənistanə gəldikdən sonra erməni çarı Xosrovun Taron əyalətini – Muş vadisini onlara malikanə kimi nəslən verdiyini qeyd edəcəyik. Dağlıq ərazidən ibarət olan Taron əyalətinin adı qədim türk mənşəli tavor “arabalardan düzəldilmiş, möhkəmləndirilmiş yer, düşərgə” sözünün erməni dilinə tabe edilmiş fonetik formasıdır. Başqa sözlə, Taron toponiminin kökünü tavor sözü təşkil edir. Ararat vadisində VII əsr mənbələrində mahal adı kimi qeyd olunmuş Truberan toponiminin kökü də bu sözdən ibarətdir.

Moisey Xorenskinin məlumatına görə, eradan əvvəl VI əsrdə erməni çarı Tigran Midiyadan 10 min midiyalı Naxçıvan zonasına köçürmüşdü (I kitab, 30-cu fəsil). Bu hadisə ilə əlaqədar olaraq müəllif Araxkənarı ərazidə, Ağrıdağın Şərqi belinin arxasında, Naxçıvan şəhərinin qarşısında Tmbat, Oskiox, Çaquyk, Vrancunik, Xram, Xoşagünik və Cula məntəqələrin adlarını çəkir. Həmin midiyalı ailələrin – marların etnik mənsubiyyətcə kimlər olması məlum deyil. Müəllif oradaca yazır ki, erməni çarı Artavazd sonra həmin midiyalıları məskunlaşdırıb Şərur düzündə Marakert şəhəri salmışdır. Göstərilən yaşayış məntəqəsi adlarının əksəriyyəti türk mənşəlidir.

Tmbat toponimi qədim türk dillərindəki tam “qala”, “qala divarları” və dil mənsubiyyəti dəqiq bilinməyən, məskən və yer bildirən “bat”, “bad” sözlərindən ibarətdir (Ordubad toponiminin ikinci hissəsini və həmin “bad” sözü təşkil edir). Bu sözü orta əsrlərdə Dağlıq Qarabağda mövcud olmuş Aqbat, Dizabad və s. toponimlərdə də ayırmaq olur.

Xram toponimini ehtimal ki, türk-moңqol mənşəli xrem “qala” sözündəndir (bəzi tədqiqatçılara görə “Kırım” adı da bu sözdəndir).

Oskiox toponimi türk dillərindəki eski “qədim”, “köhnə” və oq “tayfa”, “el” sözlərindəndir. Xoşakunik toponimində türk dillərindəki koş, qoş, xoş “köçün,

¹¹³ Adons N. Q. Göstərilən əsəri, səh. 23.

maldar elin düşərgə yeri” sözü ayrılır (Azərbaycanda Koş – Qutan, Dağıstanda Xoşmənzil kəndlərinin adlarında olduğu kimi).

V – X əsrlərdə Ermənistan ərazisindəki bu türk mənşəli toponimlərin özləri nə vaxtdan mövcuddur sualına cavab vermək çətinidir. Lakin onlar iki yərə ayrıla bilər: 1) Urartu çarlığı vaxtında indiki Ermənistanda yaşamış türkdilli əhəlidən miras qalmış toponimlər. 2) Eradan əvvəl VIII əsrdən sonra Ermənistan ərazisinə gəlib məskunlaşmış türk mənşəli kimmer, sak, quqar və b. tayfalarından qalma adlar. Haqqında danışılan toponimlərin bu qrupların hansına aid olduğunu müəyyən etmək mümkün olmasa da, bunun o qədər də prinsipial əhəmiyyəti yoxdur. Fakt budur ki, onlar türk mənşəlidir. Ermənistanda qədim dövrdə və erkən orta əsrlərsə mövcud olmuş qədim türk mənşəli toponimlərin özləri oranın köklü, yerli əhalisinin kimmerlər olması sualına cavab verirlər. Həmin toponimlərin əsas etibariləyalət və mahal adlarından ibarət olması isə türklərin orada yığcam halda yaşamaqla əhalinin əksəriyyətini təşkil etdiyini göstərir.

Hazırda Ermənistan ərazisində azərbaycanlı yaşamır. Ermənilər onların yaşayış məntəqələrinin adlarının hamısını dəyişmişlər. Ona görə, külli miqdarda, müxtəlif tarixi dövrlərdə yaranmış coğrafi adlar həmişəlik xəritədən silinmişdir. İndi ermənilər partiya və dövlət xadimlərinin adları verilmiş coğrafi adları da dəyişdirirlər, lakin onların azərbaycanca əvvəlki adlarını bərpa etmirlər. Məsələn, Kirovakan qədimdə Qaragilis adlanırdı və əhalisi də azərbaycanlılar idi. Qəzetlərin yazdığına görə Qaragilis adının əvəzinə ermənicə iki-üç qondarma ad təklif olunmuşdur. Bununla da ermənilər Ermənistanda azərbaycanlıların tarixi izlərini məhv etmək yoluna keçmiş və millətçilik, qatı şovinizm siyasətini xəritəyə də köçürmüşlər. Coğrafi ad tarixi izdir. Azərbaycan-türk mənşəli qədim toponimlərin əvəzinə müasir erməni dilinə mənsub sözlərdən ibarət yeni qondarma adlar əslində heç bir elmi dəyərə malik deyil və aydındır ki, onlar heç vaxt tarixi və toponomik tədqiqatlara cəlb olunmayacaq. Yuxarıda deyilənlərdən görünür ki, Ermənistan ərazisində azərbaycanlıların ulu əcdadları hələ eradan əvvəl VIII-VII əsrlərdə yaşayırdı. O zaman ermənilər hələ Kiçik Asiyada məskun idilər. Ermənilər indiki Ermənistan ərazisinə gəlmə olduqlarına görə erməni dilində Ermənistanda qədim toponimlər yoxdur. Halbuki qabaqkı əsrlər o yana dursun, hətta keçən əsrdə əhalisi bütünlüklə ermənilərdən ibarət olan kəndlərin və ermənilərlə azərbaycanlıların qarışıq yaşadıkları bir sıra kəndlərin adları da azərbaycanca idi: Axpara, Atı, Babakişi, Karvansaray (Qarınıyariq), Qaxsı, Rəndəmal, Tayçarıq, Fəruk, Çirçir, Şəhriz, Yayı, Ağadək, Quşi, Paşalı, Böyük Dəllər, Ağamzal, Vərməzyar, Dügün, Cənnətli, Doxquz, Zögrablı, İmamşalı, Qırxbozavand, Qulaməli Bozavənd, Kələlay-Oğuzbəyli, Təzəkənd, Tamamlı, Şirabad, Birəli¹¹⁴, Qaraxaç, Şahab, Ağcaqala, Ayıtq, Əlibəyli, Ardaşər, Armudlu, Aştarak, Hacıqara, Ağbulaq, Molla

¹¹⁴ Əslində Pirəli.

Kəmər, Qaltaqçı, Orta Kilis, Düzkənd, Gürcü yol, Çötür, Nalbənd, Köçərli, Cəfərabad, Evcillər, Zeyvə, Korpəli, Səmədərviş¹¹⁵, Saçlı, Təkərli, Dəmcılı, Ələtli, Palıdli, Samurlu, Saral, Sərkər, Sarımsaqlı, Toparlu, Şiştəpə və b.¹¹⁶. Bu, onu göstərir ki, ermənilər həmin kəndlərdə sonralar yaşamağa başlamışlar, çünki göstərilən kəndlərin ermənicə adları yox idi. Sual oluna bilər ki, adları azərbaycanca olan bu yaşayış məntəqələrində ermənilər nə vaxtdan yaşayırdılar? Buna cavab vermək üçün bəzi faktlar gətirək. 1828-ci ildə İrandan köçüb gəlmiş ermənilərin müəyyən hissəsi İrəvan əyalətində yerləşmişdi. Məsələn, həmin ilin təkcə 3 ay yarımı müddətində 8 min erməni Qarabağda, Naxçıvanda və İrəvan əyalətində yerləşmişdi¹¹⁷. 1830-cu ildə Türkiyənin Ərzurum və Bəyazid paşalıqlarından köçüb gəlmiş 45 min nəfərməni əsasən Sevan ətrafı ərazidə (Göycə mahalında və Qəmridə) məskunlaşmışdı¹¹⁸. 1831-ci ildə İrəvan əyalətində 50 min nəfər azərbaycanlı, 20,1 min nəfər yerli erməni və 45,2 min nəfər gəlmə erməni vardı¹¹⁹. Lakin bütün XIX əsr boyu gəlmə ermənilər azərbaycanlı kəndlərində yaşamağa başlamışdılar. 1915-ci ildə rus ordusu ilə Türkiyədən gələn 200 min nəfər erməni də Cənubi Qafqazın müxtəlif yerlərində, o cümlədən İrəvan quberniyasında yerləşmişdir¹²⁰. Məhz bu gəlmələr hesabına azərbaycanlı kəndlərində ermənilərin sayı artmışdı. Bununla belə XIX əsrin II yarısında Ermənistanda 2310 kəndin 1500-dən çoxu azərbaycanlılara məxsus idi. Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlirik ki, Ermənistan azərbaycanlılarının bir hissəsi yerli, avtoxton türklərdir. Həmin türklər Urartu dövləti vaxtında (e. ə. IX – VII əsrlər) indiki Ermənistan ərazisində məskun idilər.

İndiki Ermənistanın ərazisi Rusiya Cənubi Qafqazı işğal edənədək 15 mahaldan ibarət İrəvan xanlığının ərazisi idi. Rusiyaya birləşdirildəndən sonra xanlığın tərtib edilmiş inzibati bölgüsü haqqındakı məlumat 1832-ci ildə çap olunmuşdur. Xanlığın əhalisinin böyük əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edirdi. Çox təəssüf ki, xanlıq dövründə mahallardakı kəndlərin əhalisinin sayı və milli tərkibi haqqında səhih məlumat yoxdur. Lakin İrəvan şəhərində yaşayan 41417 nəfərdən 17286 nəfərin müsəlman olması məlumdur. Xanlığın mahallarının adları və hər mahala məxsus kəndlərin sayı belə idi: Qırxbulaq mahalı – 22 kənd,

¹¹⁵ Əslində Sauma-Dərviş. Ərəbcə sauma (sövmə) “ibadətqah” deməkdir.

¹¹⁶ Парвицкий К. Экономический быт государственных крестьян Новобаязетского уезда Ереванской губернии. МИЭБГКЗК, т.

IV, Тифлис 1866. Сəh. 60-64. Yenə orada: Экономический быт государственных крестьян Северо-Западной части Шарура и восточной части Даралагезского уезда Ереванской губернии. МИЭБГКЗК, т. IV, сəh 146-148; Марков Ф. Г. Экономический быт государственных крестьян Ереванской уезда Ереванской губернии, МИЭБГКЗК, т. III, Тифлис, 1886, s.

¹¹⁷ Qlinsko S. Göstərilən əsəri, səh. 92

¹¹⁸ ÇQVIA, f. 38, siyahı 30 286, bağlama 286 – 839, iş 98a, vər. 7.

¹¹⁹ Утверждение Российского владычества на Кавказе, том XII, сəh. 229

¹²⁰ Геноцид армян в Османской империи. Сб. документов и материалов. Ереван, 1966, сəh. 268.

Zəngibasars mahalı – 26 kənd, Qarnibasars mahal – 52 kənd, Vedibasars mahalı – 21 kənd, Şərur mahalı – 50 kənd, Sürməli mahalı – 49 kənd, Dərəkənd-Parçenis mahalı – 55 kənd, Saadlı mahalı – 9 kənd, Talin mahalı – 20 kənd, Seyidli-Axsaqlı mahalı – 20 kənd, Sərdarabad mahalı – 22 kənd, Kərbibasars mahalı – 40 kənd, Aparan mahalı – 39 kənd, Dərəçiçək mahalı – 37 kənd və Göyçə mahalı – 59 kənd¹²¹. Aşağıdakı mahalların və hər mahala daxil olan kəndlərin siyahısını veririk.

Qırxbulaq mahalı: Oxçaberd, Mənzəl, Cuvrizi, Kamal, Tutiyə, Zəər, Çaşkaran, Kumris, Aqadzor, Başkənd, Şahab, Aramus, Dizak, Arınca, Avan, Kalmakçı, Kanaker, Katiran, Maqov, Ellər, Yelqovan;

Zəngibasars mahalı: Şinqovit-Bayat, Çarbaq (Çexarbaq), Şinqovit, Noraqovit, Beybutabad, Uluxanlı, Necli, Hacı İlyas, Qalalı, Aqcaqışlaq, Şirabad, Arbat, Xacə-paraq, Göy-gümbəz, Sarvanlar-xaraba, Dəmirçi, Qaraqışlaq, Verməziyar, Donquzqıyan, Sarvanlar, Reyhanlı, Abukəndi, Seyidkəndi, Sarıclar, Şollu-Mehmandar;

Qarnibasars mahalı: Ağ-Həməzəli, Yabacılı, Qaratəpə, Qaradağlı, Heratlı, Boqamlı, İmamşahlı, Qaraqoyunlu, Kolasar, Tuqanşalı, Seikzadəli, Tamamlı, Qara Həməzəli, Geikdamlı, Basın-Əli, Uğurbəyli, Kinakanlı, Dəlilər, Novruzlu, Qamarlı, Dərə-Əli, Yuva, Məsimli, Bəkcivazlı, Bozavənd-Axund, Artaşat, Qurbanqolu, Təpə başlı, Dvin, Ayazlı, Bozavənd-Qulaməli, Doqquz, Yamancalı, Mehrablı, Axca qışlaqlı, Cənnətli, Aqbaş, İpəkli, Koylasars, Arpava, Qaravəlli, Aratan, Emlicə, Aralıq, Cüftlik, Sirboğan, Baybut, Kolyanar, Körpüqulağı, Çöl, Koqit;

Vedibasars mahalı: Xorvirab, Vədi, Əli-Məhəmmədqışlağı, Sotli, Xalisə, Dəvəli, Taşlı, Goravan, Yengicə, Əfşar, Sədərək, Asni, Kərki, Qazılı, Qaraxac, Comuşbasan, Yexin, Cirmanis, Kossiz, Armik;

Şərur mahalı: Quşcu-Dəmirçili, Maxta, Düdəngə, Zeyvə, Noraşen, Əskikənd, Mahmudkəndi, Losxan, Taşarx, Kərkçili, Kürtkəndi, Sarıyar, Yegicə, Comaxtir, Çarçiboğan, Məhəmməd Sabir, Muğancıq Mirzə, Muğancı Mehrablı, Kərk-Hun, Aralıq Kəlbəlixan, Aralıq-Məhəmməd Əlibək, Siyaqut, Kosacan, Parçi, Ələkli, Elkuz-Ağac, Verməziyar, Xanlıqlar, Abdullah, Qışlaq-Abbas, Tomaslı, Vayxır, Sərdarabad, Diadin, Ərəb-Yengicə, Qarahəsənli, Babaki (Abi-Siab), Keştək, Dərvişlər, Arbatan, Xələc, Əlişar, Muğanlı, Qorçili, Ağ-Əhməd, Qarabürç, Təzəkənd, Burunlu, Vayxır-Böyük;

Sürməli mahalı: Arkuri¹²², Rəhmətabad (Ramazan kəndi), Həsənobad, Süleymanabad, Cənnətabad, Taşburun, Tukan şah Qacar, Tukan şah Bayat, Göyçəli, Çiraxçı, Səfər gölü, Əlican, Hüseynkəndi, Mürçət Əli qışlağı, Tahyerli, Evcilər, Amarat, Nəcəf Əli, Qazı-qışlağı, Ələtli, Panik, Qızıl-Zəkr, Qazancı,

¹²¹ Georec A. Bourkoutian. Eastern Armenia in the Lase Pekades of Persian Rule 1807 – 1828. A. Politiral and socioeconomic Studu of the knanate of Erevan on the eve of the Ryssian conquest. Undena pulications. Malibu California, 1982, səh. 147 – 194.

¹²² Bu ad “Dədə Qorqud” eposunda da çəkilir.

Sarıçoban, Ağavar, Ağ-Məhəmməd, Ərəbgirli, Milli-Əhməd, Yancı, Quzugüdən, Qasımخان, Blur, Ağ-Veys, Əli-Kəmərlı, Qoç-Kabar, Xəlif-Əli, İqdır, İbrahimabad, Baharlı, Arxaçı, Məlikli, Qaraqoyunlu, Talıca, Siçanlı, Qızıl-Qula, Göllüca, Molla Kəmərl, Can-Cavad;

Dərəkənd-Parçenis mahalı: Kulb, Qaraqala, Pirili, Turabi, Qamışlı, Qatırlı, Yağılı, Köl-Əhməd, Kiçik-bulaq, Tavusqön, İncə, Abbas gölü, Əli-Kosa, Parçenis xaraba, Xəmir-Kosan, Parçenis qalaça, Quru Aqnac, Dəmir Sixan, Kiya xaraba, Alçalı, Qara-Ceyran, Çaş-Kəran, Gəndzək, Qiya qışlaq, Güləbi, Əkərək, Suki, Kahen, Həsəncan, Hacımlı, Sar Abdal, Çiçəkli, Kələkli, Quş bulaq, Həsənkəndi, Axdis, Soyuqbulaq, Cane-Dərviş, Əşirəye Omcaq, Kırk-bulaq, Qalaça, Oğruca, Aqtaş, Cəfərabad, Karateş, Əliverdi-Xaraba, Gerampa-Aşaca, Əlimalı, Takatlı, Pir Dəmir, Tikanlı, Parnut, İrabad, Çıraqlı, Osmankəndi.

Saadlı mahalı: Seyidli (Saadlı), Hüseynkəndi, Çörüklü, Elimcan, Hacı Bayramlı, Aqrı-Səfət, Xeyribəkli, Assar, Şah-Barad;

Talin mahalı: Nor-Talin, Eşinək, Mehribanı, İrında, Qaraqovmaz, Ağcaqala-Aşağı, Yaşıl, Bəxşiş, Baxcacık, Senk-Hacı, Badalı, Aralıq, Hin-Talin, Gözlü, Nor Karmazili, Kul-Dərviş, Adıyaman, Masdara, Saatlı;

Seyidli-Axsaxlı mahalı: Dian, Qaracalar, Avan, Maxta, Kuş, Qotul, Uçan, Dixir, Parsi, Kotanlı, Nəzərəvan, Nor Qəzənfər, Sarıqol, Uşi, Kiçik kəndi, Babakışı, Kiraşlı, Kalaşkəndi, Tahid Qarayevran;

Sərdarabad mahalı: Şərifabad, Qarxun, Türkməndi, Marxara-Kök, Çubukçu, Armutlu, Uzunoba, İydəli, Xacə Barəli, Canfəda, Quzugüdən, Qurduqolu, Təpədevi, Kərimarx, Sərdarabad, Molla Bayazit, Keçili, Evcilər, Ağca-Arx;

Kərbibasarl mahalı: Kəmərlı, Xaunarx, Mirzə Hüseyn, Səfiabad, Aralıq, Kolanı, Zeyvə, Yasaqlı, Əlibəyli, Əbdülrəhman, Baqarşapat (Üç kilsə), Gerampa¹²³, Muğancıq, Səməndər, Aytaxt (Qarxun), Körpəli, Kura-kəndi, Axçaqala, Kirnauz, Aqavnatun, Frankanoba, Tuss, Hacı Qara, Molla-Dursun, Hacılar, Aramlı, Əyyarlı, Qızıl Dəmir, Oşakan, Aştarak, Parbi, Təkyə, Əkərək, Patrinc, Akis, Burakan, Erqov, Talış, Talış-Əkərək, Kalaşan, Yekvard;

Aparan mahalı: Moqni, Hovanavəng, Karbi (Böyük), Karbi, Saqmosavəng, Akina-Gök, Qalaça, Günbəz, Bazarcan, Şirak-qala, Camuşi, Təkərlı, Bulkeyr, Qara Kilsə, Astvatznekel, Kuşçu, Əli-Kiçik, Göləbi, Sarı Budaq, Soumə-Dərviş, Güllüca, Melkumkəndi, Hacı Bağır, Qaranlıq, Baş Aparan, Damagirməz, Miriak, Məlik kəndi, Quru-boğaz, Qundaqsız, Yarcayis, Çoban-Kərəkəməz, Şarabqala, Cəngi;

Dərəçiçək mahalı: Allah-Pars, Rovzanlar, Gümüş, Arzakian, Dəlilər, Cəbralı, Dərəçiçək (Bcni), Sollak, Qaxsi, Ağpara, Makravank, Axta, Qarnıqov,

¹²³ Əslində Goramboyl.

Rəndamal, Zəncirli, Fəruq, Babakəşi, Dəli Paşa, Sərincap, Tavusarx, Ker-Çulu, Çopur Əli, Bada qışlaq, Takislik, Ulaşıq, Qaraqala, Karus-Küntü, Yaycı, Tutmaşen, Tuakkunq, Şahris, Xorxor, Orcaqlı, Xomadzor, Tsaxmakaberd, Çibikli;

Göyçə mahalı: Beqli-Hüseyn, Zeynalaqalı, Rəhman kəndi, Ağ-qala, Əgrivənk, Qızılık (Abdulkəndi), Noridus, Qışlaq, Gavar, Kul-Əli, Kosa-Məhəmməd (Gidzak), Paşakəndi, Dəli-Qardaş, Qazancik, Başkənd, Eyranis, Atamxan Bəlaqalı, Təzəkənd, Dəlikdaş, Göl-Kəndi, Adıyaman (Böyük), Adıyaman (Kiçik), Abdulaqalı, Gözəldərə, Ağ-Karak, Qaranlıq, Zol-Ağac, Kolanı, Alçalı, Qarasaqqal qışlağı, Yarpızlı, Zaqalı, Qızılbulaq, Qırxbulaq, Qanlı Allaverdi, Basar-Keçər, Koşna-Bulax, Köyti-Aşağa (Salman-kəndi), Baş Keyti, Ellicə, Taşkənd, Taş Keyti, Taşuli qışlağı, Zar-Zevil, Zod, Ağ-Ukuş, Orunca, Məzrə, Kiyasman, Şişkaya, Çil, Ardaniç, Adatəpə, Şor Əli, Ağbulaq, Taşlicə¹²⁴. Beləliklə, İrəvan xanlığında 522 kənd vardı. Nəzərə alınmalıdır ki, bu kəndlərin siyahısı İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsindən əvvələ aiddir. Oxucu bu kəndlərin adlarına diqqət yetirsə görə ki, adların demək olar hamısı türkcədir və şübhəsiz, əhalisi də azərbaycanlı idi. Lakin 1828 – 1830-cu illərdə ermənilərin İrandan və Türkiyədən gəlməsi ilə aşağıdakı azərbaycanlı kəndləri boşaldılmışdır:

Qırxbulaq mahalında: Kuzacik, Aqnaduz, Güllücə, Qara-Ceyran, Tacirabad, Bozaklı, Qaraqaya, Godar-Göl (Qatraqay), Arzab, Norin, Damcılı, Kitikian (Kiətiqu), Quli, Qız-Qala, Tez-Xarab, Babacur, Damagirməz, Dəlləkli, Kankan, Gög-Kilsə, Yaycı, Qızıl-Qala, Çoban-Gərəkmez, Azaklar, Əlikənd (Murad təpə), Arzini;

Zəngibasar mahalında: Həsənağa, Sinnik, Qaracalar, Ozanlar, Darcan, Norakuq, Cəfərabad;

Qarnibasar mahalında: Məsimli, Taitan, Bayraməli qışlağı, Kulahsız, Zöhrəbli, Qurd kəndi, Şəfiabad, Kir-Bozavənd, Baş Qarni, Morzak, Eranis-Uliya, Burdak, Kerkəç, Çilənar-Sufla, Molla-Əhməd, Qaqavus, Şəhriyar, Şoqeyb, Eranis-Sufla, Kərpicli, Abdullar, Xurba-Qala Ulya, Xurbaqala-Sufla, Artuz, Yappa, Əli-Mərdan, Əli-Qaraqı, Əlicə, Buralan, Qədirlı, Adatlı, Taraş-Göy, Əli-Qızıl, Bulaq başı, Bayraməli-Kəndi Burcu, İmamverdi qalası, Təzəkəmələr;

Vedibasar mahalında: Reyhanlı, Şirazlı, Qaralar, Saray, Çat-Karan, Qarabağlar-Sufla, Qarabağlar-Uliya, Tallasavan, Şahablı, Zəncirli, Bunut, Şorsu, Taş-Nov, Həsənqala, Cəfərli, Ortuk, Vəlican, Qışlaqı, Abbasabad, Əli-Qızıl, Muradabad, Əşabad, Əli Qaravul, Günülük, Baxçacıq, Xamud, Qızılverən, Zəmmi, Musacik, And, Qazançı, Xosrov, Axıs;

Şərur və Sürməli mahallarında: Hacı Qara, Qalacik, Fərhad arxı, Boşa qışlağı, Taşarx-ulya, Örtülü Məzrə, Şaban Məzrə, Qorçı-Bayat Məzrə, Yovşan-Məzrə, Qiyabud-Məzrə, Dəngə-kənd (Dəmirçi qışlaq), Vəlican, Tallasavan,

¹²⁴ Burnoutyan G. A. Göstərilən əsəri, səh. 174 – 194.

Abbasabad, Sərhəngabad, Rəsullu, Zəngiyan, Atlıca, Hacı Abbas, Sakşalı, Qaraçılı, Mər hava, Qıralı, Estənək-Çıraqlı, Uruşmuş, Yerqov, Çökmüş, Qorxan, Qaraçay, Əli Mallı, Hor, Əli-Kiçik, Quşçu, Karvansaray, Əsmə, Qaçə, Çıraqlı, Sarı-Hasar, Moca;

Dərəkənd-Parçenis mahalında: Qaraqoyunlu, Kiti, Sürməli, Aşağı-Hüseyn, Qarabulaq, Qaraqala, Çaldaq, Qazı-Qaralı;

Saadlı mahalında: Xalı-qışlağı, Erməni Gövşəni, Səfilər, Mirzəxan, Baş Qışlaqı;

Talin mahalında: Əliyanlı, Siçanlı, Nadirxanlı, Süqutuliyan, Pirmələk, Ağə-Kiçik, Məzarciq, Pirtikan, Qara-qala, Çax-çaxlı, Pusahan, Çal-təpə, Mustuklu, Güruh, Parakənd, Taşqala, Çortulu, Baburlu, Sadıqlı, Zərinçə, Aşiq Dəmirçili, Sabunçular, Kiçik-Yataq, Kalaşbəy Kulasi, Bəhlükəndi, Çök-Arçın;

Sardarabad mahalında: Cəfərxan rəncbəri, Teymurxankəndi (Dövlətabad), İtqov, Qatırabad (Abdulabad), Fəthabad (Artaşat), Rəhimabad (Səflabad), Molla Bədəl, Keçili, Qam;

Kərbibasər mahalında: Teymurxan-Kolahi, Ağ-Dəmir, Qara-Qışlaq, İnaklı, Çobanya, Arpa-Havasix, Qaçabaq, İlançalan, Anberd;

Aparan mahalında: Qotur, Tez-Xarab, Şabanlı, Qoç-bulaq, Hin-Qəzənfər, Vitli, Əmirli, Qarbaş, məmiş kəndi, Qarabulaq, Hamamlı, Qurd-Əli, Yancik, Cili-Göl, Şahqolu olan, Porsulu, Comuşlu, Ayrıbulaq, Muncili, Pambak, Günbəz, Bibitaq;

Dərəçiçək mahalında: Sevank, Ördəkli-Kiçik, Allah-Paraq, Barat, Günəgörməz, Eşşəkquduran, Şoban-göl, Kehac, Maman, Eydin, Şikarbaşı, Mixxana, Su-tökülən, Çiçəkli, Pir-Paludeh, Zeytalağa;

Göyçə mahalında: Buğda təpə, Hacı Mumixan, Allahverdidəy, Üçtəpə, Kərimkəndi, Altuntaxt-Ulya, Altuntaxt-Sufla, Dəmirçi Poqos, Ayrıca, Abaş, Axsaq-Tavus, Karvansaray, Qasım-Başı, Mədinə, Baş Gözəldərə, Yexioğluxan, Qızilkilsə, Büyükağa, Ağ kilsə, Göncə, Sultan Əli, Satan-Axnac, Karvansaray, Əyricə, Kərimağa kəndi, Dəli Narutyun, Qamsar və b. Ümumiyyətlə, cəmi 310 kəndin¹²⁵ azərbaycanlı əhalisi qovulmuşdur. Bunların hamısının adı yuxarıda adları çəkilənlərdən görüldüyü kimi türk-azərbaycancadır. Demək, azərbaycanlıların Ermənistandan qovulması, öz doğma yurdlarından çıxarılması prosesi 1828-ci ildən başlanmışdır.

Ermənistandakı azərbaycanlıların ulu əcdadlarının digər hissəsini isə eradan əvvəl VIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq, ta eramızın XI – XII əsrlərinə qədər Ermənistan ərazisində məskunlaşmış qədim türk mənşəli tayfalar – kimmer, sak, quqar, şirak, alban, aran, katak, peçeneq, kəngər, oğuz tayfaları və b. təşkil edirdi.

¹²⁵ Burnoutyan G. A. Göstərilən əsəri, səh. 172 – 173.

III Fəsil

QƏDİM TÜRK TAYFALARI ERMƏNİSTAN ƏRAZİSİNDƏ

Kimmerlər: Antiq mənbələrdə “kimmer” adlı etnos haqqında çoxlu məlumatlar vardır. Bu barədə eradan əvvəl V əsr müəllifi Heredotun məlumatı daha ətraflıdır. Onun yazdığına görə kimmerlər Qara dənizin şimal sahillərində yaşayırdılar. Orta Asiyadan gəlmiş skiflər onların ölkəsində qəfildən göründükdə kimmerlər baş vermiş vəziyyəti müzakirə etmək üçün yığıncaqlara toplaşmışlar. Sıravı kimmerlər skiflərlə toqquşmaq istəmədiklərini bildirmiş və ona görə yığışb başqa yerə köçməyi məsləhət görmüşlər. Onların çarları (əlbəttə, burada çarlar dedikdə tayfa başçıları, elbəylər nəzərdə tutulur) isə heç yana getməyəcəklərini bildirərək iki hissəyə ayrılmış və könüllü sürətdə bir-birini qırılmışlar. Sıravı kimmerlər onların cəsədlərini Tiras (Dnepr) çayının sahilində dəfn edərək Kiçik Asiyaya getmişlər¹²⁶.

Kimmerlər haqqında söhbətə keçməzdən əvvəl bir məsələni də oxucu üçün aydınlaşdırmaq lazımdır. Bu, antik müəlliflərin (qədim yunan və Roma yazıçılarının) əsərlərində “skif” və “skut” adı ilə adlandırılan qədim etnoslar haqqındadır. Bu məsələdə tarixşünaslıqda o dərəcədə dolaşıqlıq vardır ki, nəinki sıravı oxucular, hətta bəzi adlı-sanlı tarixçilər və dilçilər də ondan baş açə bilmirlər. Yuxarıda qeyd etmişdik ki, Heredotun məlumatına görə şərqdən gələn skiflər kimmerlərin torpağına basqın etdikdə kimmerlər və onların ardınca həmin skiflər Kiçik və Ön Asiyaya hərəkət etdilər. Əslində isə kimmerləri qovub çıxaranlar və arxaları ilə gələnələr saklar idi. Lakin Heredot onları ənənəvi olaraq “skif” adlandırır.

Eradan əvvəl VII əsrə aid assur mənbələrində Midiya ərazisində aşquzay və ya işkuzay adlı bir etnosun yaşadığı qeyd olunur¹²⁷. Bu tayfa birləşməsinin nə vaxtan orada məskun olduğu və haradan gəldiyi haqqında heç bir tarixi məlumat yoxdur. Bütün tarixçilər onu irandilli hesab edirlər, lakin əslində bu etnos Cənubi Azərbaycan ərazisində qədim türk mənşəlidir. Hesab edilir ki, aşquzay (işkuzay) etnonimi əslində iskuday, yaxud iskutay etnoniminin semit mənşəli assur dilində tələffüzü və yazılışı formasıdır, yəni “s” və “d” səsləri “ş” və “z” səsləri ilə əvəzlənmişdir¹²⁸. Həmin etnonim qədim assuriyalılardan qədim yunanlara və romalılara da keçmişdir, lakin yunanlar onu skif (əslində skit, qədim yunan

¹²⁶ Геродот История, IV, səh. 11 – 12.

¹²⁷ Вах: Дьяконов И. М. История Мидии, səh. 242 - 243

¹²⁸ Вах: Грантовский Э. А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. М., 11970, səh, 73, 89.

dilindəki “f” səsi “t” səsini ifadə edir), romalılar isə skut kimi tələffüz etmişlər. Göründüyü kimi, hər iki halda assur dilindəki aşquzay və işquzay etnoniminin başında duran a (i) səsi və sonluğunu təşkil edən “ay” birləşməsi atılmışdır. Bunu belə izah edirlər: guya elə əvvəldən bu etnonim skit və ya skut formasında idi, lakin assuruyalılar əvvələ “a” və “i” səsini, sonuna isə “ay” hissəsini əlavə etmişlər. Əslində isə bu etnonim iskutay, yaxud iskuday olmuşdur. Sonra da qədim yunanlar və romalılar işquzaylara verdikləri skif (skit) adını Qara dənizin şimal çöllərində, Şimali Qafqazda və Orta Asiyada yaşayan bir sıra tayfalara, o cümlədən saklara şamil etmişlər. Beləliklə, qədim assuruyalılar üçün Midiyada konkret bir tayfanın adı olan işkuzay, aşquzay etnonimi antik müəlliflərin əsərlərində müxtəlif, həm də tamamilə başqa ərazilərdə yaşamış tayfalara (er, əvvəl VI – V əsrlərdən sonra) şamil edilmiş ümumiləşdirici ada çevrilmişdir. Başqa sözlə, antik müəlliflərin skit və skut adlandırdıqları tayfaların hərəsinin öz adları vardı və onlar “skif”, yaxud “skut” adlarını bilmirdilər. Bəs antik müəlliflər nə üçün, Ön Asiyada, Midiyada yaşayan bir etnosun adını tamamilə başqa regionlarda yaşayanlara vermişlər? Əlbəttə, bunun səbəbi vardır və özü də tamamilə aydındır. İşkuzayların həyat tərzinə oxşar həyat təzi keçirdiklərinə görə başqalarını, o sıradan sakları, sarmatları, maskutları və b. belə (skif, skut) adlandırmışlar. Həmin həyat tərzinin əsas ünsürləri – köçərlik (maldarlıq), üstü keçə ilə örtülmüş arabalarda yaşamaq, keçədən tikildiyinə görə ucu şişmiş olan baş örtüyü qoymaq, at südü içmək, qədim türklərə məxsus spesifik ox ucları düzəltmək və s. idi. Demək, bir sözlə, işkuzaylar kimi yaşayanların hamısını antik müəlliflər skif, skut adlandırmışlar. Bəs işkuzaylar və ya skiflər (skutlar) etnik mənsubiyyətə kimlər idilər? Bax, əsas düyün budur. Ümumiyyətlə, tarix elmində (o cümlədən Azərbaycan tarixində) hesab edilirdi ki, həm işkuzaylar, həm də skiflər irandilli xalqlar idilər. Bu tamamilə qondarmadır. Əslində Midiyadakı işkuzaylar türkdilli idilər. Lakin antik müəlliflərin “skif” adlandırdıqları Qara dənizin şimal sahillərində, Şimali Qafqazda, Volqaboyunda və Orta Asiyada yaşamış tayfaların içərisində, şübhəsiz, irandillilər də vardı, amma əksəriyyətə türklər idilər. Deyildiyi kimi, iranşünas alimlər və onların dediklərini tutuquşu kimi təkrarlayanlar isə hesab edirlər ki, antik müəlliflərin “skif” adlandırdıqları saklar, maskutlar (yaxud massaketlər), sarmatlar, quqarlar, şiraklar və ümumiyyətlə, Karpat dağlarından tutmuş Çinə qədər eradan əvvəl I minillikdə yaşayanlar irandillilər idilər. Məhz bu qondarma konsepsiyanın ucbatından Şimali Qafqazın, Volqaboyunun, Qazaxıstanın, Orta Asiyanın türk xalqlarının, o sıradan Azərbaycan xalqının mənşəyi problemi indiyədək həllini tapa bilmir. Bir məsələ hələ də aydınlaşdırılmamış halda qalmaqdadır. Heredota görə 28 il Asiyada, o cümlədən Midiyada skiflər hakimiyyətdə olmuşlar və onların Midiyada hökmrənliyinə çar Kiaksar son qoymuşdu: o, skiflərin başçılarını dostluq məclisinə dəvət edib içdirmiş və Madi başda olmaqla xəyanətcəsinə hamısını qırdırmışdır. Lakin bu məlumatdan bilinmir ki, Heredot “skif” dedikdə konkret

olaraq kimləri nəzərdə tutur, işkuzayları, yoxsa sakları? Hər iki etnos etnik mənsubiyyətcə qədim türklər olsalar da, müxtəlif tayfalar idilər. Heredota görə, həmin hadisədən sonra skiflər Qara dənizin şimalına qayıtdılar. Belə olduqda onları saklar hesab etmək olmaz. Çox ehtimal ki, onlar məhz işkuzaylar idilər, həm də Qara dənizin şimal sahillərində yox, Cənubi Qafqazda məskunlaşdılar və onlar “Kitabi-Dədə Qorqud” da İç oğuz və Daş oğuz kimi öz əksini tapmışdır.

Demək, kimmerləri şimaldan qovanlar və onların ardınca Cənubi Qafqaza və Ön Asiyaya köçənlər əslində saklar idilər, lakin antik müəlliflər onları “skif” adlandırdıqları üçün biz də həmin sözü işlədirik. Sual oluna bilər ki, kimmerlərin ardınca gələnlərin məhz saklar olduğunu sübut edən faktlar varmı? Vardır. Bunlar Kür-Arazarası zonada sak (a) etnonimini əks etdirən Sakasin, Sisakan (indiki Sisyan) və Şəki, cənubda Manna ərazisində eradan əvvəl VII əsrdən məlum olan Saka əyaləti, eranın ilk əsrlərində Cənubi Azərbaycanda Sakasin və Balasakan toponimləridir.

Aşağıda deyəcəyik ki, kimmerlər əvvəlcə Cənubi Qafqaza gəlmişlər. Lakin onların buraya gəldikləri yol dəqiq aydın deyil. Tədqiqatçıların bəziləri onların Qara dəniz sahili ilə, digərləri Dəryal keçidi ilə gəldiklərini güman edirlər. M. İ. Artamonova görə kimmerlər həm Qara dənizin şərq sahili (Bosfor boğazından keçməklə), həm də Qafqaz yolu ilə hərəkət etmişlər¹²⁹.

Heredot bu hadisənin baş verdiyi vaxtı dəqiq göstərməmişdir. Lakin tədqiqatçıların fikrincə, kimmerlərin Şimaldan Cənubi Qafqaza gəlməsi və buradan Kiçik Asiyaya getməsi eradan əvvəl VIII əsrdə baş vermişdir. Urartu ölkəsinin ərazisinə gələndən sonra əvvəlcə Urartu çarları onlara qarşı hərbi əməliyyata başlayırlar. Baş vermiş qanlı döyüşdə kimmerlər Urartu çarı I Rusanın (e. ə. 735 – 713) başçılığı ilə Urartu ordusunu məğlub edirlər. I Rusa buna dözməyərək xəncəri ilə qarnını yırtıb özünü öldürür. Nəticədə kimmerlər Urartu ərazisində sərbəst yaşamağa başlayırlar. Eradan əvvəl VIII əsrin axırlarında (e. ə. 722 – 705-ci illərdə çarlıq etmiş Assur çarı II Sarqonun vaxtında) kimmerlər Urartu və Manna ərazilərində görünürlər¹³⁰. Burası da müəyyən edilmişdir ki, kimmerlərin ardınca hələ şimalda onların torpaqlarına basqın etmiş skiflər, yəni saklar da eradan əvvəl 680-cı ildə əvvəlcə Cənubi Qafqaza gəlmiş, az sonra Urartunun indiki Ermənistan ərazisindəki əyalətlərdə görünmüşlər. Urartu çarları döyüşkən sakların qarşısına çıxmağa cürət etmədilər və ona görə də kimmerlərə yaxınlaşdılar. Kimmerlərin özləri də onları Qara dənizin şimal sahillərindən çıxarmış saklardan çəkinirdilər. Ona görə də kimmerlər urartuluların köməyi ilə indiki Karasu (Fərat çayının yuxarı başı) və Kızıl-İrmak çaylarının sahillərinə keçərək yunan mənbələrində Kappadogiya adlanan ölkədə yerləşirlər. Bu ölkə erməni mənbələrində Qamirk adı

¹²⁹ Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы. Л., 1974, сәh 7.

¹³⁰ Дьяконов И. М. История Мидии. М-Л., 1956; Смирнов А. П. Скифы, М. 1956.

ilə məlumdur ki, bu da “Qəmərələr” deməkdir. Kızıl-İrmak çayının sol sahilində, Sivaşla Qeysəri arasında bir nahiyə indi də Kəmərək adlanır¹³¹. Aydınadır ki, Kəmərək qədim Qamər ölkəsinin adını saxlayır.

Kimmerlərin eradan əvvəl VIII əsrdə indiki Ermənistanı gəlməsinə qədər burada yaşamış türkdilli əhalinin necə adlandığı məlum deyil. Ona görə kimmerlər Ermənistan ərazisində tarixi mənbələrdən adı məlum olan ilk etnosdur. İndi isə kimmerlərin etnik mənsubiyyətcə kimlər olmasına keçək. Bu məsələnin aydınlaşdırılmasının prinsiplial əhəmiyyəti vardır.

Tarixçilər arasında kimmerlərin etnik mənsubiyyəti məsələsində yekdillik yoxdur. Tarixşünaslıqda kimmerlərin irandilli olması nöqteyi-nəzəri hakimdir¹³². Onlar hesab edirlər ki, ilk dəfə yunan şairi Homer (e. ə. VIII əsr) tərəfindən “at südü sağanlar” kimi səciyyələndirilən və “kimmer” adlandırılan bu etnosun əsl, yerli adı kimmer deyildir, kənardan hansısa bir irandilli xalq tərəfindən haradasa onlara verilmiş addır və İran dillərində bu ad “həmişə hərəkətdə olan” mənasındadır. Bu fikri iranşünas V. A. Livşitsirəli sürmüş və ona İ. M. Dyakonov tərəfdar çıxaraq “kimmer” etnonimini “zirək (çevik) atlı dəstəsi” kimi mənalandırılmışdır¹³³.

Kimmerlərin irandilli hesab edilməsi və xüsusilə “kimmer” etnoniminin kənardan verilmə ad sayılması fikri kökündən səhvdir. Kimmerlərin irandilli olması fikri əsas etibarilə onların Ön Asiyada çarlarının adının İran dilləri vasitəsilə izah edilməsi təşəbbüsü nəticəsində yaranmışdır, halbuki aşağıda deyəcəyimiz kimi, həmin çarların adları qədim türk mənşəlidir. “Kimmer” etnoniminin kənardan verilmə və həm də İran dilləri əsasında “həmişə hərəkətdə olan”, yaxud “zirək atlı dəstəsi” kimi mənalandırılması fikri tamamilə yanlışdır. Əgər hələ Kırmda yaşadığı vaxtlarda və ya ondan əvvəl bu etnosu bir irandilli xalq öz dilində kimmer, yəni “həmişə hərəkətdə olan” adlandırmışsa (bu o deməkdir ki, bu etnosun öz etnik adı vardı, “kimmer” isə onun üçün yad ad idi), onda “qamer”, “qimir” formasında kimmer etnonimi Ön Asiyada bilavasitə bu adı daşıyanlarla ünsiyyətdə olmuş qədim assurlara necə keçmişdir və onlar bu etnosu öz etnik adı ilə deyil, məhz şimalda nə vaxtsa ona kənardan verilmiş ad ilə necə adlandırma bilərdi? Bu tədqiqatçılar nəzərə alırlar ki, öz etnik adı olan bir etnos (tayfaya, xalqa) qonşusu tərəfindən verilən və demək, həmin etnosun etnik adından fərqlənən ad – etnonim həmin etnosun adamları üçün özünüadlandırmaya çevrilə bilməz və miqrasiya edib məskunlaşdığı uzaq ölkələrdə, onların yaşadığı

¹³¹ Kirzioclu M. Zahrettin. Kars tahihi İstanbul, 1953, səh. 67.

¹³² Bu barədə bax: Абаев В. И. Скифо-европейские изоглоссы, М., 1965, səh. 125.

¹³³ Дьяконов. И. М. К методике исследования по этнической истории («Киммерийцы»), «Этнические проблемы истории Центральной Азии древности». М., 1981, səh. 97. Lakin bu müəllif doğru olaraq qabaqlar (bax: И. М. Дьяконов. Истории Мидии. М. –Л, 1956, səh. 241). “Kimmer” etnonimini özünüadlandırma, yəni bu adı daşıyanların öz dillərində olan ad hesab edirdi.

məntəqələrin adlarında, demək, toponimlərdə əksini tapa bilməz. Məsələn, türkdilli komanları və qıpçaqları qədim ruslar poloves adlandırırıldı. Başqa sözlə, poloves sözü komanlara və qıpçaqlara kənardan verilmə addır. Lakin heç bir xalqın dilinə poloves sözü keçməmişdir və heç yerdə, hətta poloveslərin yaşadığı Cənubi Rusiya çöllərində tərkibində “poloves” sözü olan toponim yaranmamışdır. Yaxud rusların özünüadlandırılması böyc olan almanlara verdiyi “nemes” adı heç bir dilə keçməmiş və almanların yaşadıkları ərazilərdəki toponimlərdə əksini tapmışdır. Belə misalları çox gətirmək olar, halbuki yuxarıda deyildiyi kimi, kimmer etnonimi qamer, qamir, qimir formalarında qədim assurlara, ermənilərə, gürcülərə (bu dildə qimiri “igid” deməkdir, ermənilərdə saka etnonimindən yaranmış ska “nəhəng” sözü kimi) və osetinlərə məlum idi və qədim assur mənbələrində Qamir, erməni mənbələrində Qamirk, həm də haradasa (İ. M. Dyakonova görə Gürcüstanın qərbində) ölkə adı kimi çəkilir. İkincisi, hansısa bir irandilli etnosun eramızdan əvvəlki minilliklərdə bütün tayfa və xalqların hərəkətdə olduqları vaxtlarda yalnız bu etnosa “həmişə hərəkətdə olan” adını verməsi də ağlabatan deyildir. Yeri gəlmişkən oxucuya çatdırırıq ki, tarix elmimizdə türk xalqlarının, o sıradan Azərbaycan xalqının tarixinin tədqiqi yolunda yüksək elmi dərəcəli bəzi alimlər tərəfindən söylənilməsinə görə mütləq həqiqət kimi qəbul edilmiş belə qondarmalar hədsizdir, əsl tariximizi ortaya qoymaq istəyən gələcək tədqiqatçı öz yolunu bunlardan təmizləyə-təmizləyə hərəkət etməlidir. Aydınlaşdırmaq lazımdır ki, görək yunanların “kimmer” adlandırdıqları etnosun üzvləri içərisində də bu etnonim elə “kimmer” kimi səslənmişdir, yoxsa “kimmer” etnonimi qədim yunan dilinin qrammatik qanunlarına uyğunlaşdırılmış formadır?

Kimmerlərin etnik mənsubiyyətlərinin müəyyən edilməsi yolunda duran əngəllərdən biri məhz bu etnosun əsl yerli tələffüz formasının indiyədək müəyyən edilməməsidir. Tədqiqatçılar bu etnonimi qədim yunanların tələffüz etdikləri və yazdıqları kimi, yəni “kimmer” kimi götürmüş və onun mənasını İran dilləri əsasında izah etməyə cəhd etmişlər. Nə yaxşı ki, xarici tədqiqatçıların heç də hamısı tarixçilərimizin kimmerlərin irandilli etnos hesab etmələri fikri ilə razılaşırlar¹³⁴.

Aşağıda deyəcəyimiz kimi, əslində bu etnosun yerli adı kamər və ya qamərdir, lakin qədim yunanlar bu etnonimi öz dillərində “kimmer” kimi tələffüz etmişlər. Bunu sübut etmək üçün bir neçə faktı nəzərdən keçirək.

1. Qara dənizin şimal sahillərindən bəzi tədqiqatçılara görə Deryal keçidi ilə Cənubi Qafqaza, buradan da Kiçik Asiyaya keçmiş kimmerlər eradan əvvəl VIII əsrin əvvəllərinə aid assur mənbələrində qamer, qamir qimir adları ilə qeyd olunmuşlar¹³⁵. Bəlkə də qədim yunanların bu etnonimi “kimmer” kimi

¹³⁴ Фрай Р. Наследие Ирана. М., 1967., Сəh. 105.

¹³⁵ Дьяконов И. М. Ассиро-Вавилонские источники по истории Урарту. ВДИ, 1951, № 50, 65.

tələffüz etmələrinin kökü də assurdilindəki qimir forması ilə əlaqədardır. Müqayisə üçün bir faktı göstərmək olar: Yuxarıda dediyimiz kimi, VII əsrə aid qədim assur mənbəyində Midiya ərazisində işkuz, aşquz adlı bir etnosun yaşaması qeyd olunur. Tədqiqatçılara görə qədim yunanlar bu etnonimi assuriyalılardan skit (skif) kimi götürərək Qara dənizin şimal sahillərində və Orta Asiyada köçəri həyat keçirən və keçə ilə örtülmüş arabalarla hərəkət edən bütün tayfaları (əslində qədim türkləri – Q. Q.) bu adla adlandırmışlar¹³⁶.

Lakin bu da aydındır ki, assur mənbələrindəki “qamir” və “qimir” forması qamer (əslində qamər) etnoniminin fonetik, bəlkə də dialekt şəklidir. Məsələn, Manna (Cənubi Azərbaycan) ərazisində Saqarta əyalətinin adı assur mənbələrində Zikirtu kimi yazılmışdır. Halbuki eradan əvvəl 521-ci ilə aid Bisütun qayasında qədim fars dilindəki yazıda bu toponim məhz Saqarti kimidir və tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, bu ad əslində də Saqartidir¹³⁷. Demək, başqa etnoslara mənsub etnonim və toponimlərdə kəçklü “a” səsinin “i” kimi verilməsi assur dili üçün xarakterik olan fonetik hal idi. Qeyd etmək lazımdır ki, axırı”ar”, “ər” sözləri ilə bitən türk mənşəli qədim etnonimlərdə sonuncu “a” və “ə” səslərinin “i” kimi verilməsi qədim erməni dili üçün də səciyyəvidir. Erməni mənbələrində bu etnonim həm qamer, həm də qamir şəklində öz əksini tapdığı kimi, xəzər etnoniminin xazir kimi yazılışı da məlumdur. Lakin osetin dilində bu etnonimin qamər şəklində qalması müəyyən edilmişdir.

2. Assur və erməni mənbələrində bu etnosun məskun olduğu ərazilər müvafiq surətdə məhz Qamir və Qamirk (qədim erməni dilində etnonimlərinsonundakı “k” şəkilçisi cəm bildirir) kimi çəkilir¹³⁸. İ. M. Dyakonova görə assur çarı II Sarqonun (er. əvvəl 722 – 705-ci illər) yazılarında haradasa indiki Gürcüstanın qərbində, Urartunun şimal-qərbində Qamir ölkəsinin adı çəkilir¹³⁹. Aşağıda görəcəyik ki, Cənubi Azərbaycanda kimmerlərin Mannada (indiki Cənubi Azərbaycan ərazisində) yaşamasıda da assur mənbələrində qeyd olunmuşdur. Gürcüstanda, Ermənistanda, Azərbaycanın qərbində, Türkiyədə bu etnonim yaşayış məntəqə adlarında məhz Qəmərli və Kəmərli kimi öz əksini tapmışdır. Keçən əsrdə Ermənistanda Kəmərli adlı üç kənd vardı¹⁴⁰. Bundan başqa bir kənd Molla-Kəmər, digər kənd Gözlü Kəmər adlanırdı¹⁴¹. Demək, Ermənistanda, keçən əsrdə Kəmər etnonimini əks etdirən beş yaşayış məntəqəsi vardı, özü də hamısının əhalisi

¹³⁶ Дьяконов И. М. История Мидии, səh. 243.

¹³⁷ Дьяконов И. М. История Мидии, səh. 205; Алиев И. Г. История Мидии. Баку, 1960, səh 88; Грантовский Э. А. Иранские племена Передней Азии. М., 1970, səh 274.

¹³⁸ Qədim mənbələrdə kimmerlər haqqında bax: Юсифов Ю. Б. Киммеры, скифы и саки в древнем Азербайджане. Кавказско-близневосточный сборник, VIII. Тбилиси, 1988, səh. 185 – 186.

¹³⁹ Дьяконов И. М. История Мидии. М.-Л., 1956

¹⁴⁰ Pağıyev D. D. Göstərilən əsəri, səh. 218

¹⁴¹ Markov F. Q. Göstərilən əsəri, səh . 386.

azərbaycanlı idi. Ümumiyyətlə, keçən əsrdə Cənubi Qafqazda Kəmər etnonimi ilə bağlı 10 yaşayış məntəqəsinin adı qeyd olunmuşdur¹⁴². Əgər qədim kimmerlər irandilli tayfa idisə, nəyə görə bu tayfanın adı ilə bağlı kəndlərin hamısında əhali türk (Azərbaycan) mənşəlidir? Onların İran tipli dili nəyə görə gürcü, erməni dilləri ilə yox, yalnız türk dili ilə əvəz olunmuşdur? Ermənistanda ermənilərlə qonşuluqda yaşadıkları halda, niyə bu irandillilərin heç olmasa biri erməni dilinə keçməmişdir? Oxucu aydın görür ki, kimmerlərin (qəmərlərin və ya kəmərlərin) irandilli tayfa hesab edilməsi tamamilə qondarmadır.

Demək, yunanların “kimmer” adlandırdıkları etnosun əsl adı qamər və ya kamər kimi bərpa oluna bilər, lakin türk dilləri üçün xarakterik sinqarmonizm qanunu əsasən “ər” komponentinə uyğun olaraq “qam” komponentindəki “a” səsi “ə” kimi tələffüz olunmuş və toponimlərdə də Qəmərli və Kəmərli şəklinə düşmüşdür.

Qeyd edilməlidir ki, kimmerlərin türk – moңqol mənşəli olması fikri elmdə çoxdan deyilmişdir¹⁴³. Amma iranşünaslar bu nöqtəyi-nəzəri elə beşikdə ikən boğmuşlar. Heç bir rus, gürcü və erməni tarixçisi və onların dediklərini olduğu kimi köçürüb Azərbaycan tarixinə salan bəzi azərbaycanlı tarixçilər kimmerlərin türklər olduğunu və onların azərbaycanlıların etnogenezində iştirakı fikrini qəbul etmər. Çünki konsepsiyalarına uyğun deyil və məsələnin belə şəkildə müzakirəyə qoyulmasına imkan verməzlər. Onların dediklərindən belə çıxır ki, azərbaycanlılar hər yerdə əsasən XI – XII əsrlərdən sonra kənardan gətirilmə türk dilini qəbul edənlərin və həmin dili gətirənlərin nəsiləridir, başqa sözlə, azərbaycandilli xalq qədimdə olmayıb.

Son illərdə xalqımızın mənşəyinin əsl elmi konsepsiyasının əsası qoyulmuşdur. Y. B. Yusifovun bu istiqamətdə bir sıra elmi məqalələri çap olunmuşdur. Azərbaycanlıların ulu əcdadlarının yerli qədim türk etnosları olması nöqtəyi-nəzərini başqa tarixçi və dilçillərimiz – M. İsmayılov, T. Hacıyev, S. Əliyarov, E. Əziziov, C. Cəfərov və b. müdafiə edirlər.

Mövzumuza qayıdaq.

Yuxarıda deyilənlərdən görünür ki, kimmerlərin İran mənşəli etnos sayılması üçün əsaslı dəlillər yoxdur. Halbuki əsl adı qamər, yaxud kamər olan və müəyyən hisəsi eradan əvvəl VIII əsrdən Cənubi Qafqazda və Cənubi Azərbaycanda yaşamış bu tayfanın türk mənşəli sayılması üçün kiayət qədər başqa faktlar da vardır. Onların bir neçəsi ilə oxucunu tanış edək.

1. Qamər (qəmər) etnoniminin özü. Bir sıra qədim türk mənşəli etnosların (avar, avşar, bulqar, qarqar, dondar, kəngər, savar, salar və s.) adlarının sonluqlarını təşkil edən Altay mənşəli ar, ər “igid”, “döyüşçü”, “atıcı”, “qoruyucu”,

¹⁴² Pağiriyev D. D. Göstərilən əsəri. səh. 111.

¹⁴³ Вах: Доватур А. И., Каллистов А. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в истории Геродота. М., 1982. Сəh. 171.

“kişi” sözü qamər etnonimində də öz əksini tapmışdır. Bu etnonimin birinci komponenti olan qam sözünün mənasını müəyyən etmək çətindir. F. A. Cəlilovun fikrincə, bu söz qədim türklərdəki qam “şaman” sözü ola bilər. “Dədə Qorqud” dastanlarında Qamqan, Qambure şəxs adları vardır¹⁴⁴.

Musa Kalankatlinin “Alban tarixi” əsərində albanlarda bir şəxs adı Qama və ya Şama (ermənicə Şmavon) kimi qeyd olunur. Firudin müəllimin bizimlə şəfahi söhbətində dediyi kimi, “qam” sözü hələ eradan əvvəl VI əsrdə Midiyada farsların hakimiyyətinə qarşı üsyan qaldırmış Qaumatanın adında da vardır¹⁴⁵. Qaumata əslində Qam-Ata (yəni “Şaman-ata”) şəxs adının qədim farsca yazılış formasıdır, çünki akkad dilində bu ad yazıda məhz Qumata kimi göstərilmişdir. Məsələnin bu cəhəti diqqətəlayiqdir ki, Qaumatanın özü eradan əvvəl 521-ci ilə aid Bisütun qayasındakı yazıda maqların (şamanların) başçısı kimi qeyd olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, “qam” sözü türk mənşəli başqa tayfa adlarında da iştirak edir. Böyük Plini (I əsr) Şimali Qafqazda bir skif tayfasının kamak adlandığını yazır. Bu etnonim “kam” sözündən və bir sıra qədim türk mənşəli etnonimlər (məsələn, kazak, yaxud qazax, qaymaq, sadak, sirak, yaxud şirak, uqram və b.) üçün xarakterik –aq, -ak şəkilçisindən ibarətdir¹⁴⁶. Bu komponent qədim türk mənşəli kuman, koman (əslində görünür – kaman), kumık (kamakdan fonetik forma, “a”-nın “u”-ya keçməsi türk dilləri üçün fonetik hadisədir) və tuvalılarda kamasın (“kam” sözündən, “a” birləşdiricisindən və mənsubiyyət bildirən –sin, -şin, -çin şəkilçisindən; aşağıda deyəcəyik ki, qam, şam sözü şamak tayfasının adında vardır) etnonimində də nəzərə çarpır.

Maraqlıdır ki, bəzi antik müəlliflər bu etnonimi məhz kamar və komar kimi də yazmışlar. Pomponi Mela (III əsr) qeyd edir ki, Kaspi dənizinin hövzəsində massaketlər, kaduslar və komarlar yaşayırlar. Dionisi Periyet (II əsr) bu etnonimi kamarit kimi yazır. Plini (I əsr) Qara dənizin şimal sahillərində akaskomar adlı skif tayfasının yaşadığını göstərir. Güman ki, bu etnonim türk dillərindəki akas (yəni ağac, burada “meşə”) sözündən və komar etnonimindən ibarət olub “meşəliklərdə yaşayan kamarlar” mənasındadır. Müqayisə üçün deyək ki, ağaçeri türk tayfasının adını da tədqiqatçılar “ağac” (yəni meşə) ərləri” kimi mənalandırırlar. Belə çıxır ki, eradan əvvəl VIII əsrdə Ön Asiyaya hərəkət etmiş qamərlərin müəyyən hissəsi eranın əvvəllərinə qədər şimalda yaşamaqda idi. Şimali Qafqazda keçən əsrdə Kamara-Xur adlı (ləzgi dilində xur “kənd” deməkdir)

¹⁴⁴ Cəlilov F. A. Qədim türk etnonimləri. (2. Qamər “Kimmer”). Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı, 1987.

¹⁴⁵ Bu fikri bizimlə söhbətdə Firudin müəllim söyləmişdir.

¹⁴⁶ Qədim türk dillərində “k”-nin “s” (ş)-ya keçməsi fonetik qanunauyğunluğuna görə “qam” (şaman) sözü elə “şaman” sözünün birinci hissəsini təşkil edir (F. Cəlilov. Göst. Məqaləsi, səh. 81). Ona görə də Kamak etnoniminin bir sıra türk xalqlarında şamak forması da vardır və Azərbaycanın Şamaxı toponimi də bu etnonimi əks etdirir.

türkdilli kənd vardı. Qeyd olunmalıdır ki, başqa türk xalqlarının içərisində də bu etnonim vardır. XIX əsrdə Qazan xanlığında Kaymar (yazılış ruscadır) adlı yaşayış məntəqəsinin olması məlumdur. Bir qədim ərəbdilli mənbədə türkdilli bulqarların və bürtaşların ulu əcdadlarının kəmar (yazılış ərəbcədir) adlandığı göstərilir¹⁴⁷.

2. Kiçik Asiyada kimmerlərə başçılıq etmiş çarların adlarının qədim türk mənşəli olması. Yuxarıda demişdik ki, kimmerlərin irandilli tayfa hesab edilməsi əsas etibarilə kimmer çarlarının adlarının İran dilləri (əsasən qədim fars dili və müasir osetin dili) vasitəsilə izah olunması ilə bağlıdır. Əslində bu adların heç biri İran mənşəli deyil.

Nəzərdə tutulmalıdır ki, kimmer çarlarının adları bizə qədim dillərdə, həmin dillərin qrammatik qanunlarına uyğunlaşdırılmış şəkildə gəlib çatmışdır.

Teuşpa: Eramızdan əvvəl 679 – 678-ci illərdə assur mənbələrində Teuşpa kimi göstərilən çarın başçılığı ilə kimmerlər Assuriya ərazisinə girirlər. Lakin qanlı vuruşmada kimmerlər məğlub olurlar. Çar Teuşpa döyüşdə öldürülür. İraşünaslar bu çarın adını İran mənşəli hesab edərək, onun “tava aspa” sözlərindən olduğunu və “güclü (tablı) at” mənasını verdiyini yazırlar¹⁴⁸.

Əslində isə bu ad qədim türk dillərindəki tuş “qızıldan düzəldilmiş bəzək” və ya “varlı” sözlərindən ibarətdir. Onda bu ad “qızıl bəzəkləri ilə varlı” mənasını verir; görünür, o, doğulanda valideynləri onun gələcəkdə çoxlu qızıl əşyalara malik olması arzusu ilə ona bu adı vermişlər. Demək, qədim assur yazısındakı Teuşpa əslində türk mənşəli Tuşbay adının fonetik şəkildir. Müqayisə üçün deyək ki, türkdilli Kuban bulqarlarını bir başçısı VIII əsrdə Batbay adlanırdı ki, bu da qədim türk dillərindəki batu “qiymətli daş-qaş” və bay “varlı” sözlərindən olmaqla, “daş-qaşla varlı” deməkdir. Oxucu yəqin ki, indi də Orta Asiyada yaşayan türk xalqlarında “bay” sözü ilə bitən şəxs adlarının geniş yer tutduğunu bilir.

Bəlkə də Teuşpa əslində Tuzbay adının fonetik şəkildir ki, bu da qədim türkdillərindəki tuz (“düz”, “doğrucul”) və bay (“bəy”, “knyaz”, “tayfa başçısı”) sözlərindəndir. Hər iki halda bu çarın adı türkcədir.

Tuqdame: Kimmerlərin bu çarı eradan əvvəl 640-cı ildə Midiya çarının ordusunu məğlub etmiş və Manna ərazisində saklara da başçılıq etmişdir. İraşünaslar bu adı osetin dilində “qüvvə ilə bəzəyən” (rus dilində “украшающий силой”) kimi izah edirlər¹⁴⁹. Assur mənbələrində Tuqdame kimi yazılan bu adı yunan müəllifi Strabon Liqdamis kimi vermişdir (Strabon, III, 3, 21). əgər adın sonunu təşkil edən “is” hissəsi yunan dilində əlavə olunmuş şəkilçi deyilsə, ondan güman etmək olar ki, çarın əsl adı Tuqdamis olmuşdur ki, bu da türk mənşəli Toktamış (Qızıl Orda dövlətinin XIV əsrdə başçısı olmuş məşhur Toxtamış xanın adını xatırlayın) adı ilə eynidir. Toxtamış türk dillərində (o cümlədən Azərbaycan

¹⁴⁷ İslam coğrafiçilerine qore türkler ve türk ülkeleri. Haz. Dr. Ramazan sesin. Ankara, 1985, s. 334.

¹⁴⁸ Дьяконов И. М. История Мидии, səh. 240

¹⁴⁹ Абаев В. И. Скифо-Европейские изоглоссы. М., 1965, səh. 126.

dilində) olan toxta “səbr et”, “tələsmə”, “dayan” sözündən və -miş şəkilçisindən ibarət olmaqla körpənin sağ qalması, yaşaması, ölməyə tələsməməsi arzusu ilə valideynləti tərəfindən verilən addır. Belə strukturlu şəxs adları qədim türk xaqanları və əmirələri üçün səciyyəvidir.

Burada qədim türklərdə oğlan uşağına advermə mərasimi haqqındabir-iki söz demək lazım gəlir. Qədim türklər min illər boyu müharibələr, hərbi yürüşlər, başqa xalqlarla toqquşmalar şəraitində yaşamışdır. Ona görə də oğlan uşaqlarının gələcəkdə igid, bahadır, yaxşı atıcı, mətanətli, sağlam, vuruşqan, qüvvətli, adlısanlı, həm də tabeliyində olanlara qarşı mərhəmətli, ağıllı, nəhayət, qızıl və daşqaşla varlı olması arzusu ilə valideynləri onlara bu sifətləri bildirən adlar qoyurdular.

Əgər bu çarın adı assur dilində qeyd olunan formada, yəni Tuqdame olmuşsa, onda onun qədim türk dillərindəki tuq “döyüş bayrağı” (belə bayraq müqəddəs sayılırdı) və tomay “sipər” və ya toma “bəzək” sözlərindən ibarət olduğunu güman etmək olar. Belə halda Tuqdame əslində Tuqdomay “tuq-sipər”, ya da Tuqtoma “tuqun bəzəyi” (məcazi mənada “döyüşdə əlində tuq tutan”) mənasındadır.

Qeyd edilməlidir ki, qədim türk xaqanları içərisində Tuq-Teqin (teqin “şahzadə” deməkdir), Tuk-Temir, Tukluk və s. adlarını daşıyan xaqanlar məlumdur.

Sandakşatru (e.ə 639-cu il): Tuqdamenin oğlu olan bu çarın adını da İran mənşəli sayırlar və bu şəxsin adındaqədim fars dilindəki xşadra “hakimiyyət” sözü axtarırlar, lakin adın əvvəlindəki “Sanda” hissəsini izah edə bilmirlər¹⁵⁰. Əslində isə bu ad türk dillərindəki san “ad-san”, “şan”, “şöhrət”, dək “kimi”, “elə bil”, “sanki” (Azərbaycan dilində də “dək” sözü bu mənədədir: məsələn, “igid tək”, yəni “sanki igid”), şat “şahzadə” və ər “igid”, “bahadır” sözlərindən ibarət mürəkkəb addır. Demək, bu şəxsin əsl adı Sandakşatər olmuşdur (“Sandakşatru” adındakı “u” səsi assur dilində yer və adam adlarının sonuna adlıq halda əlavə olunan şəkilçidir). Beləliklə, bu ad “Sanlı (şanlı) şahzadə - igid kimi” mənasını verir. Həqiqətən də Sandakşatru çar sülaləsindən idi və o, doğulandan sonra qanuni olaraq vəliəhd sayıldığı üçün valideynləri ona belə ad qoya bilərdilər.

Bu adın türk mənşəli olduğunu və onun əvvəlində məhz qədim türk mənşəli san “ad-san”, “şan-şöhrət” sözünün durduğunu söyləməyə əsas verən faktlar vardır. Erkən orta əsrlərdə Cənubi Rusiya çöllərində hun tayfa ittifaqına daxil olan türkdilli kuturqurların çarı Sandil adlanırdı. Albaniyada IV əsrin əvvəllərində Sanesan və Sanatürk adlı əmirələr qədim erməni mənbələrində qeyd olunur. Çingiz xanın övladları içərisində Sankur (qədim türk dillərində kür “cəsəətli”, “cüssəli”, “tələtömlü”, “çılğın xasiyyətli” və s. deməkdir.) adı da çəkilir. Qaraqalpaq və başqa Orta Asiya türk xalqlarına məxsus “Alpamış”

¹⁵⁰ Abayev V. İ. Göstərilən əsəri, səh. 126

dastanının bir qəhrəmanı Sandaqaç (əslində Sandıqoç, yəni “adlı-sanlı qoç”) adlanır. “Şat” sözü Midiyada bəzi çar və hakim adlarında da vardır. Məsələn, Midiyanın Kizilbunda əyalətinin Uraş qalasının hakimi assur mənəbələrində Pirişati adlanır. E. A. Qrantovski bu adı qədim fars dilində pari “əvvəl”, “qabaq”, və şiyati “sülh”, “əmin-amanlıq”, “sevinc”, “şad” sözləri ilə əlaqələndirir və onu fars mənşəli Pərizad şəxs adı ilə müqayisə edir¹⁵¹. Halbuki Pərizad ancaq qadın adıdır və “Pəri doğulmuş” deməkdir.

Sandakur: Kimmerlərin bu çarının adı da türk dillərindəndir. Bu ad sandı “sanlı”, “şanlı” (“i” səsinin “d” səsinə keçməsi hadisəsi türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili üçün xarakterikdir) və kür “cəsur”, “cəsarətli”, “təlatümlü” və s. sözlərindən olmaqla bütünlükdə “Adlı-sanlı cəsur” deməkdir. Marqlıdır ki, XIII əsrdə monqollarda bir türk əmirinin adı Handakur idi. Həmin əmirin adı ilə kimmerlərin Sandakur çarının adı arasında demək olar, eynilik göz qabağındadır.

Yuxarıda deyilənlər göstərir ki, kimmerlərin çarlarının adlar təmiz türk mənşəlidir.

3. Kimmerlərin qədim şərq mənəbələrində göstərilən yaşadığı ərazilərdə - indiki Ermənistan və Azərbaycan ərazisində (həm də Cənubi Azərbaycanda) əhalisi azərbaycanlılardan ibarət Qəmərli və Kəmərli adlı yaşayış məntəqələrinin mövcud olması.

Keçən əsrdə Ermənistan və Azərbaycan ərazisində, onun qərb zonasında çoxlu Kəmərli və Qəmərli kəndləri vardı. Q. A. Melikişvili və S. T. Yeremyanın fikrincə, kimmerlər şimaldan gələndən sonra əvvəlcə Cənubi Qafqazda (Melikişviliyə görə Albaniyanın qərbində)¹⁵² yaşamış, sonra isə əsas hissəsi Mannaya getmişdir. Manna – indiki Cənubi Azərbaycan ərazisidir. Orada indi də Komar, Kamara, Kamarabad, Qemar, Qamarabad adlı çoxlu azərbaycanlı kəndləri vardır¹⁵³. Aydınır ki, bu adlar Qəmər etnonimini əks etdirilər, lakin onlar fars dilinin fonetikasına uyğunlaşdırılmışdır.

Kəmərli adlı yaşayış məntəqələri Türkiyənin şərqində də vardır, ora isə, yuxarıda dediyimiz kimi eradan əvvəl IX – VII əsrlərdə Urartu çarlığına daxil idi. Eramızdan əvvəl 715-ci ildə kimmerlər Urartu dövlətinin ərazisinə daxil olaraq onun ordusunu məğlub etmişdilər¹⁵⁴. Aydınır ki, kimmerlərin müəyyən hissəsi indiki Ermənistanın Urartu dövlətinə daxil olan hissəsində məskunlaşmışdı. Ermənistanda Şirak əyalətində yerləşmiş Qəmri (Qumeyri formasında VII əsrdə iri yaşayış məntəqəsi kimi qeyd olunur; orada 775-ci ildə cinli tayfasından Artavazd Mamikonyan vergiyiğan ərəbi öldürmüşdü) toponimi (indiki Leninakan) erməni

¹⁵¹ Грантовский Э. А. Ранняя история иранских племен Передней Азии, сәh. 195 – 196.

¹⁵² Bu haqda bax: Меликишвили Г. А. К истории древней Грузии. Тбилиси, 1959

¹⁵³ Bu kənd adları fars dilindəki “Fərhənge coğrafiyeye İran” adlı çoxcildli lüğətdən götürülmüşdür.

¹⁵⁴ Меликишвили Г. А. Древневосточные материалы по истории народов Закавказья. 1, Нагри – Урарту. Тбилиси, 1954, сәh. 278 – 281.

tarixçisi Y. A. Manandyana görə kimmer etnoniminin qədim erməni dilində tələffüz forması olan qamir adını əks etdirir.

Güman edilir ki, kimmerlərin bir tayfası trer (qədim erməni mənbələrində trel) adlanmış və Gürcüstanın indiki Trialeti toponimi də həmin etnonimi əks etdirir.

4. Tarixdən məlumdur ki, Qara dənizin şimal sahillərində yaşayan kimmerlər haqqında ilk məlumat verən Homerdir. O, kimmerləri “ar sağanlar” və həm də “keçə çadırlarda yaşayanlar” kimi səciyyələndirir. Qeyd etmək lazımdır ki, at sağmaq və at südü (kumis) içmək yalnız qədim türklər üçün səciyyəvidir. Antik müəlliflərin əksəriyyəti skif və sakları at südü içənlər və keçə ilə örtülmüş arabalarda yaşayanlar kimi qeyd edirlər.

Fikrimizcə, deyilənlər kimmerlərin türkdilli etnos olduğuna şübhə yeri qoymur.

Yuxarıda demişdik ki, əvvəlcə Qara dənizin şimal sahillərində yaşamış kimmerləri (onların oralarda nə vaxtdan bəri məskun olduğunu dəqiq müəyyən etmək mümkün olmamışdır) eradan əvvəl 722 – 705-ci illər assur mənbələri Kiçik Asiya qeyd edirlər. Tədqiqatçıların fikrincə, ayrı-ayrılıqda Urartu və Midiya ordusunu məğlub etmiş kimmerlər onların ərazilərində və bütünlükdə Kiçik Asiyada bir müddət ağalığ etmiş, qüdrətli Assuriya çarı isə qızını kimmerlərin çarına verməklə ölkəsini kimmerlərin basqınından xilas etmişdir¹⁵⁵. Eradan əvvəl 676-cı ildə kimmerlər urartulularla ittifaqda Kiçik Asiyada Friqiya dövlətinin ərazisinə keçmiş, Friqiya çarı Qordini isə ələ keçməmək üçün öküzlər qanı içərək özünü zəhərləyib öldürmüşdür¹⁵⁶. Friqlərin (triqlərin) bir qolu olan ermənilərin bir hissəsi bundan sonra kimmerlərin təzyiqi ilə Urartu tərəfindən tutulmuş indiki Ermənistan yaylasına köçməyə başlamışlar.

Eradan əvvəl 692 – 554-cü illər arasında kimmerlər Kiçik Asiyada Lidiya dövlətinə işğal etmişlər. Lidiya çarı Ququ döyüşdə öldürülür və kimmerlər paytaxt Sard şəhərini qarət edirlər¹⁵⁷. Assur mənbələrindən aydın olur ki, kimmerlər Ön Asiyada saklarla birləşmiş halda idilər, məhz onları Qara dənizin şimal sahillərindən qovmuş saklarla!

Q. A. Melikişvili və S. T. Yeremyan yazırlar ki, kimmerlərin ardınca saklar da əvvəlcə Cənubi Qafqaz ərazisinə gəlmişlər və buradan da kimmerləri Ön Asiyaya sıxışdırmışlar¹⁵⁸. Bu heç də kimmerlərin Cənubi Qafqaz, o cümlədən Ermənistan ərazisində yerləşməsini inkar etmək deyildir, bunu Ermənistandakı Qamri, Qəmərli və Kəmərli toponimlərinin özləri də göstərir. Lakin kimmerlər indiki Ermənistan ərazisində Urartu çarları tərəfindən tikilmiş qalaları tutmuşlar. B.

¹⁵⁵ Smirnov A.P. Göstərilən əsəri, səh. 37.

¹⁵⁶ Артаманов М. И. Киммерийцы и скифы, səh. 17.

¹⁵⁷ Yenə orada, səh. 28.

¹⁵⁸ Еремян С. Т. Страна «Махелония» Кааба и Зардушт. ВДИ. 1967, № 4, səh. 52

B. Piotrovski yazır ki, Yerevan yazınlığındakı Karmir-Blur (urartuluların Teyşebani) qalasını skiflər, yəni kimmerlər və saklar tutub dağıdıblar¹⁵⁹. Q. A. Melikişviliyə görə kimmerlər-saklar əvvəlcə urartularla müttəfiqlik edirdilər, sonra isə onu yıxdılar¹⁶⁰. O, yazır ki, Yerevan və Sevan zonalarında çoxlu skif tipli əşyaların tapılması da kimmer-sakların orada yaşadıklarını göstərir¹⁶¹.

Beləliklə, kimmerlərin bir hissəsi Cənubi Qafqazda: Gürcüstanda (Trialeti), Ermənistanda (Qameri – Kameri) və Azərbaycan ərazisində (Qəmərli toponimləri) yerləşmişdilər. Qədim Şərq mənbələrində kimmer və saklar bəzən bir etnos kimi qeyd olunurlar. Məsələn, üçdilli Bisütun qaya yazısının (e. ə. 521-ci il) akkad dilində olan variantındakı Qamer toponimi qədim fars dilindəki variantda Saka (yəni Şəki) kimi verilmişdir. Demək, qədim farslar kimmerlərə də saka demişlər. Ona görə də Y. A. Manandyanın fikrinə tərəfdar çıxan Y. Yusifov sakların kimmerlərlə birlikdə (onun tərkibində) Ön Asiyaya getdiklərini yazır¹⁶².

Demək, türk mənşəli kimmerlərin müəyyən hissəsi Ermənistan ərazisində məskunlaşmışlar. Kimmerlərin (qəmərələrin) və sakların Qabaq Asiyaya gəlməsi hərbi yürüş deyildi, bu elliklə köçmə idi.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Ermənistanda azərbaycanlıların ən ulu əcdadlarından biri məhz eradan əvvəl, VIII əsrdə bura gəlmiş qəmərəldir. Təkrar edirik, həmin əsrdə erməni adlı etnos və Ermənistan adlı ölkə yox idi. Y. A. Manandyan yazır ki, eradan əvvəl VI – IV əsrlər ermənilərin tarixinin başlanğıc mərhələsidir və Ermənistan farsların hakimiyyəti altında idi¹⁶³. Türkiyədə Van gölü ətrafı ərazisini əhatə edən Urartu dövlətinin şərq sərhədləri Yerevana qədər gəlib çatırdı. Erməni etnonimini daşıyanlar isə Dəclə - Fərat çaylarının yuxarı axarlarının hövzələrində məskun idilər.

Kimmerlərin Ön Asiya və Cənubi Qafqaz xalqlarının etnogenezindəki rolu eradan əvvəl VII əsrə aid Bibliyada öz əksini tapmışdır. Orada “Xalqların cədvəli” adlı məlumatda deyilirdi ki, Nuhun Sam, Xam və Yafət adlı üç oğlu olub. Yafətin özündən 7 oğlu – Qomer, Maqoq, Maday, Yavan, Tuban, Meşex və Tiras törənmişdir. Qomerin isə öz növbəsində üç oğlu – Aşkenaz, Rüşat və Toqorma olub. Bu cədvəl “Bibliya” tərtib edildiyi əsrdə, yəni eradan əvvəl VII əsrdə Yaxın Şərq və Cənubi Qafqaz xalqlarının mənşəyinə dair ilk sistemli təşəbbüsdür. Burada o vaxtkı xalqların adları şəxs adları kimi verilmişdir.

Göründüyü kimi, eradan əvvəl VII əsrdə Bibliyada da kimmerlərin adı qomer (Qamərin fonetik şəkli) kimi əksini tapmışdır və həm də qamər yerli xalq

¹⁵⁹ Пиотровский Б. Б. Археология Закавказья, сәh. 125.

¹⁶⁰ Меликишвили Г. А. К древней истории Грузии, сәh. 231.

¹⁶¹ Yəne orada, сәh . 225.

¹⁶² Юсифов Ю. Б. Киммеры, скифы и саки в древнем Азербайджане. Кавказско-Ближневосточный сборник. VIII, Tbilisi, 1988.

¹⁶³ Manandyan Y. A. Göstərilən əsəri, сәh 8.

kimi göstərilir. Erməni tarixçisi Moisey Xorenskinin (V əsr) verdiyi geneoloji cədvəldə göstərilir ki, Yafətdən Qomer, Qomerdən Tiras, Tirasdan Torqom, Torqomdan Hayk, sonuncudan isə Armenak (yəni ermənilər) törənmişdir (I kitab, 5-ci fəsil). Onların rəvayətində də ermənilər Qamərin sonrakı nəsilərindən biri hesab edilir, başqa sözlə, kimmerlərin Ermənistanda ermənilərdən qabaq məskun olması göstərilir. Bu, həm də o deməkdir ki, ermənilərin əcdadları kimmerlərlə qarışmışdır.

Bibliyadakı cədvəldə diqqəti cəlb edən cəhət kimmerlərin madaylarla (Cənubi Azərbaycanda yaşamış midiyalılarla), maqoqlarla (quqarlarla) və aşkenazlarla (yəni saklarla) mənşə birliyinə malik olmasının göstərilməsidir. Musa Kalankatlinin “Alban tarixi”ndə isə albanların Yafətin oğlanlarından (yəni nəslindən) olan kittiylərdən yarandığı göstərilir. Ümumiyyətlə, alban tarixçisinin qamər, maqoq və albanları Yafətin övladları hesab etməsinin (I kitab, 2-ci fəsil) dərin mənası vardır, demək, bu xalqlar (onların dördü də azərbaycanlıların etnogenezində iştirak etmişlər) yerlidir, yafəsidir, yəni qafqazlıdır. Bu qədim geneoloji cədvəldən görüldüyü kimi, irandilli xalqlardan qəti söhbət getmir. Ulu türk mənşəli kimmerlərin, madayların, qoq-maqoqların (aşağıda deyiləcəyi kimi, quqarların), sakların və albanların Ön Asiya və Cənubi Qafqazın başqa qədim sakinləri ilə eyni arealda yaşadığı göstərilir.

Demək, cədvəldən görüldüyü kimi, Ön Asiyanın və Cənubi Qafqazın digər qədim xalqı saklar (aşkenazlar) olmuşlar. Maraqlıdır ki, X əsrdə Xəzər xaqanı İspaniya çarına yazdığı məktubunda xəzərləri Yafətin oğlu Toqarmanın nəslı adlandırır.

Saklar: Yuxarıda biz Qara dənizin şimal sahillərindən kimmerlərin ardınca eradan əvvəl VII əsrin əvvəllərində sakların da əvvəlcə Cənubi Qafqaza və buradan da Ön Asiyaya – xüsusilə Midiya və Manna ərazisinə keçdiklərini qeyd etmişdik. Heredota görə skiflər, yəni saklar kimmerləri Kiçik Asiyaya qovduqda yolu azmış, kimmerlər Qafqazın qərb sahili boyu, saklar isə şərq sahili boyu hərəkət etmişlər (Heredot, I, 103). Ona görə bu cəhət diqqəti cəlb edir ki, kimmerlər əsasən Gürcüstan və Kiçik Asiya ərazisində, saklar Kür-Arazarası ovalıqda və Ön Asiyada Mannada fəaliyyətdə olmuşlar. Kimmerlər kimi saklar da (əslində bu qədim etnonim saka və ya şaka-dır) assur mənbələrində eradan əvvəl VII əsrdən məlumdur. Orada göstərilir ki, Midiyada (tədqiqatçılara görə Mannada) Saka adlı əyalət vardı¹⁶⁴.

İ. M. Dyakonova görə saklar Cənubi Qafqazda mərkəzi indiki Gəncə zonası olmaqla bir çarlıq yaratmışdılar. Çarlıq Cənubi Azərbaycan ərazisini də əhatə edirdi¹⁶⁵. Lakin bəziləri kimmer-sakların üç birləşməsinin – Urartunun

¹⁶⁴ Грантовский Э. А. Индо – иранские касты у скифов. XXV Международная конференция востоковедов. М., 1960, сәh. 84.

¹⁶⁵ Дьяконов И. М. История Мидии, сәh. 248.

cənubunda, Manna ərazisində və Cənubi Qafqazda mövcudluğunu göstərirlər¹⁶⁶. Biz burada Cənubi Azərbaycan ərazisindəki saklar haqqında danışmayacağıq¹⁶⁷. Sakların Cənubi Qafqaza gəlmələri ilə indiki Ermənistan ərazisinin böyük bir hissəsi, Zəngəzur və Göyçə mahalları, Kiçik Qafqaz Urartuluların əlindən çıxdı. Saklar həm də Kür-Araz ovalığında hakim rol oynamağa başladılar. Cənubi Qafqazda sakların məskun olduqları ərazini (Strabon, XI, 14, 4) bir sıra tədqiqatçıların Gəncə zonası ilə lokalizə etməsi düzdür. Çünki “Alban tarixi”ndə Gəncə şəhərinin Şakaşendə yarandığı göstərilir. Lakin sakların çarlığının hakimiyyəti altındakı ərazini təkcə Gəncə zonası ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Sakların bir hissəsi Zəngəzurdə məskunlaşmış və ondan sonra bu ölkə erməni mənbələrində Siyunik, fars və ərəb mənbələrində Sisakan (Sisacan) adlanmışdı. “Siunik” adındakı “uni” sözü qədim ermənicə “nəsil”, “sülalə”, -k şəkilçisi isə cəm bildirir. Demək, Siunuk, “Si sakları”, yaxud “Si saklarının yeri” deməkdir. Göründüyü kimi, həm ermənicə, həm farsca ölkənin adında “Si” komponenti iştirak edir. Erməni tarixçiləri Siunikin hakim sülaləsini fars dilindəki Sisakanın qısaltılmış şəkli olan Sisak sözü ilə ifadə edirdilər. I əsrin ortalarında Albaniyanın çarı olan Ərən də məhz Sisak nəslindən idi. Sisakin nəslindən olan sülalənin nümayəndələri IV əsrdən xristian olduqlarına görə sonradan Bibliyadan götürülmə adlar daşımağa başlamışdılar. Babəki tutan Siunu knyazı Səhl ibn Sumbat da bu sülalədən idi. “Səhl” sözü (yazılışı ərəbcədir) isə əslində “saklı” sözüdür və sülalənin saklara mənsub olduğunu göstərir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Şöklü Məlik şəxs adındakı Şöklü də məhz “Saklı”dan təhrifdir. Sisakların Azərbaycan xalqının etnogenezində yeri və rolu məsələsi xüsusi tədqiqat tələb edir. V əsr erməni tarixçisi Moisey Xorenski yazır ki, Koltan (indiki Ordubad rayonunun ərazisi) əyalətinin əhalisi Sisakdan törənmişdir. Həmin müəllif Sisakin atasını Qelam adlandırır və göstərir ki, “Qelamın oğlu Sisak ölkəsini öz adı ilə Siunu adlandırdı ki, farslar oraya Sisakan deyirlər” (Moisey Xorenski, I kitab, 14-cü fəsil). Həmin müəllif bunu da əlavə edir ki, çar Qelam gölməçəni (Göyçə gölü) öz adı ilə Gelakuni adlandırdı (kitab 1, 12-ci fəsil). Bu məlumatlardan alınan ümumi nəticə budur ki, Göyçə və Zəngəzur mahallarının yerli əhalisi ermənilər deyil, türk saklardır. Qelam tarixi şəxsiyyətdirmi, yoxsa sakların bir elinin adıdır – demək çətin, lakin Ermənistanda, Sevanın qərbində dağlıq ərazi indi də Qelam (ermənicə Qeğam) adlanır və bu adın ermənicə izahı müsbət nəticə verməmişdir.

O ki qaldı Siuni və Sisakan adlarının əvvəlindəki “Si” komponentinə, bu məsələ aydın deyil. Türk tarixçisi Kırzıoğlu M. Fəxrəddinə görə Si adlı bir sülalə qədim türklərdə tarixən mövcud olmuşdur və bu bərdə Çin mənbələrində məlumat

¹⁶⁶ Вах: Юсифов Ю. Б. Киммеры, скифы и саки в древнем Азербайджане. Кавказско-Ближневосточный сборник. VIII, Тбилиси, 1988., səh182.

¹⁶⁷ Bu haqda Y. B. Yusifovun adını çəkdiyimiz məqaləsində danışılır.

vardır¹⁶⁸. Qeyd olunmalıdır ki, keçən əsrdə əsrdə erməni tarixçisi K. Patkanov da Siuni və Sisakan toponimlərində “Si” sözünün tayfa adı olduğunu yazmışdır¹⁶⁹.

Sakların digər hissəsi sonrakı Gəncə şəhərinin ərazisində yerləşmişdi. Eradan əvvəl IV əsrdən onlar Sakesin adı ilə məlumdur. İndiyədək tədqiqatçılar belə hesab edirdilər ki, Sakasin toponimində İran mənşəli şen sözü iştirak edir. Lakin onlar nəzərə almamışlar ki, ikinci Sakasen Atropatenada (Cənubi Azərbaycan ərazisində)¹⁷⁰, üçüncü Sakasen indiki Türkiyə ərazisində¹⁷¹, Kızıl-İrmaq çayının sol sahilində mövcud olmuşdur və şübhəsiz ki, bu üç Sakasen (əslində Sakasin) adında və iranmənşəli şayana (bu sözdən də şen sözünün yaranması söylənilir) “ölkə” sözü iştirak edə bilməzdi. Əslində isə “Sakasin” toponimində qədim türk tayfalarının adlarına əlavə edilən və məxsusluq bildirən xarakterik çin, sin, şin sözü iştirak edir.

Nəhayət sakların bir hissəsi Kürdən şimalda, Azərbaycanın şimal-qərb zonasında məskunlaşmışdı və Şəki toponimi onların adını indiyədək saxlayır. Bu barədə başqa yerdə danışmışıq¹⁷². Azərbaycanın şimal-şərqində Şəki, ərəb mənbələrində Babək üsyanı (816 – 831) ilə əlaqədar olaraq Syunidə qeyd olunan Şəki qalası, Ermənistanın Sisyan rayonunun ərazisindəki azərbaycanlı Şəki kəndi, Albaniyanın qədim əyaləti olmuş Sisakan (sonrakı Zəngəzur və Göyçə mahalları, indiki Naxçıvanın onlarla həmsərhəd rayonları) toponimləri göstərir ki, hər halda saklar bu ərazilərdə məskun idilər. Demək, sakların müəyyən hissəsi indiki Ermənistan ərazisində yaşayırdılar. N. Y. Marr yazmışdır ki, Ermənistanın şərq əyalətlərinin ən qədim əhalisi saklar olmuşlar¹⁷³. Eyni fikri Y. A. Manandyan söyləmişdir: indiki Ermənistanın şərqinin bir hissəsində kimmerlər və saklar oturmuşdular¹⁷⁴. S. T. Yeremyan yazır ki, saklar Dərbənd keçidi ilə gələrək Kür-Araz ovalığını tutmuş və kimmerləri oradan sıxışdırdıqdan sonra Ararat vadisinə, ordan da Urmiya gölünün hövzələrinə keçmişlər¹⁷⁵. Lakin Şəki adlı toponimlərdən görünür ki, sakların heç də hamısı Kür-Araz ovalığından getməmişlər. Onların bir hissəsi indiki Zəngəzur, Gəncə - Qarabağ və Şəki – Zaqatala zonalarında məskunlaşmışlar. Q. A. Melikişvili yazır ki, urartulular Ararat vadisinə, Sevanın qərb hövzəsinə, Leninakan (qədim adı Qameri) rayonuna hərbi səfərlər təşkil

¹⁶⁸ Kırzioğlu M. Jahrettin. Kars tarihi. I cilt. İstanbul. 1953. Səh. 73, 91, 93.

¹⁶⁹ Патканов К. Армянская география, приписываемая Моисею Хоренскому, səh. 48

¹⁷⁰ Ву барədə бax: Гейбуллаев Г. А. К этногенезу азербайджанцев, том I, səh 213.

¹⁷¹ Kırzioğlu M. Fəxrəddin. Göstərilən əsəri, səh. 77.

¹⁷² Гейбуллаев Г. А. К этногенезу азербайджанцев, том I, səh. 96 – 98.

¹⁷³ Мapp Н. Я. Избр. работы, том V. М. –Л., səh. 195

¹⁷⁴ Манандян Я. А. О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен. Ереван, 1954, səh. 21. Yenə onun: О Некоторых проблемах истории древней Армении и Закавказья. Ереван, 1944, səh. 54.

¹⁷⁵ Еремян С. Т. Нашествие киммерийцев и скифских племен и борьба Урарту и Ассурии против кочевников. Историко-филологический журнал. 1968, №2, səh. 93 - 94

etmişlər. Demək, bu zonalar Urartuya aid deyildi. Həmin müəllifə görə, bu səfərlərlə bağlı olaraq Urartu dövlətinin indiki Ermənistan ərazisində şərqlər sərhədləri Ərzurum – Leninakan – Sevanın qərbinə birləşdirən xətt idi¹⁷⁶.

Deyilənlərdən aydın olur ki, Cənubi Qafqazda, o cümlədən indiki Ermənistanda qamərlərdən sonra qədim etnoslardan biri də saklardır, yaxud Herodotun məlumatında kimmerləri Qara dənizin şimal sahillərindən qovmuş və arxaları ilə gəlmiş skiflərdir və deməli, onlar sonrakı əsrlərdə azərbaycanlıların etnik prosesində fəal rol oynamışlar. K. V. Trever haqlı olaraq yazır ki, saklar sonradan Alban tayfa ittifaqına daxil olmuşlar¹⁷⁷. Ona görə də sakların etnik mənsubiyyətə kimmerlər olmasının müəyyənləşdirilməsinin prinsiplial əhəmiyyəti vardır.

Avropa və rus tarixşünaslığında (o cümlədən Azərbaycan tarixşünaslığında), hakim nöqteyi-nəzər budur ki, saklar irəndilli olmuşlar. Burada iranşünasların və Azərbaycanda onlarla həmfikir alimlərimizin bu nöqteyi-nəzərə həsr edilmiş əsərlərinin təhlilini vermək mümkündür deyil. Buna heç lüzum da yoxdur. əgər biz bu nöqteyi-nəzərlə razı deyiliksə, nəyə görə boş yerə baş ağrıdaq və oxucunu da onların nağıl xarakterli mülahizələri və qondarma elmi cızmaqaraları ilə yoraq?

Ona görə də çox qısa şəkildə əvvəlcə sakların mənşəyi haqqında.

Sakların vətəni Orta Asiya və Qazaxıstan çölləri hesab olunur. Eradan əvvəl VIII əsrdə onlar Qara dənizin şimal sahillərinə, oradan Cənubi Qafqaza – Ermənistan və Azərbaycan ərazisinə, Qabaq Asiyaya, o cümlədən cənubi Azərbaycan ərazisinə gəlib burada yaşamışlar. Etnik mənsubiyyətə onlar xalis qədim türkdilli etnosdur. Bunu aşağıdakı dəlillər də sübut edir.

Bir sıra müasir türkdilli xalqlar içərisində saka və şaka adlarını daşıyan tayfaların mövcud olması: qazaxlarda şaqa, özbəklərdə şakay, şekey, qırğızlarda saxa, saka, türkmənlərdə şaklar, noqaylar da şaukay, xakaslarda saqay. Bu etnonimlə əlaqədar olaraq türkmənlərdə sakar (sak etnonimindən və ar, ər “igid”, “döyüşçü” və s. sözündən); özbəklərdə sakait (sak etnonimindən və qədim türk dillərində cəm bildirən t şəkilçisindən); altaylarda saqat (saka etnonimindən və t şəkilçisindən). Yakutların özünüadlandırması, “saxa”dır ki, bu da türk dillərində “k” səsinin “x” səsinə keçməsi ilə əlaqədar olaraq saka etnoniminin bir formasıdır. Qeyd edilməlidir ki, “Yakut” etnoniminin özü Sakut etnonimindən (bəzi qədim türk dillərində sözün əvvəlində “s” səsinin “y” səsinə çevrilməsi qanunauyğun fonetik hadisədir) ibarət olmaqla qədim sak etnonimi cə cəm bildirən ut şəkilçisinin birləşməsi əsasında yaranmışdır. Ona görə yakut “saklar” mənasını verir.

¹⁷⁶ Melikişvili Q. A. Nairi – Urartu, səh. 115.

¹⁷⁷ Тревер К. В. Очерки по истории и культуры Кавказской Албании. М. – Л., 1989, səh. 49.

Tataristanda iki Şəki, Azərbaycanda Şəki, Ermənistanın Sisyan rayonunda keçmiş azərbaycanlı kəndi Şəki (məşhur ədəbiyyatşünas alim Əziz Şərifin doğulduğu kənd), İranda Şakabad yaşayış məntəqələrində əhalinin hamısı türkdillidir.

Qeyd edilməlidir ki, keçən əsrdə Qars əyalətinin (indi Türkiyəyə məxsusdur) Ərdahan dairəsində Şəki adlı bir kənd və bir kənd xarabalığı vardı¹⁷⁸.

Sakların mənbələrdə göstərilən çarlarının adları qədim türk mənşəlidir.

Bununla əlaqədar olaraq Arsak (qədim forması – Artsak) toponiminin mənşəyi və mənası diqqəti cəlb edir. Xoşbəxtlikdən erməni tarixçiləri çox baş sındırdıqdan sonra yazmışlar ki, Arsak ermənicə deyil. Eramızın ilk əsrləri ilə bağlı hadisələrdə qeyd olunan Artsax toponimi haqqında Azərbaycan tədqiqatçıları da çox yazmışlar. M. Seyidov bu toponimi doğru olaraq Artsax yox, Arsak kimi götürmüş və onun əvvəlində qədim türkcə ər “igid”, “döyüşçü” və s. durduğunu, bütünlükdə “igid sak” mənasını verdiyini yazmışdır. Lakin bu mülahizə nə qədər ürəyəyatan olsa da, inandırıcı deyil. Ona görə ki, Ermənistanda və Azərbaycanda hər iki hissəsində yaşayan sakların nəyə görə yalnız bir hissəsinin sonradan Artsax adlanan ərazidə yaşayanları “ər”, “igid” adlandırılmışdır? Həm də ki, toponimdəki “t” səsini atmağa haqqımız yoxdur. Biz də əvvəl bu toponimin qədim türkcə art “dağlıq ərazi” sözündən və məkan bildirən –lak, –taç şəkilçisindən ibarət olduğunu yazmışdıq. Lakin son araşdırmalar göstərir ki, “Artsak” adını izah edərkən Balasakan toponimi müqayisəyə cəlb edilməlidir. Balasakan həm Arazdan cənubda, həm şimalda düzən sahənin qədim adıdır. İlk dəfə III əsər aid fars mənbəyindən məlum olan bu toponimin biz türkcə pala “düzən”, “səhra” və sak etnonimindən ibarət olduğunu yazmışıq. Əgər bu fikir düzdürsə, onda “Artsak” toponimini də qədim türkcə art “dağlıq ərazi” sözündən və sak etnonimindən ibarət olması qəbul edilə bilər və belə nəticəyə gəlmək olar ki, düzən və dağlıq ərazilərdə yaşayan saklar müvafiq olaraq Balasakan “düzən sakları” və Artsak “dağlıq ərazi sakları” adlanmışdır.

Eramızdan əvvəl 521-ci ilə aid Bisütun qayasındakı qədim farsca yazıda İran şahı Daraya qarşı üsyan qaldırmış sakların (bu saklar Midiya ərazisində yaşayırdılar) başçısının adı Skunxa adlanır. Əslində bizcə bu ad Eskinqaydır və qədim türk dillərindəki es “ağıl”, “zəkə”, bolluq bildirən kinq (axırı burun səsi “nq”, -sağır, nun) və altay dilləri üçün xarakterik “ay” sonluğundan ibarət olub “ağıllı”, “zəkəli” mənasını verir. Lakin mixi yazıda sözlərin əvvəllində duran “e” səsini, sonda “y” səsini ifadə edən işarə yox idi, ona görə Eskinqay qədim fars dilinin fonetikasına uyğun olaraq mixi yazı ilə “Skunxa” kimi verilmişdir. Demək, valideynləri körpə vaxtı uşağa gələcəkdə ağıllı, zəkəli, bacarıqlı olması arzusu ilə belə ad vermişdir.

¹⁷⁸ Paçirəyev D. D. Göstərilən əsəri, səh. 291.

Qara dənizin şimal sahillərində eradan əvvəl 513-cü il hadisələri ilə əlaqədar olaraq sakların Taksak çarının adı çəkilir. Bu ad qədim türk dillərindəki tanq “möcüzə”, “heyrtlə” (bu sözün qədim türk dillərində “qüvvətli”, “möhkəm” və s. mənaları da vardır) və uşaq “körpə”, “oğlan uşağı” sözlərindən ibarətdir. Demək, əslində Tanquşaq adlanmış bu şəxsin (qədim yunan dilində “ş” səsi olmadığına görə müəllif onu “s” səsi ilə vermişdir) adını antik müəllif Taksak formasında yazmışdır. Ona görə V. İ. Abayevin bu adı osetin dili vasitəsilə “sürətli maral” kimi izah etməsi bircə, düz deyil.

Ön Asiyada sakların bir başçısı assur mənbələrində eradan əvvəl 680 – 669-cu illər arasında İşpakay adlanır. Skif-sakların Qara dənizin şimal sahillərində bir çarı yunan mənbələrində Aspak kimi qeyd edilir. Aydındır ki, Aspak və İşpakay müxtəlif vaxtlarda yaşamış iki çarın eyni adıdır. İrənşünaşlar bu adı fars dilindəki asp “at” sözü ilə bağlayırlar və “mehtər”, “at saxlayan” mənasını verdiyini yazırlar. Əslində bu ad təmiz türk mənşəlidir. Adın ilk komponenti olan “is”, “iş” sözü ya türk dillərindəki es “ağıl”, “zəka” sözü (bu halda İşpak “ağıllı bəy”, “ağıllı tayfa başçısı, knyaz” mənasını verir), ya da qədim türk dillərində şəxs adlarının əvvəlinə əlavə olunan eş “dost”, “sirdaş” (bu halda İşpak “dost, sirdaş bəy” mənasını verir) sözüdür. Qeyd etmək lazımdır ki, İşbak, İşbay, İş-Mühəmməd və s. şəxs adları tatarlarda, balkarlarda və qaraçaylılarda indi də işlənməkdədir.

Heredot skif-sakların bir başçısının adını Spartanit kimi qeyd edir (e. ə. 530-cu ildə İran şahı Kirlə vuruşmuş Orta Asiyada yaşayan sakların çariçası Tomirisin oğlunun adı da Heredota görə Sparqapit idi). İrənşünaşlar bu adın İran dilləri vasitəsilə izah olunmadığını yazırlar. Sparqapit adı əslində türk mənşəli olmaqla Esbirokbit adının qədim yunan dilində yazılmış formasıdır ki, bu da türk dillərindəki es “ağıl”, “zəka”, birok “yeganə”, “yalnız” və bit “boy at”, “böyü” sözlərindən ibarətdir və demək bu ad “yalnız ağıllı böyü” mənasını verir.

Dərbənd keçidindən Midiyaya hərəkət etmiş skif-sakların başçısının adı Heredota görə Madiy idi. Müqayisə üçün deyək ki, eradan əvvəl III əsrdə Hun xaqanı da Mode adlanmışdır. Bu ad da türk mənşəlidir. Albaniyada V əsrdə bir feodalın adı Mate idi. Hər üç ad çox güman ki, qədim türk dillərindəki matı, batı “qüvvətli”, “möhkəm” sözündəndir (Çingiz xanın nəvəsi batı xanın adı ilə müqayisə olunur). Türk dillərində mate “gözəl”, mat “sədaqətli”, “vicdanlı” sözləri də vardır. Bəlkə də Madiy adı bu sözlərin biri ilə bağlıdır.

Midiyada skif-sakların bir başçısının adı Heredota görə (I, 103) Prototiy (assur mənbələrində Partatua) idi.

İrənşünaşlar onun adını qədim fars dilindəki tava “güc”, “qüvvət” (Azərbaycan dilindəki “tab” sözü də buradandır) sözü ilə bağlayırlar və onu “Avesta” dilindəki partava “döyüş”, “vuruşma” sözü ilə əlaqələndirir¹⁷⁹. Nəzərə

¹⁷⁹ Qrantovski E. A. Göstərilən əsəri, səh. 204.

almırlar ki, heç bir valideyn o vaxt oğlan uşağına “döyüş”, “vuruş” adı verməzdi. Əslində bircə, bu ad Partatay, (yaxud Parsatay) adının yunan dilində verilmiş formasıdır və qədim türk dillərindəki pars, bars “bəbir”, “pələng” və tay “onun kimi”, “sanki”, “elə bil”, “ona tay” (Azərbaycan dilində “tay” sözü də buradandır) sözlərindən ibarət olub, “Bars kimi”, “Barsın tayı” deməkdir.

Antik müəlliflər Pompey Troq (I, 1, 4) Ön Asiyada sakların bir başçısının adının Tanay olduğunu yazır. Bu ad da qədim türk dillərindəki tanq “dan yeri”, “sübh çağı” və ya tanq “valehedici”, “qərib” sözündəndir. Ərəb tarixçisi İbn əl-Əsir (XIII əsr) səlcuq oğuzlarının XI əsrdə bir başçısının Tana adlandığını yazır. Tanq sözündən sonrakı “ay” hissəsi əslində türkoloq Q. Ramstedtə görə Altay dillərində şəxs adlarının və etnonimlərinin sonunu təşkil edən xarakterik şəkilçidir.

Antik müəllif bir skif-sak adını Sobodak kimi qeyd edir ki, bu da Çingiz xanın bir sərkərdəsinin adı – Sabutay adı ilə demək olar eynidir.

Sakların türkdilli olduğunu sübut edən faktlardan biri də həm qədim fars mənbələrində və həm də Herodotun əsərində onların “şişpapaqlı” adlandırılmalarıdır. Ucu (təpəsi) şiş papaq (keçədən tikildiyinə görə o başda dik dayanırdı) növü yalnız qədim türk tayfaları üçün xarakterik baş geyimi olmuşdur. Bu barədə biz qabaqkı əsərlərimizdə geniş danışdıqımıza görə təkrara varmırıq.

Nəhayət, sakların türkdilli etnos olduğunu arxeoloji və antropoloji faktlar da göstərir. Bu barədə əvvəlki əsərlərdə ətraflı demişik.

Beləliklə, Cənubi Qafqaz ərazisində yaşamış bir qədim türk etnosu olan saklar tam əsasla azərbaycanlıların, həm də Ermənistanda yaşamış azərbaycanlıların əsədrlərindən biri hesab olunmalıdır.

Qədim erməni mənbələrindən məlum olur ki, ermənilərin ilk çarları məhz saklar olmuşlar. Təsədüfi deyildir ki, qədim erməni dilində sak etnonimi “ska” formasında “bahadır”, “çox güclü”, “nəhəng” mənasında idi və yuxarıda dediyimiz kimi erməni mənbələrində ilk erməni çarı da Skaordi “Sak oğlu” adlandırılır.

İ. M. Dyakonova görə eradan əvvəl VI əsrin sonunda ermənilərin etnogenezində saklar müəyyən rol oynamışlar¹⁸⁰. Təsədüfi deyildir ki, erməni tarixçisi Koryon (V əsr) erməniləri Aşkenazi (Bibliyada saklar) nəslə hesab edir. V əsr erməni tarixçisi Moisey Xorenski yazır ki, eradan əvvəl VII əsrin axırında erməni çarı Paruyr “Skaordi” (“Sak oğlu”) idi (1-ci kitab, 22-ci fəsil). Deməli, etnik mənsubiyyətcə türk olan paruyr ermənilərin ilk çarı olmuşdur.

Maraqlısı budur ki, Moisey Xorenskiyə görə (I kitab, 22-ci fəsil) Paruyru Midiya çarı Barbak qoymuşdur. Ondan sonrakı erməni çarlarının adları Xraçəay, Parnuas və Kornak adlanmışdır. Bu adların heç biri ermənicə deyil.

Paruyr şəxs adını bəzi tədqiqatçılar Herodotun qeyd etdiyi Ptototiy (sak çarlarından birinin adı) ilə eyniləşdirirlər. Bu, düz deyil. Paruyr şəxs adı qədim türk

¹⁸⁰ Дьяконов И. М. Предыстория армянского народа. Ереван, 1968, сәһ. 237.

dillərindəki bar “özüdür”, “vardır” və ur “oğul” (“y” səsi qədim erməni dilində əlavə olunmuşdur) sözlərindən ibarət olub “oğuldur”, “oğulu özüdür” (məcazi mənası “istənilən, arzu olunan oğuldur”) mənasını verir. Ermənilər indi də uşaqlarına iftixar hissi ilə Paruyr adını verirlər, bununla da qədim ənənəni davam etdirirlər, amma bu adın türk mənşəli olması ağıllarına da gəlmir.

Yuxarıda deyilənlər göstərir ki, türkdilli kimmerlər və saklar eradan əvvəl VIII – VII əsrlərdən başlayaraq indiki Ermənistanın əsas sakinləri olmuşlar. Əgər bu tezis düzdürsə, onda Urartu mənbələrində, indiki Ermənistan ərazisində türkdilli toponimlər də vardı və onlar haqqında I fəsildə danışmışıq.

Qədim erməni tarixçilərinin özləri erməniləri indiki Ermənistanın aboriginləri, yəni yerli sakinləri hesab etmirlər. Moisey Xorenski (V əsr) Ermənistanda qədimdə yaşamış Slak adlı şəxs haqqında danışır. Qədim erməni dilində verilmiş bu şəxs adı çox güman ki, türk mənşəlidir və onu Eslak (qədim erməni dilində sözlərin əvvəlində “e” səsi çox zəif mövqe tutur və çox hallarda yazıda düşür) kimi bərpa etmək və qədim türk dillərindəki es “ağıl”, “zəka”, “bacarıq” sözündən və bolluq bildirən –lak, -lık şəkilçisindən əmələ gəldiyini demək olar (müqayisə üçün: “Əsli” qadın adı da türkcə məhz “ağıllı”, “zəkali” deməkdir). Müəllif rəvayətlərdə Slakin çox qəddar, zalım, mərhəmətsiz adam kimi təsvir edildiyini qeyd etdikdən sonra yazır ki, o, “düzünü deyə bilmərəm, haykdanmı törənmişdir (yəni mənşəcə ermənidir – Q. Q), yoxsa ona qədər (yəni hayka – ermənilərə qədər – Q. Q) ölkədəki (yəni Ermənistandakı – Q. Q) aboriginlərdən” (Moisey Xorenski, II kitab, II fəsil). Göründüyü kimi müəllif ermənilərə qədər – hayka qədər (hayk sözü ermənilərin əcdadlarının bir hissəsinin adı olan hay etnonimindən və cəm bildirən -k şəkilçisindən ibarət olub “haylar” mənasını verir). Ermənistanda aboriginlərin yaşadığını yazır. Bu aboriginlər isə eradan əvvəl VIII – VII əsrlərdə türkdilli kimmerlər və saklar idilər. Beləliklə, kimmerlərin və sakların Cənubi Qafqaza, Kiçik Asiyaya və Ön Asiyaya gəlmələri Yaxın Şərqi ölkələrinin tarixində mühüm dönüş yaratdı. Urartu, Lidiya, və Friqiya dövlətləri kimmerlərin zərbəsi altında məhv oldu, Midiya çarı Kiaksar onların köməyi ilə Assuriyaya son qoydu və Urartunu zəbt etdi. Lakin kimmerlərin Kiçik Asiyada hökmranlığı Friqiyadan və Urartudan ermənilərin böyük hissəsinin Araz sahilinə ilə indiki Ermənistan yaylasına köçməsinin də başlanğıcını qoydu.

İndi biz etnik mənbələrdə və qədim erməni tarixçilərinin əsərlərində indiki Ermənistan ərazisində eramızdan əvvəlki son əsrlərdən etibarən yaşadığı göstərilən başqa tayfalar – quqarlar, Şiraklar və bulqarlar haqqında danışacağıq.

Quqarlar: I əsr müəllifi Strabon özündən qabaqkı müəlliflərin (çox güman ki, e. ə. 65-ci ildə Ermənistan və Albaniyaya hərbi yürüş etmiş Qney Pompeyin ordusunda iştirak etmiş döyüşçülərin) məlumatlarına əsaslanaraq Ermənistanda Qoqarena adlı əyalətin olduğunu yazmışdır. Bu əyalətin qoqar və ya quqar adlı bir tayfanın adını (qədim erməni tarixçiləri bu əyaləti Quqark kimi

yazırlar ki, bu da Quqar etnonimindən və cəm bildirən, bir qayda olaraq tayfa adlarının sonlarına əlavə edilən –k şəkilçisindən ibarətdir) əks etdirməsi haqqında çoxdan deyilmişdir.

Bu şəksizdir ki, əgər Qoqarena (Qoqar etnonimindən və qədim yunan dilində əlavə olunmuş –ene şəkilçisindən ibarətdir) eradan əvvəl əyalət adıdırsa, onda qoqarlar və ya quqarlar həmin əyalətdə daha əvvəlki əsrlərdən məskun idilər. Lakin nə vaxtdan? Bu suala hələlik cavab verilməmişdir. Burası aydındır ki, bu əyalət indiki Ermənistanın şimalında, onun Gürcüstanla həmsərhəd rayonlarında yerləşmişdi və ona görə IV əsrdən sonra Gürcüstana qatılmışdı. O ki qaldı bu əyalətin Ermənistanla mənsub olması vaxtına, bu, dəqiq məlumdur – eramızdan əvvəl II əsrdən. Məhz həmin əsrdə erməni çarları Ermənistanın ərazisini genişləndirmiş və Strabonun yazdığına görə qonşularının torpaqlarını zəbt etmək yolu ilə böyük dövlət yaratmışdılar (ermənilərin qonşudan torpaq zəbt etməsi, göründüyü kimi, təzə iş deyil). Sonra isə eradan əvvəl I əsrdə bu imperiya dağılmış və qonşulardan qoparılmış əyalətlər geri alınmışdır. Demək, əslində, Qoqarena Gürcüstana bəlkə elə o vaxt qaytarılmışdır, lakin erməni tarixçilərinə görə bu hadisə IV əsrdə baş vermişdir. “VII əsr erməni coğrafiyası” adlı əsərdə Quqark gürcü vilayəti kimi göstərilir. Hər halda quqarlar indiki Gürcüstanın Axalkalaki, Lori, Dmanisi, Ermənistanın Quqark rayonunun ərazilərində yaşayırdılar. Fransız tarixçisi Sen-Martinə görə buraya Quqark əyaləti ilə Ağstafaçayın yuxarı hövzəsi, Lori, Axuryan çayı sahilləri, Axalkalak, Tumanis, Göyözən və b. mahallar daxil idi. Erməni mənbələrində Qexarkunik kimi yazılan bu əyalət erməni tarixçilərinə görə, Ermənistanın indiki Kamo, Martuni, Basar keçər, Sevan və Razdan ərazisini əhatə edirdi. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə Quqark Gürcüstanın indiki Borçalı və Axalsız rayonlarının qədim adıdır¹⁸¹. K. V. Trever Qoqarenanın Albaniya-İberiya sərhəddində yerləşdiyini yazır¹⁸².

Quqarlar etnik mənsubiyyətə kimlər olmuşlar? İlk dəfə (I əsr) Böyük Pliniy Şimali Qafqazda yaşayan tayfalardan birinin adını qorar kimi qeyd etmişdir. Yuxarıda isə dedik ki, Strabonun Ermənistanla aid etdiyi Qoqarena əyalətinin adı orada qoqar adını daşıyanların məskun olduğunu göstərir. Deməli, I əsr üçün qoqarlar və ya quqarlar iki regionda – Şimali Qafqazda və Cənubi Qafqazda yaşayırdı. Bundan əlavə, V əsr erməni tarixçisi Favst Buzand IV əsrin əvvəllərinə aid hadisələrlə əlaqədar olaraq yazır ki, Albaniyanın şimal-şərqində (Dərbənddən cənubda) quqar adlı tayfa yaşayır (Favst Buxand, III kitab, 7-ci fəsil).

Bəzi tədqiqatçılar quqarları qafqazdilli xalq sayırlar¹⁸³. Gürcü tədqiqatçısı D. L. Musxelişvili isə onları hətta iber (gürcü) tayfası hesab edir¹⁸⁴. Bu fikirlərin hər

¹⁸¹ Грек А. И. Краткий очерк истории Кавказского перешейка. вып. 1. Киев, 1895, сәh. 37

¹⁸² Trever K. V. Göstərilən əsəri, сәh. 39.

¹⁸³ Yənə orada, сәh. 192.

ikisi yanlışdır. Əslində quqar qədim türk mənşəli tayfadır və strukturu cəhətdən sonu “ar”, “ər” sözləri ilə bitən qədim türk mənşəli etnonimlərdə (məsələn, avşar, bulqar, qacar, kəngər, savar və b.) bir sırada durur.

Gürcü alimi Q. A. Melikişvili qoqar və ya quqar etnonimini Bibliyada skiflərə verilən qoq-maqoq adı ilə əlaqələndirir¹⁸⁵. Ehtimal olunur ki, qoq “skif”, Maqoq isə onların yaşadıkları ərazi deməkdir. Yuxarıda biz Bibliyada eradan əvvəl VII əsrə aid “Xalqların cədvəli”ndə Yafətin oğlanlarından üçünün Qomər, Maday və Maqoq adlandığını demişdik. Başqa sözlə, bu sənəddə qoq-maqoqlar və kimmerlər midiyalılarla qohum xalq kimi göstərilir. Bunu belə başa düşmək lazımdır ki, quqarlarla kimmerlər arasında həm mənşəcə eynilik vardır. Həm də onlar hələ eradan əvvəl VII əsrdə Bibliyanı tərtib edənlərə məlum idi. Digər tərəfdən, tədqiqatçıların Bibliyadakı maqoqları skiflərlə əlaqələndirmələri də quqarların türk mənşəli olmasına dəlalət edir. Q. A. Melikişvili Ermənistan və Gürcüstan ərazisindəki quqarları saklarla əlaqələndirmişdir. Yuxarıda isə sakların Cənubi Qafqaza gəlməsinin eradan əvvəl VII əsrdə baş verdiyini demişdik. Dağıstanda indi də Quqarlı adlı azərbaycanlı kəndinin mövcudluğu quqarların bir hissəsinin eranın əvvəllərində Albaniyanın şimal-şərqində yaşaması ilə əlaqədardır. XVI əsrdə Anadoluda Boz – Ulus türk tayfa birləşməsinin bir tayfası kuxar (və ya kuqar) adlanırdı¹⁸⁶.

Erkən orta əsrlərdə Cənubi Rusiya çöllərində yaşayan kəngər-peçeneklərdən danışan X əsr müəllifi onların bir tayfasının kuyarçi adlandığını yazmışdır¹⁸⁷. Əslində kuyarçi etnonimi kuqar etnonimindən (N. A. Baskakova görə qədim peçeneklərin dilində baçqa türk dillərindəki “q” səsi “y” kimi tələffüz olunurdu;¹⁸⁸ məsələn, başqa türk dillərindəki “bək” sözünün azərbaycan dilində “bəy” kimi tələffüzü) və bəzi türk tayfalarının adları üçün səciyyəvi –çı, –çi, –çu şəkilçisindən (məsələn, Qazançı, Quşçu, Danaçı, Sabunçu kənd adları kazan, kuş, tana və sapan adlı etnonimlərdən və həmin şəkilçidən ibarətdir) düzəlmişdir. Quqarçi tayfasının adı toponimlərdə Göyərçi (Göyərçin) və Göyərçinli kimi qalmışdır. Aydındır ki, onların göyərçin quşunun adı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur, yalnız zahiri oxşarlıq vardır. Keçən əsrdə Ermənistanda Göyərçin (demək, əslində Quqarçin) kənd xarabalığı, Qars əyalətində Göyərçin kəndi və s. vardı. Göyərçin və Göyərçinli adlı kəndlər Azərbaycanda da vardır.

¹⁸⁴ Мухелишвили Д. Л. Из исторической географии восточной Грузии. Тбилиси, 1982, сәһ. 6 – 11.

¹⁸⁵ Меликишвили Г. А. К древней истории Грузии, сәһ. 224.

¹⁸⁶ Еремеев Д. Е. Происхождение юрюков и туркмен Турции и основные этапы их истории. «Этнические процессы и состав населения в странах Передней Азии». М., 1963, сәһ. 36.

¹⁸⁷ Багрянородный Константин. Об управлении империей. М., 1989.

¹⁸⁸ Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969.

Quqarların Ermənistanda mənşəcə türk olduğunu göstərən faktlardan biri də keçmişdə Quqarq rayonunda yaşayan əhalinin bütünlüklə azərbaycanlılardan ibarət olmasıdır. Hər halda quqarların Ermənistandakı azərbaycanlıların etnogenezindəki rolu təkzibedilməzdir. Quqarlar orada erkən orta əsrlərdə yığcam halda yaşayırdılar. V əsr müəllifi Moisey Xorenski quqarları Ermənistanda “böyük və qüdrətli tayfa” kimi səciyyələndirir. Quqarların türkdilli tayfa olmasını bir fakt da aydınlaşdırır. “VII əsr erməni coğrafiyası” adlı əsərdə¹⁸⁹ Ermənistanda Quqar əyalətinin 9 mahaldan ibarət olması göstərilir: Şorapor (“Şor dərəsi” deməkdir, türk mənşəli şor, yaxud çor etnonimindən və ermənicə por “dərə” sözündən; Gürcüstanda Şulaver toponimində qalır; “Dədə Qorqud”da “Şir Şəmsəddin” adındakı “şir” komponenti də əslində şor etnonimindən və “Dədə Qorqud”da oğuzların “Üç ox” adının gürcücə tərcüməsi olan Samişvilde sözündən ibarətdir); Çopapor (“Çöp dərəsi” deməkdir. Qədim türk dillərindəki çöp “dağarası çökəkliyi olan yüksəklik” sözündəndir. Ermənistanda keçən əsrdə Altı-Çöp, Qara-çöp adlı kəndlər vardı. Zəngilan rayonunda Çöpədərə kəndinin adında da bu söz vardır), Kolbopor (“Kuloba dərəsi” deməkdir), Taşir (“Daş yer”, “Daşlıq” deməkdir), Trel (saklarla gəlmiş trer tayfasının adından, gürcücə Tialeti), Kəngər, Cavak, Artaqan və Klarçi. Göstərilən toponimlərin hamısı türk mənşəlidir. Qoqar əyaləti gürcü mənbələrində Qoqareti, Qoqaleti adlanır ki, bu da Kırzioğlu M. Fəxrəddinin yazdığı kimi¹⁹⁰ “Dədə Qorqud”da “Qəflət (əslində Qoqalet) Qoca oğlu” adında əksini tapmışdır.

Deyilənlər quqarların türkdilli olmasına heç bir şübhə yeri qoymur.

Pasianlar: İndiki Ermənistanın Türkiyə ilə həmsərhəd zonalarında yaşamış digər türkdilli tayfa yunan və erməni mənbələrində pasian və basian kimi də qeyd olunmuşdur. İlk dəfə eradan əvvəl IV əsr yunan müəllifi Ksenofont (Anabasis, IV, 18) pasianlar haqqında məlumat vermişdir¹⁹¹. Deməli, hər halda pasianların orada məskunlaşması eradan əvvəl IV əsrdən qabağa aiddir. Ksenofontun pasianlarla qonşuluqda skiflərin (yəni sakların) yaşaması haqqındakı məlumatına görə güman etməyə əsas var ki, pasianlar məhz eradan əvvəl VII əsrdə saklarla gəlmişlər və bəlkə də elə sakların bir hissəsidir. Qeyd olunmalıdır ki, pasian etnonimi qədim yunan dilində “ç” səsi olmadığına görə paçian kimi nəzərə alınmalıdır ki, bu da qədim türkdilli paçana (peçeneq) tayfasının adıdır¹⁹².

Pasianlar indi Türkiyəyə daxil olan Qars, Sarıqamış, Arpaçay, Kaqızman və Sürməli ərazisində yaşayırdılar¹⁹³. Bu tayfanın adı ilə Araz çayının yuxarı axarını yunan müəllifləri Fasis (əslində Paçis) adlandırmışlar. Məhz bu etnonimlə

¹⁸⁹ Kırzi oğlu M. Fəxrəddin. Göstərilən əsəri, səh. 41.

¹⁹⁰ Армянская география VII века, səh. 58.

¹⁹¹ Kırzioğlu M. Fəxrəddin. Göstərilən əsəri, səh. 88.

¹⁹² Kırzioğlu M. Fəxrəddin. Göstərilən əsəri, səh. 86

¹⁹³ Yəne orada, səh. 238.

əlaqədar olaraq orta əsrlərdə Ermənistanda Göyçə gölündən axan Zəngiçay (Axuryan) çayının sahilində Beçni, Beçini (Peçene) adlı qala mövcud idi. Maraqlısı budur ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposundakı Bay Becan şəxs adı və Pasinuk toponimi məhz həmin Pasian (Paçian) etnonimini əks etdirir. Eradan əvvəl II əsrdə isə, V əsr erməni tarixçisi Moisey Xorenskiyə görə, Basian əyalətinə Şimali Qafqazdan bulqarlar köçüb gələrək məskunlaşmışlar. Bu barədə aşağıda danışacağıq.

Bulqarlar: Ermənistan azərbaycanlılarının ulu türk əcdadlarından biri də bulqarlardır.

Biz burada bulqarların, yaxud bolqarların tarixi haqqında mövcud olan çoxlu məlumatların üzərində dayanmayacağıq. Tədqiqatçılar bulqarları Şimali Qafqaz çöllərində hunlardan əvvəl yaşamış türkdilli tayfa hesab edirlər. Onların bir hissəsi məhz Şimali Qafqazdan Ermənistan ərazisinə gəlib məskunlaşmışdır.

Ermənistanda bulqarların yaşaması haqqında ilk məlumatı verən və ərs müəllifi Moisey Xorenskidir. O, yazır ki, bulqarların vətəni Böyük Qafqazdır və onlar baş vermiş iğtişəşdən sonra eradan əvvəl II əsrdə əvvəlcə Basiana (Araz çayının yuxarı axarında ölkə adı), oradan da Ermənistanın Kol əyalətinə gəlib məskunlaşmışlar (Moisey Xorenski, II kitab, 56 fəsil). Bu mənbədən aydın olur ki, şimaldan bulqarların müəyyən hissəsinin Ermənistana köçməsi bir neçə mərhələdə baş vermişdir¹⁹⁴. Çünki həmin müəllif yazır ki, Ermənistanın Tayk dağlarında (Gürcüstanla həmsərhəd dağlıq zonada) və Banəndə bulqar tayfası yaşayır (Moisey Xorenski, III kitab, 44-cü fəsil). Çorox çayının sol sahilində indi də “Bulqar dağı” adlı toponim vardır¹⁹⁵. Qeyd etmək lazımdır ki, bulqar tayfasının adı “Dədə Qorqud” eposunda da çəkilir¹⁹⁶.

Erkən orta əsrlərə aid mənbələrdə bulqarların kazan, çakar, kol (kul), kuyyar və basil adlı tayfalarından ibarət olması göstərilir. Ermənistanda Qazan adlı qala XII əsrdən məlumdur və orada indiki Qukasyan və Artik rayonlarında keçən əsrdə Qazançı adlı azərbaycanlı kəndləri vardı. (Bir Qazançı kəndinin adı 1946-cı ildə dəyişdirilərək Məqrəşen adlandırılmışdır). Moisey Xorenski yazır ki, erməni çarı Xosrovun vaxtında Ermənistana “qüdrətli basillər” gəlib məskunlaşmışlar (II kitab, 58-ci fəsil). “VII əsr erməni coğrafiyası” adlı əsərdə basillərin Volqanın Xəzərə töküldüyü 70 qolunun sahillərində yaşaması qeyd olunur¹⁹⁷. Demək, Ermənistana basillər şimaldan gəlmişlər.

¹⁹⁴ Гейбуллаев Г. А. Топонимия Азербайджана, səh. 27.

¹⁹⁵ Kırzioğlu M. Fəxrəddin. Göstərilən əsəri, səh. 329.

¹⁹⁶ Алиев С. С. К ономастике «Книге Коркута» («Канглы», «Балгар») «Азərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqlər». Bakı, 1988, səh. 13 – 18.

¹⁹⁷ Армянская география VII века, səh. 35

Bulqarların çakar tayfasının adı Ermənistanda Çaxırlı azərbaycanlı kəndinin adında öz əksini tapmışdır. Çaxırlı adlı kəndlər Azərbaycanda da vardır və onların əslində Çakarlıdan təhrif olunması barəsində çoxdan yazılmışdır.

Bulqarların kol (kul) tayfasının Ermənistanda yaşadığını göstərən faktlar çoxdur. Lakin iş orasındadır ki, eyni tayfa kəngər-peçeneqlərin tərkibində də olmuşdur. Ona görə də Ermənistanda kol etnonimi ilə bağlı qədim toponimlər haqqında aşağıda kəngər-peçeneqlərdən danışdıqda deyəcəyik. Çünki, bizzə, bu tayfa Ermənistan ərazisinə məhz kəngər-peçeneqlərin tərkibində gəlmişdir.

Şiraklar: Ermənistanda hələ eradan əvvəl yaşamış digər bir türkdilli tayfa şirak adlanmışdır. Şirak, çirak, sirak bir etnonimin fonetik formalarıdır. Sirak adlı tayfa haqqında ilk məlumat verən I əsr müəllifi Strabondur. Onun yazdığına görə siraklar Şimali Qafqaz çöllərində, müəllifin Sirakene (sirak etnonimindən və yunan dilində əlavə olunmuş ene şəkilçisindən) adlandırıldığı ərazidə yaşayırlar. Demək, siraklar oralarda hələ eradan əvvəl məskun idilər.

Sirak adını daşıyanların etnik mənşəbiyyətinə gəldikdə iranşünasların fikri yekdildir – guya onlar irandilli olmuşlar və Şimali Qafqazda yaşayan osetinlərlə qohum idilər.

Məşhur iranşünas V. İ. Abayev hətta “sirak” etnonimini osetin dilində “rəvan rəqs edən” demək olduğunu yazmışdır¹⁹⁸. Əlbəttə, bu yanlış fikirdir. Əslində sirak, çirak (çiraq) və şirak türk mənşəli bir tayfanın adıdır. Orta Asiyanın türkdilli xalqları içərisində indi də sirak tayfası mövcuddur¹⁹⁹. Qafqazda toponimlərdə bu etnonim şirak və çirak formalarında öz əksini tapmışdır. Keçən əsrdə Qafqazda, o cümlədən Ermənistanda Çirak etnonimindən yaranmış 11 toponim (əksəriyyəti, əhalisi azərbaycanlılardan ibarət yaşayış məntəqə adı) vardı.

Sirakların mənşəcə türkdilli etnos olduğunu Şimali Qafqazda onların mənbələrində qeyd olunmuş çarlarının adları da göstərir. Antik müəllif Tatsit sirakların bir çarının adını Zorsin kimi qeyd etmişdir. Əslində bu ad Çorsin, yaxud Çursindir, çünki müəllif latın dilində “ç” səsinin olmaması üzündən adın baş hərfini “z” ilə vermişdir. Çorsin, Çursin isə qədim türk dillərindəki çor, çur “igid”, “qəhrəman” (Babək üsyanı yatırıldıqdan sonra Azərbaycana göndərilmiş ərəb ordusunun başçısı, əslən türk olan Manqaçurun adı da türk dillərindəki manqa “bahadır”, “döyüşçü” və çur sözlərindəndir) və çin (Tatsit “çin” sözünü latın dilində “ç” səsi olmadığına görə “sin” kimi vermişdir) sözlərindən ibarətdir. Şəxs adlarının axırında çin (şin) sözü Altay dillərində “onun kimi”, “sanki”, “elə bil” mənalarını daşıyırdı.

¹⁹⁸ Абаев В. И. Осетинский язык и фольклор. Л., 1949, сәh. 182

¹⁹⁹ Толстова С. А. Отголоски ранних этапов этногенеза народов Средней Азии в его исторической ономастике. Сб. «Ономастика Средней Азии». М., 1978.

Digər bir antik mənbədə sirakların Abeak adlı çarı haqqında məlumat verilir (Müqayisə üçün deyək ki, türkdilli telenqutların VIII əsrdə başçısı da Obak adlanırdı). Əslində sirakların bu çarının adı Abakdır, ortadakı “e” səsinə antik müəllif əlavə etmişdir. Qədim türk dillərində abak “dayı” (ananın qardaşı) deməkdir. Uşaqlara belə ad qoyulmasına oxucu təəccüblənməməlidir. Qədim türklərdə ailənin məişətində dayı mühüm rol oynayırdı. Bunu da əlavə edək ki, monqollarda Çingiz xanın nəslindən – Elxanilər sülaləsindən Abaqa xan da məlumdur və “Abaqa” türkcədəki “Abak”ın monqolcasıdır. Türklərdə qız uşağına Abakay adı verilirdi. Ümumiyyətlə, adlı-sanlı nəsiləndən olanlar, şahzadə qızlar abakay adlanırdılar²⁰⁰. (Abak sözündən və Altay dilləri üçün xarakterik “ay” sonluğundan; Nizami Gəncəvinin arvadının adı – Afaq da məhz bu mənədadır. Bu adı “at-appaq” kimi izah etmək nəşiləkdir). Türk mənşəli Abak adını ermənilər götürmüş və Avak (Avakyan) kimi işlətmişlər.

Antik mənbələr eramızın III əsrdə sirakların Şimali Qafqazdakı paytaxt şəhərinin adını uspu kimi qeyd edirlər. Əslində Uspu adı toponimin latınca (çünki bu dildə “ç” səsi yox idi) yazılış formasıdır və Uçopa (Üçoba) adının təhrifidir ki, bu da türk dillərində say bildirən üz və oba (qədim forması – opa) sözlərindən ibarətdir.

Deyilənlər sirakların türkdilli etnos olduğunu göstərir. Onu da deyək ki, sirakların bir hissəsi Azərbaycana da gəlmiş və Çiraklı adı ilə yaşamışlar. Keçən əsrə qədər 79 ailədən ibarət azərbaycanca danışan Çiraqlı elat qalmaqda idi. Aydınır ki, Çiraqlı “Siraklı”-nın fonetik formasıdır.

İndi də Ermənistanda yaşayan şiraklar haqqında. Çoxdan deyilmişdir ki, Göyçə (Sevan) gölündən qərbdə yerləşən Şirak rayonunun adı Strabonun qeyd etdiyi tayfanın adındandır. N. Q. Adons yazır ki, tarixi Şirak əyaləti Ermənistanda Axuryan çayının vadilərində, Vənənd ilə Ararat əyaləti arasında yerləşirdi²⁰¹. Lakin erməni tarixçilərinin əksəriyyəti şirakları irandilli hesab edirlər, elə olmasaydı çoxdan bu adı məhv edərdilər. Şirak toponimi erkən orta əsrlərə aid qədim erməni mənbələrində tez-tez yad olunur.

Şirakların Ermənistanda məskunlaşma vaxtının başlanğıcı məlum deyil. Hər halda Urartu mənbələrində Şirak toponimi yoxdur və N. V. Arutyunyana görə²⁰² həmin ərazi Urartu yazılarında Eriaxi adlanır. Erməni tarixçisi P. K. Patkanova görə siraklar-şiraklar Ermənistanı eramızın IV əsrdə gəlmişlər²⁰³. Lakin bu tarix düz deyil. Ona görə ki, Moisey Xorenski, eranın Qəsrinə aid

²⁰⁰ Вах: Катанов Н. Ф. Алфавитный указатель собственных имен, встречающихся во втором томе образцов народной литературы тюркских племен, собранных В. В. Радловом. СПб, 1888.

²⁰¹ Адонц Н. Г. Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1904, сәh. 225

²⁰² Арутюнян Н. В. Топонимика Урарту. Ереван, 1985, сәh. 116.

²⁰³ Патканов П. К. О месте, занимаемом армянским языком в кругу индоевропейских. Изв. Кавказского Русского Географического общества, т. V. М., I Tiflis, 1990, сәh. 48.

hadisələrsən danışarkən erməni çarı Valarşakın Şirakin oğlanlarından Quşarı Kəngər və Kolb əyalətlərinə hakim təyin etdiyini (II kitab, 8-ci fəsil), başqa yerdə isə eranın I əsrində Şirak əyalətinə Vxundur Bulqar Vundur başçılığı ilə bulqarların gəlib məskunlaşdığını yazır. Demək, bulqarlar gələndə artıq Şirak adlı yer vardı. Ptolomeyin (II əsr) Ermənistanda Sirakane adlı əyalətin (Sirak toponimindən və qədim yunan dilindəki ene şəkilçisindən) adını çəkməsi də fikrimizi təsdiq edir. Demək, eranın əvvəllərində Ermənistanda artıq Şirak əyaləti vardı. Görürük, bu əyalət yerli hakimlər tərəfindən idarə olunurdu. Moisey Xorenski (V əsr) özündən əvvəlki əsrlərin hadisələrindən danışarkən “Şirak hakimi” ifadəsini işlədir (III kitab, 43-cü fəsil), VIII əsrin əvvəllərində Ermənistanda ərəb hakimiyətinə qarşı üsyan edənlərdən biri də Şirakin hakimi idi. IX əsr ərəb müəllifi İbn Xordadbeh bu əyalətin adını təhrif olunmuş şəkildə - Sirac kimi vermişdir. Keçən əsrdə Ermənistanda Şirakqala adlı xarabalıq da məlumdur²⁰⁴.

Ermənistanda Şirak bütün əsrlər boyu azərbaycanlıların yığcam halda yaşadığı əyalət idi. Bu əyalətdə yaşayan azərbaycanlılar Şoragel (əslində Şirak və “el” sözündən) adlanırdı. “Şirakel” formasında bu adı ilk dəfə XV əsr müəllifi Fəzlulluah ibn Ruzbixan Xunçi işlətməmişdir. Ermənistan azərbaycanlıları içərisində bu ad Şorəyel kimidir. Şirakların yaşadığı ərazidə erməni çarı I Tiridat (63 94-cü illər) vaxtında indiki Arpaçay sahilində salınmış şəhər və qədim erməni mənbələrində Şirakovan adlanırdı. Həmin məntəqə orta əsrlərdə əhalisi azərbaycanlılardan ibarət Baş Şuragel (əslində Baş Şirakel) kəndidir.

Beləliklə, türkdilli şirakların Ermənistanda eradan əvvəlki son əsrlərdən etibarən yaşaması və onların Ermənistan azərbaycanlılarının etnogenezində iştirak etməsi şübhə doğurmur. Qeyd etmək lazımdır ki, şiraklar həm də Albaniya ərazisində, Alazan və Qabırçı çaylarının aşağı axarlarının arasındakı ərazidə yaşamışlar. Musa Kalankatlının “Alban tarixi” əsərində Şirak mahalının adı çəkilir. İndi Şirak səhrası adı ilə bu mahal Gürcüstana daxildir.

İndi eramızın ilk əsrlərində Ermənistan ərazisində məskunlaşmış başqa türk tayfaları haqqında danışaq.

Eramızın lap əvvəllərində Cənubi-Şərqi Avropa çöllərində türkdilli hunların hökmranlığı başlayır və az sonra hun imperiyası yaranır. Hunların təzyiği altında onlardan əvvəl oralarda yaşamış qədim türk tayfalarının bəziləri Cənubi Qafqaza, o cümlədən Ermənistana gəlirlər.

Moisey Xorenski yazır ki, Valarşak (I əsr) Böyük Qafqaz dağlarının ətkələrində Böyük düzənliyin (Kür-Araz ovalığının – Q. Q) başlanğıcına qədərki dərələrində və vadilərində yaşayan vəhşi gəlmələri Tayka çağıraraq qarətçilikdən əl çəkməyi, çarın əmrinə tabe olmağı və vergi verməyi məsləhət bildirdi və onlara öz içərilərindən başçılar təyin etdi (II kitab, 16-cı fəsil). Bu məlumatdan görünür ki,

²⁰⁴ Pagiriyev D. D. Göstərilən əsəri, səh. 295.

eranın əvvəllərində Ermənistan ərazisinə yeni türk tayfaları gəlmişdilər. Ehtimal etmək olar ki, bunlar qarqarlar, kəngər-peçeneqlər, aranlar, kataklar, qoroslar və b. tayfalar idilər.

Qarqarlar: Erməni mənbələrində qarqarların əsasən Albaniya ərazisində (Arsakda) yaşamaları göstərilir. Azərbaycanda çoxlu Qarqar, Xarxar, Gərgər (Qarqarın təhrifidir) toponimləri həmin qədim tayfanın izləridir. Qarqarlar həm də Dağlıq Qarabağın indiki Ermənistanla həmsərhəd rayonlarında məskun idilər. Ermənistandakı azərbaycanlıların yaşadığı Herher kəndinin adı əslində Qarqar adından təhrifdir. Qarqarların qədimdə Ermənistanda yaşadıklarını erməni tarixçilərinin özləri də təsdiq edirlər və bunun üçün Qarqar adlı toponimləri misal çəkirlər²⁰⁵.

Tarixşünaslıqda qarqarlar qafqazdilli (dağıstandilli) etnos hesab olunur. Erməni tarixçiləri, aydındır ki, Ermənistan ərazisində dağıstandilli əhalinin yaşaması fikrinə tərəfdar çıxmazlar. Ona görə belə hesab edirlər ki, harda Qarqar toponimi varsa, erməni dilindəki kar “daş”, “qaya” sözündəndir. Əslində hər iki fikir yanlışdır. Qarqarların türkdilli etnos olması haqqında çox yazdığımıza görə burada təkrar etməyəcəyik. Şübhə etmədən demək olar ki, azərbaycanlıların (o cümlədən Ermənistan azərbaycanlılarının) etnogenezində qarqarlar da iştirak etmişlər.

Peçeneqlər: Şimali Qafqaz çöllərində eranın əvvəllərində peçeneqlərin yaşaması məlumdur. Antik müəlliflərin əsərlərində onlar panksan (pankçan), bastarna (baçtarna), qədim gürcü mənbələrində paçanik, “VII əsr erməni coğrafiyası”nda pokinak adları ilə məlumdur. Peçeneqlərin bir hissəsi nə vaxtsa Albaniyanın Arsak zonasında məskunlaşmışdı. Ona görə VII əsrdə Albaniyada bu tayfanın adını əks etdirən Pazkank və Pot-Pasian mahal adları mövcud idi. VII əsrdə peçeneq etnonimini daşıyan mahal adı varsa, onda peçeneqlər orada daha qədimdən, hər halda eranın əvvəllərindən məskun olmalı idilər. Güman ki, Dağlıq Qarabağ zonasında yaşayan peçeneqlər bu zonanın Ermənistanla həmsərhəd rayonlarında da ola bilərdilər.

IX əsr ərəb coğrafiyaşünası Ermənistanın qərbində Bacunays mahalının adını çəkir. Bir sıra tədqiqatçılar bu toponimin Peçeneq etnonimini əks etdirdiyini yazmışlar. V əsr müəllifi Moisey Xorenskinin əsərində Ararat əyalətində Bzunik mahal adı da çəkilir ki, bunun Peçeneq etnoniminin qədim erməni dilində olması şübhəsizdir. Bu bərdə yuxarıda demişik.

Mənbələrdə Cənubi Rusiya çöllərində erkən orta əsrlərdə yaşayan peçeneqlərin bir sıra tayfalardan ibarət olması göstərilir²⁰⁶. Onların bir hissəsi Kəngər adlanırdı. Ermənistanda kəngərlərin yaşaması haqqında aşağıda

²⁰⁵ Акопян А. А. Албания-Алуанк в греко-латинских и древне-армянских источниках. Ереван, 1987, ыэр. 66 - 67

²⁰⁶ Багрянородный Константин. Göstərilən əsəri, səh. 159.

danışacağıq. Peçeneqlərin digər hissəsi isə kopon (əslində kapan), kulpey (əslində kuloba), kuyarçi (əslində quqarçi) və b. tayfalardan ibarət idilər.

Bu tayfalardan bəzilərinin adları ilə bağlı toponimlərin Ermənistanda hələ V – VII əsrlərdə mahal adları kimi qeyd olunması belə nəticə çıxarmağa imkan verir ki, onlar eranın əvvəllərindən artıq orada yaşayırdılar.

Ermənistanın Qafan rayonunun adı (qədim erməni mənbələrində mahal adı kimi 1074-cü ildən məlumdur) çübhəsiz ki, peçeneqlərin yuxarıda qeyd etdiyimiz kapan tayfasının adını əks etdirir (Azərbaycanda bu etnonimlə bağlı dörd Qapanlı adlı kənd vardır). Bu etnonim ermənilərdə şəxs adına da çevrilmişdir, onlarda Kapansyan familiyası məhz Kapan tayfasının adındandır (gürcülərdə Kapanadze familiyası da bu etnonimlə bağlıdır).

Peçeneqlərin digər tayfası ko adlanmışdır. Maraqlıdır ki, bu tayfanın adı ilə əlaqədar toponimlər – Kol, Kolb, Kolt və Kolman həm Albaniyada, həm də Ermənistanda hələ V – VII əsrlərə aid mənbələrdən məlumdur.

Qeyd etməliyik ki, kol etnonimi ilə bağlı Koltene əyalətinin adını indiki Naxçıvanda, Araz sahilində hələ II əsr müəllifi Ptolomey çəkir. Qədim erməni mənbələrində bu toponim Qoqtan (qədim erməni dilində “l” səsini “g” səsi ilə verirdilər) adlanır. Qoltene-Qoqtan mahalı təxminən indiki Ordubad rayonunun ərazisini əhatə edirdi. Məhz orada eranın əvvəllərində Ordubad toponimi yaranmışdır ki, bu da qədim türk dillərindəki ordu “xan düşərgəsi”, “xan alaçığı qurulan yer” sözüdür (ordu sözünün “qoşun”, “döyüşçü dəstəsi” mənaları çox sonralar, təxminən XIV əsrdən sonra yaranmışdır). Yuxarıda Moisey Xorenskinin belə bir məlumatını vermişdik ki, I əsrdə türk-bulqarlar Kol əyalətindən cənubda (müəllif bu əyalətin torpağını çox “ məhsuldar ərazi” kimi səciyyələndirir) yerləşmişdilər (Moisey Xorenski, II kitab, 9-cu fəsil). Bu əyalət şübhəsiz ki, kol tayfasının adını əks etdirir.

Kol (kul) adlı tayfanın qədim bulqarların içərisində olduğunu yuxarıda qeyd etmişdik. Lakin Moisey Xorenskinin bulqarların I əsrdə Kol əyalətində yerləşməsi məlumatından görünür ki, onların kol tayfası eradan əvvəl burada məskun idilər. Lakin kol (kul) tayfası həm də kəngər – peçeneqlərin Cənubi Rusiya çöllərində bir tayfası kimi də qeyd olunur. Kul adlanan bir tayfa erkən orta əsrlərdə Cənubi Rusiya çöllərində yaşamış qırpaqların içərisində də məlumdur. Tədqiqat göstərmişdir ki, Dağıstan və Azərbaycandakı Qullar kəndlərinin adları mənşəcə qırpaqların bu tayfasının adının əks etdirir.

Demək, kol (kul) tayfasının Ermənistanda məskunlaşma vaxtı və onların peçeneqlər, bulqarlar və ya qırpaqlarla gəlmələri aydın deyildir. Bunun o qədər də əhəmiyyəti yoxdur. Əsas məsələ budur ki, Ermənistan eradan əvvəlki son əsrlərdə və eramızın ilk əsrlərində türk mənşəli kol (kul) tayfası yaşayırdı. Lakin fikrimizcə, bu tayfa məhz peçeneqlərlə gəlmişdir. Bu nəticə belə bir fakta əsaslanır ki, Ermənistanda (o cümlədən Albaniyanın Arsak əyalətində) erkən orta əsrlərdə kol

etnonimini əks etdirən toponimlər, əsas etibarilə mahal adları peçeneq-kəngərlərin adlarını əks etdirən əyalətlərdə mövcud idilər. Ona görə də biz indiki Ermənistan ərazisində eranın əvvəllərində kəngərlərin yaşaması haqqında qısa məlumat verməli oluruq.

Kəngərlər: Yuxarıda biz qeyd etmişdik ki, mənşəcə kəngərlər və peçeneqlər eyni etnosdur və həm də kəngərlər peçeneqlərin bir hissəsinin adı olmuşdur.

Ermənistan ərazisində kəngərlər, kəngər etnonimini əks etdirən toponimlər haqqında ilk məlumat 482-ci ilə aiddir. Qədim erməni mənbəyində göstərilir ki, həmin il Ermənistanla Gürcüstanın sərhəd ərazisində kəngərlərin torpağında erməni və gürcü qoşunları birləşərək fars qoşunlarına qarşı hərbi əməliyyat aparmışlar²⁰⁷. VI əsrə aid başqa tarixi məlumatda Ermənistan-Gürcüstan sərhədlərində kəngərlərin oraya hücum etmiş fars qoşunu ilə vuruşması qeyd olunur. Bu əyalətin dəqiq sərhədləri məlum deyil. Lakin Ermənistanın Qukasyan (1946-cı ilə qədər Qızılqaya) rayonunda indi də Kəngər dağları vardır. N. Q. Adons Ermənistanın İberiya (Gürcüstan) ilə həmsərhəd zonasının dağlıq ərazisinin Kəngər torpağı adlandığını yazmışdır²⁰⁸. Bu ərazini ermənilər eradan əvvəl II əsrdə işğal etmişdilər. Lakin eradan əvvəl I əsrdə Böyük Ermənistan dövləti dağılandan sonra həmin əyalət gürcülərin əlinə keçmişdir. Deməli, tarixən bu ərazi Albaniyaya daxil deyildi. Ona görə də “VII əsr erməni coğrafiyası”nda Kəngər əyaləti Gürcüstanın tərkibində göstərilir və orta əsrlərdə də ona tabe olmuşdur. Orada kəngərlər yığcam halda yaşamış, bir hissəsi qazaxlara qarışmış, digər hissəsi isə XVII əsrdə gürcü çarının hakimiyyətinə boyun əyməyərək cinli, boyəhmədli, səfikürd və b. tayfalarla birlikdə Qarabağa köçmüşlər.

Kəngərlərin digər qismi eranın ilk əsrlərində Ararat əyalətində və Naxçıvanın ərazisində məskun idilər. Orada onların nə vaxtdan bəri yaşamaları məlum deyil. Erməni mənbələrində Ararat vadisində (yuxarıda Bacunays mahalının orada yerləşdiyini demişdik) Kəngər əyalətinin adı VII əsrdən sonrakı əsrlərdə ara-sıra çəkilir.

İndi biz erkən orta əsrlərdə Ermənistanda kəngər-peçeneqlərin kol (kul) tayfasının adı ilə bağlı toponimlər haqqında söhbətimizin məbədinə keçirik.

Ən əvvəl, nəzərə çatdırmaq istəyirik ki, V – VII əsr erməni mənbələrində bu etnonimi əks etdirən toponimlər kiçik yaşayış məntəqələrinin adları yox, mahal adları kimi qeyd olunur. Hər hansı bir mahalın müəyyən bir tayfanın adı ilə adlanması onu göstərir ki, bu adı daşıyanlar orada çoxdan yaşayırdı və həm də əksəriyyət təşkil edirdi. Bu tayfanın adı ilə, göstərilən əsrlərdə Ermənistanda iki Kol (Ararat vadisində və Gürcüstanla sərhəd Quqark əyalətində), iki Kolt (bu toponim

²⁰⁷ Bu barədə bax: Кляшторный С. Г. Древнетюрские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – М., 1964, səh. 159.

²⁰⁸ Adons N. Q. Göstərilən əsəri, səh. 222.

Kol etnonimindən və türk dillərində cəm bildirən –t şəkilçisindən ibarət olub “Kollar” deməkdir), iki Kolb (bu toponim əslində Koloba adından təhrifdir, sonundan ermənicə yazılışda “a” səsi düşmüşdür), habelə Kolovit (kol etnonimindən və ermənicə hovit “vadi” sözündən), Kolbopor (Quqark əyalətində, Koloba, yaxud Kuloba etnonimindən və ermənicə por “vadi”, “dərə” sözündən), Kolşen (Kol etnonimindən və ermənicə şen “kənd” sözündən, Kürün sağ sahilində yerləşirdi) toponimləri ilə bağlıdır²⁰⁹. Yuxarıda biz habelə Naxçıvan ərazisində, Araz sahilində antik mənbədə Koltene (erməni mənbələrində Koltan) toponiminin qeyd olunduğunu da demişdik. Göstərilən toponimlərdən Kolb adlı bir mahal Ararat vadisində yerləşirdi və sonralar Arakel Davrijetski (XVII əsr) yazırdı ki, Kolb Çuxur-Saadın (azərbaycandilli saatlı tayfasının adı bu mahalın adını əks etdirir) qədim adıdır. Demək, Ermənistanın Ararat əyalətində XV əsrdən sonrakı Çuxur-Saadın qədim əhalisi ermənilər deyil, türk-kollar olmuşlar.

Oxucu diqqət yetirsə görə ki, həqiqətən də kol tayfası ilə bağlı toponimlər V – VII əsrlərdə əsasən kəngərlərin yaşadığı iki zonada – Ermənistan-Gürcüstan sərhəd zonasında (türk mənşəli Tayk, Quqar, Kəngər toponimlərinin yayıldığı zonada) və həm də kəngərlərin və peçeneqlərin yaşadığı Ararat vadisində yayılmışlar.

Kol tayfasının qədim türk mənşəli olduğuna oxucuda şübhə yaranmaması üçün onu da qeyd edək ki, indi də bir sıra türkdilli xalqların tərkibində kol və kul adlı tayfalar vardır: tatarlarda – kul, türkmənlərdə - kul, özbəklərdə - kol, tuvalılarda – kol, xakaslarda – kul və s.

Aradan keçən minilliklər ərzində bu tayfa Ermənistanda yaşamış digər qədim türk tayfaları ilə qaynayıb qarışmış və Ermənistan azərbaycanlılarının formalaşmasında müəyyən rol oynamışlar. “VII əsr erməni coğrafiyası” adlı əsərdə Ermənistanın Quqark əyalətində bir mahal Çorapor adlanır²¹⁰. Mənbəni rus dilinə tərcümə etmiş K. Patkanov bu toponimi Dzorapor kimi vermişdir. Əslində bu toponimin ermənicə dzor “dərə” sözü yox, Çor etnonimi durur. Qeyd edilməlidir ki, V əsr erməni tarixçisi Moisey Xorenski (II kitab, 8-ci fəsil) eramızın I əsrinin ortaları ilə əlaqədar hadisələrdə Ermənistanın Gürcüstan ilə həmsərhəd zonasında Kəngər və Kolb ilə yanaşı Dzor mahalını da qeyd edir. Bunu V əsr tarixçisi Favst Buzand da yazır (IV kitab, 50 - ci fəsil). Çorapor ermənicə “Çor vadisi”(dərəsi)” mənasını verir. Tədqiqatçılar Çor vadisini Ağstafaçayın Ermənistanda yuxarı axarındakı vadi və dərələrdə lokalizə edirlər. Bizi maraqlandıran çor sözüdür. Biz müəyyən etmişik ki, çor kəngər – peçeneqlərin bir tayfasının adıdır²¹¹. Bunu Çorapor mahalının Kəngərək mahalı ilə qonşuluğu haqqında qədim erməni

²⁰⁹ История Армении Фавста Бузанда. IV kitab, 50-сй фəсил; История Армении Моисея Хоренского. II kitab, 23-сй фəсил “Армянская география VII века”, сəh 53.

²¹⁰ Армянская география VII века по Р. X. СПб., 1877, сəh 52.

²¹¹ Гейбуллаев Г. А. К этногенезу азербайджанцев, т. I. Баку, 1991, сəh. 106

mənbələrinin verdiyi məlumat da aydın göstərir. Bəlkə də kəngər-peçeneqlərin tərkibində bu tayfa indi Altayda yaşayan türkdilli şorların ulu əcdadlarının bir hissəsidir. Çor tayfası Albaniyada da yaşamışdır (biz bu barədə yazmışıq)²¹². Alban tarixçisi Musa Kalankatlı V əsr hadisələri ilə əlaqədar olaraq Albaniyada Çur yaşayış məntəqəsinin adını çəkir, çünki kəngər-peçeneqlər Albaniyada da məskun idilər. Bu tayfanın adı Yardımlı rayonunda Çoryurd, Kəlbəcər və Laçın rayonlarında Çorman, Qəbələ rayonunda Corluçay (onun Covurluçay adlanması səhvdir), Gürcüstanda Duşeti qəzasında keçən əsrdə Corçi, Tovuz rayonunda Çoratan kimi yazılır, halbuki 1727-ci ilə aid bir arxiv sənədində Çuratondur ki, bu da çor etnonimindən və türk dillərindəki tön “dağ örüşü olan yer”, “uzunvari təpəlik” sözündən ibarətdir) toponimlərində qalmışdır. Çorapor mahalının adı qədim gürcü mənbələrində Şulaver kimi qeyd olunmuşdur.

Maraqlısı budur ki, Çorapor (por ermənicə “vadi”, “dərə” deməkdir) toponimindəki çor etnonimi “Kitabi-Dədə Qorqud” eposundakı Şir-Şəmsəddin şəxs adının əvvəlindəki Şir komponentində əksini tapmışdır. Çor, Şor mahalına XVI əsrdə qızılbaşların zülqədər tayfasının şəmsəddinlu tirəsi məskunlaşmışdı və bu etnonim indi Ermənistanda Şəmsəddil adında qalır.

Aranlar: Musa Kalankatlının qədim ermənicə yazılmış “Alban tarixi”ndə və “VII əsr erməni coğrafiyası”nda Albaniyanın Arsak əyalətində mahal adları kimi Mets-Aran (ermənicə medz “böyük” deməkdir) və Aran-Rot (farsca rod, rud “çay” deməkdir) toponimlərinin adları çəkilir. Bu barədə biz başqa yerdə ətraflı danışmışıq²¹³. Müəyyən edilmişdir ki, bu mahal adlarının nə Albaniyanın digər adı olan Aran (Arran) toponimi, nə I əsrin 60-cı illərində Alban çarı olmuş Ərənlə (erməni mənbələrində onun adı Aran kimi qeyd olunur), nə də dilimizdəki “isti yer”, “düzən yeri” mənalarını verən aran sözü ilə əlaqəsi yoxdur.

Göstərilən toponimlər Arsakda yaşamış aran tayfasının adını əks etdirirlər. Həm də aydın olmuşdur ki, bu tayfanın müəyyən hissəsi eranın başlanğıcında Şimali Qafqazda məskun idi və onun adını plini (I əsrdə) oran kimi yazmışdır. Ptolomeyin (II əsr) əsərində isə bu etnonom bir qədər təhrif olunmuş şəkildə oriney kimidir.

Şübhəsiz ki, antik müəlliflərin oran və oriney kimi qeyd etdikləri bu tayfanın əsl adı məhz aran olmuşdur və tayfa etnik mənsubuuyətə qədim türk ellərindən biridir. Bunu onunla sübut etmək olar ki, bu el oran və uran formalarında (müxtəlif türk dillərində “a” səsinin “o” və “u” səsinə keçməsi xarakterik fonetik hadisədir) orta əsrlərdə türk mənşəli tayfa kimi məlumdur. Lakin binadan bu elin məhz Aran adlanması şübhəsizdir. Bunu qaraqalpaqlarda və

²¹² Yənə orada, səh 106 – 107.

²¹³ Гейбуллаев Г. А. К этногенезу азербайджанцев I, Баку, 1991, səh. 118 – 122.

türkmənlərdə müvafiq olaraq aranşı və arançı tayfalarının indi də mövcud olması təsdiq edir.

Demək, nə vaxtdansa (əgər VII əsrdə bu tayfanın adı Albaniyada mahal adı kimi mövcuddursa, onda aranlar qabaqkı əsrlərdə artıq burada məskun idilər) bu el Albaniyada yaşayırdı. Bu da müəyyən edilmişdir ki, bu tayfa Albanianın (hətta Atropatenanın) müxtəlif zonalarında yaşayırdı. Tovuz rayonundakı Aran kəndi Aran dağ adı, Ağstafa rayonundakı “Arançı təpələri” toponimi (bu toponim “VII əsr Erməni coğrafiyası”nda Arandjnək kimidir; Arançı toponimi ilə qaraqalpaqlarda və türkmənlərdə indiki arançı və aranşı tayfa adlarının eyniliyi aydın seçilir). Lerik rayonunda Aran, Dağıstanın Xunzak rayonunda Aran (azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərdir) toponimləri və s. bunu aydın göstərir. Dağlıq Qarabağda XII əsrə aid ermənicə epigrafik abidədə Aran, Aran-Daş, Yazı-Aran (ermənicə Hranans, Hrandaşans və Eznarans kimidir) adlı kəndlər qeyd olunmuşdur.

Onu da əlavə edək ki, Dağlıq Qarabağda Əsgəran rayonunun adı da Azərbaycan dilindəki əski “köhnə”, “qədim” və aran tayfasının adındandır.

Albaniya ərazisində aran tayfası ilə əlaqədar toponimlər üzərində bir qədər ətraflı dayanmağımızın məqsədi erməni tarixçilərinin həmin adların İran mənşəli (qədim farsların ulu əcdadları olan arilərin adı ilə) olması haqqında fikirlərinin saxta olduğunu göstərməkdir.

Araşdırmalar göstərmişdir ki, həmin türk-aranlar həm də Ermənistan ərazisində məskun idilər. XIX əsrdə Ermənistanın Novo-Bayazid qəzasında bir dağ və iki kənd Eranos (Aran etnonimindən və erməni dilində yunan mənşəli os şəkilçisindən) adlanırdı²¹⁴. Məsələn, XIX əsrin əvvəllində Göyçə mahalında Eranis adlı 44 evdən ibarət azərbaycanlı kəndində 124 nəfər yaşayırdı²¹⁵. Bundan başqa oradakı Ayranlu kəndinin adı da danışıqda “y” səsi əlavə olunmaqla Aranlı (“Aran tayfasına mənsub” mənasında) kimi formalaşmışdır. Göründüyü kimi, Aranlunun Ayranluya çevrilməsində Azərbaycan dilindəki ayran (ağartı məhsulu) sözünün rolu olmuşdur. Həmin qəza isə binadan azərbaycanlıların yaşadığı ərazi idi. Yalnız XIX əsrin əvvəllərində Türkiyənin Bayazid əyalətindən gəlmə ermənilər orada məskunlaşmağa başlamış, beləliklə də Nor-Bayazid mahalı yaranmışdır.

Kataklar: “VII əsr erməni coğrafiyası” adlı əsərdə Albanianın Arsak əyalətində və Ermənistanda Katak və Kotayk (ikinci toponimindəki “y” səsi erməni dilində əlavə olunmuşdur) mahallarının adları çəkilir²¹⁶. Ermənistandakı Kotayk mahalı sonrakı Zəngibasar mahalının qədim adıdır²¹⁷. Kotayk toponimi orta əsr erməni mənbələrində tez-tez xatırlanır. Biz burada onları sadalamayacağıq. Yalnız

²¹⁴ George A. Burnoutyan, Göstərilən əsəri, səh. 192.

²¹⁵ Pağiriyev D.D. göstərilən əsəri, səh. 302.

²¹⁶ Армянская география VII века. СПб., 1877, səh. 53.

²¹⁷ Adons N. Q. Göstərilən əsəri, səh. 302.

bubu deməklə kifayətlənəcəyik ki, həmin toponim qədim türk mənşəli katak tayfasının adını əks etdirir; ehtimal ki, bu el Albaniyaya və Ermənistana peçeneqlərin tərkibində gəlmişdir. Bunu erkən orta əsrlərdə Cənubi Rusiya çöllərində yaşamış peçeneqlərin bir tayfasının məhz katay adlanması (yuxarıda demişdik ki, başqa türk dillərindəki “q” səsi peçeneq dilində “y” kimi tələffüz olunurdu) sübut edir²¹⁸. O ki, qaldı bu tayfanın türk mənşəli olmasına, bunu aşağıdakı etnonimik paralellər aydın göstərir: kataq və katay formalarında bu tayfa indi də qaraqalpaqlarda, qırğızlarda, özbəklərdə, noqaylarda, başqırdlarda, qaqazlarda və b. vardır²¹⁹. (Ruslarda Katayev фамилиясы da bu etnonimi əks etdirir). Ermənistanda Kötəklі adlı azərbaycanlı kəndi 1918-ci ilə qədər qalırdı və həmin ildə erməni quldurları tərəfindən dağıdılmışdır. Bu tayfanın adı ilə bağlı digər Gödəklі kəndinin adı isə 1945-ci ildə dəyişdirilərək Mrqavan qoyulmuşdur. Gödəklі adlı iki kənd isə keçən əsrdə Zəngəzurda vardı²²⁰.

Bu türk elinin adı təhrif olunmuş formada – Kötüklü kimi də məlumdur. Keçən əsrdə Zəngəzurda Köhnə-Kötük, Şuşa qəzasında Qara-Kötük, Nuxa qəzasında Kötüklü, Gürcüstanın Axalsıx qəzasında Kötüklü və Azərbaycanın Cavanşir qəzasında Kötüklü və b. kənd adları məlumdur²²¹. Alban tarixçisi Musa Kalankatlının Arsakda göstərdiyi Katak toponimi XVII əsrdə Kötüklü kimi qeyd olunmuşdur²²².

Göründüyü kimi, Ermənistan azərbaycanlılarının etnogenezində türk mənşəli kataq (katay) tayfasının iştirak etdiyini də deməyə kifayət qədər əsas vardır.

Sadaklar: “VII əsr erməni coğrafiyası”nda deyilir ki, Ermənistanın Syuni əyalətində (Göyçə zonasında) bir mahal Sotk adlanır²²³. Əslində bu toponim Satak, yaxud Sadak adının qədim ermənicə yazılışdır. Erməni tarixçisi S. T. Yeremyana görə erməni mənbələrində Sodk, Sotk kimi göstərilən mahal Ermənistandakı Basarkeçər rayonunu əhatə edirdi²²⁴. Bu toponimlə əlaqədar iki məsələni həll etmək lazımdır: I. Sotk, yaxud Sodk toponiminin mənşəyi. Bu toponimin tayfa adını əks etdirdiyi şübhəsizdir. Bubu erməni tarixçiləri də təsdiqləyərək (Moisey Xorenskinin əsərində Sode, “Alban tarixi”ndə Savdey kimi çəkilir) bu toponimin I əsrdə Alban tayfalarından biri kimi göstərilən tayfanın adını əks etdirdiyini yazırlar.

Buradan gözlənilmədən belə bir nəticə alınır: demək, Sotk, Sodk mahalı (sonrakı Basar keçər) əvvəlcə Alban ərazisi imiş və güman ki, eradan əvvəl II əsrdə

²¹⁸ Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969.

²¹⁹ Вах: Кузаев Р. Г. Происхождение башкирского народа. М., 1974

²²⁰ Pağıryev D. D. Göstərilən əsəri, səh. 155.

²²¹ Yənə orada, səh. 127.

²²² Pağıryev D. D. Göstərilən əsəri, səh. 127.

²²³ Армянская география VII века. СПб., 1877, səh. 48

²²⁴ Еремян С. Т. Раннефеодальные государства Закавказья в III – VII вв. Очерки истории СССР. М., 1958, səh 303.

Ermənistana qatılmış və sonrakı əsrlərdə də onun tərkibində qalmışdır. Çünki II əsr müəllifi Ptolomey bu əyalətin adını Sodukenə (Soduk etnonimindən və -ene şəkilçisindən) kimi yazır və Ermənistan əyaləti kimi qeyd edir. Sonrakı əsrlərdə bu mahal Albaniyaya keçir. Çünki Alban tarixçisi Musa Kalankatlı qədim ermənicə yazdığı əsərində Albaniyada Sodeik mahalının adını çəkir. Bu elə Ermənistanda da Sodk, Sodukene mahalıdır. Aşağıda deyəcəyimiz kimi eynilə bu adda mahal Albaniyanın qərbində - Gürcüstanla həmsərhəd zonada yerləşmişdir. Digər tərəfdən 1727-ci ilə aid arxiv mənbələrində Dağlıq Qarabağda Sadak-Tor (Sadak komponentindən və qədim türk dillərində tör “dağ örüşü” sözündən) kəndinin adı çəkilir.

Tədqiqat göstərmişdir ki, Ermənistandakı Sodk (Ptolomeyin qeyd etdiyi Sodukene) və Albaniyadakı Sodeik toponimləri qədim ermənicə adları Sode, Savdey kimi yazılmış alban tayfasının adını əks etdirir. Həm də bu tayfanın əsl adı Sadak olmuşdur. Bunuorta əsrlərdə Dağlıq Qarabağdakı əhalisi azərbaycanlılardan ibarət Sadak-Tor kəndinin və XIV əsrə aid mənbədə Şəmkir şəhərinin 3 fərsəngliyində göstərilən Yurd-Sadakban toponimindəki “yurd” komponenti “sadak” komponentinin məhz tayfa, el adı olduğuna dəlalət verir. Lakin bu toponimdəki “ban” sözünün mənası bizə aydın deyil. Məlum olmuşdur ki, həmin məntəqənin adını Yaqut Həməvi (XIII əsr) bir qədər təhrif olunmuş şəkildə - Saysavan kimi qeyd etmişdir ki, bu da sonralar müəllifin əsərinin üzünü köçürmüş katiblər tərəfindən tanış olmadıqları Sadakban adının səhv yazılışdır. Həmin Sadakbanın əslində Sadak olduğu 1727-ci ilə aid mənbədən aydın görünür. Bu mənbədə Azərbaycanın Gürcüstanla sərhəddində Sadak mahalının yerləşdiyi göstərilir. Azərbaycanda (Qazax rayonunda), Gürcüstanda və Ermənistanda Sadaxlı kəndlərinin adları məhz bu mahalın adı ilə bağlıdır, mahal isə Albaniyada sode (Sadak etnoniminin qədim ermənicə yazılışı) tayfasının adını əks etdirir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, bu qədim alban tayfasına mənsub ailələr qədimdə Arsakda və Albaniyanın Gürcüstanla sərhəd zonasında, həm də indiki Ermənistanda yaşamışlar. II. Bu tayfanın etnik mənsubiyyətinə gəldikdə, bizcə, onun türkdilli olmasına oxucuda şübhə yarana bilməz, çünki həm Azərbaycanda, həm də Ermənistanda bu tayfanın adı ilə bağlı Sadaxlı adlanan yerlərdə əhali azərbaycandillidir və demək, elə əvvəldən də bu dildə danışır. Əhalisi azərbaycanlılar olan Sadaxlı adlı kəndlər Cənubi Azərbaycanda da vardır. Bu nəticə indi də Orta Asiyada və Altayda sat, sadak və satak adlı türk tayfalarının mövcudluğu ilə²²⁵ təsdiqlənir.

²²⁵ Вах: Радлов В. В. Из Сибири. М., 1990

Goruslar: “Alban tarixi”ndə VIII əsr hadisələri ilə əlaqədar olaraq Albaniyada Qoroz qalasının adı çəkilir. Bu qalanın adı indiyədək Ermənistanda Qoris (əslində Gorus) formasında qalmışdır. Demək, Qoroz toponimi Koros (orta əsrlərdə Gorus) adının ermənicə yazılışdır, çünki “Alban tarixi” bizə qədim erməni dilində gəlib çatıb. Tədqiqat göstərir ki, Qoroz toponimi təhrifə uğramış şəkildə Xurs və Xoruz kimi də mövcuddur. Naxçıvandakı Xurs və Tərtər rayonundakı Xoruzlu kəndlərinin adları ilə Gorus toponimi eyni mənşəlidir. “VII əsr erməni coğrafiyası”nda Albaniyanın şimal-şərqində Xorsvem (“Xors qayası”) toponimi qeyd olunur. Ərəb mənbələrində isə həmin yer Xursan qalası adlandırılır. Bu qala indiki məşhur Çıraqqaladır (Dəvəçi rayonu). Həmin Xursan toponimi də mənsəcə yuxarıda göstərdiyimiz Qoroz (Gorus), Xurs və Xoruz adları ilə eyni mənşəlidir. Bu barədə biz qabaq yazmışıq²²⁶.

Bu toponimlərin mənşəyini necə aydınlaşdırmaq olar? Bu suala cavab axtarıqda erməni tarixçisi Favst Buzandın (V əsr) IV əsrin əvvəllərində baş vermiş hadisələrlə əlaqədar olaraq Albaniyanın şimal-şərqində xrsan (xursan) adlı tayfanın yaşaması haqqındakı məlumatı diqqəti cəlb edir. Aydın olur ki, əslində bu etnonim məhz Qoros, Xurs (Xoruz) toponimlərində əksini tapmış etnonimdən və - an şəkilçisindən ibarətdir. Bu tayfanın adı Xurs şəklində Şimali Qafqazda Qerus şəhərinin də adını çəkir və ehtimal ki, bu, indiki Qrozniy (Qerusniydan təhrif) şəhərinin adında qalır.

Albaniyada xurs tayfasının yaşadığını erməni tarixçiləri də deyirlər, lakin onlar onun dağıstandilli olduğunu yazırlar. Əslində isə yuxarıda sadaladığımız bütün toponimlər koros, yaxud gerus kimi bərpa edilə bilən türkdilli tayfanın məskunlaşdığı yerlərdir. Bu etnonimdə bəlkə də “Kitabi-Dədə Qorqud”da Qorqud adındakı “qor” sözü öz əksini tapmışdır. Bununla əlaqədar bir tarixi məlumat diqqəti cəlb edir. Alban tarixçisi yazır ki, V əsrdə Albaniyada şimaldan Qor və Qazan adlı iki elbəyi öz tayfaları ilə gəlib Syuni əyalətində (indiki Zəngəzurda) məskunlaşmışlar. Hər iki elbəyin adlarının türk mənşəli olduğu şübhəsizdir.

Azərbaycanın Zəngəzur əyalətinin tərkib hissəsi olan Gorus mahalı indi Ermənistan ərazisindədir. Lakin keçən əsrdə Ermənistanda azərbaycanlıların yaşadığı bir kənd Qors adlanırdı, demək yuxarıda haqqında danışdığımız qoros, xoros tayfası Ermənistan ərazisində də qədimdən yaşamışdır.

Cinli: Hazırda rayonlarımızda Cinli adlı bir neçə kənd vardır. Bundan əlavə, “Cinli dağı”, “Cinli daşı” və s. toponimlər də məlumdur. Cin adlı qədim bir tayfa Ermənistan və Gürcüstan ərazisində eranın III – IV əsrlərindən məlumdur. Qədim erməni tarixçisi Sebeos (11, 12, 24) yazır ki, cin tayfası Ermənistanı Parfiya çarı Böyük Xosrovun dövründə (217 – 252) Çenstandan gəlmişdir. Moisey

²²⁶ Qeybullayev Q. Ə. Qarabağ. Bakı, 1990.

Xorenski (V əsr) də bu elin fars şahı I Şapurun (241 – 272) vaxtında gəldiyini yazmışdır.

Qədim erməni mənbələrində bu tayfanın adı çen kimi əksini tapmışdır. Bu həmin dildə “ç” səsinin olmaması, etnonimdəki “i” səsinin “e” səsi ilə əvəz edilməsinin nəticəsidir; bunu həmin etnonimin qədim gürcü mənbələrində Cin kimi yazılması da təsdiq edir. Bu tayfanın dil mənsubiyyəti haqqında erməni tədqiqatçıları (Q. Sandalçian, Gevork Aslan və b.) çox yazmaqdan çəkinirlər, həm də bu tayfanın Cin ölkəsindən gəlmə, bəziləri isə etnik mənsubiyyətcə cinlilər olmasını sübut etməyə çalışırlar. Təəssüf ki, bu ehtimala bəzi Azərbaycan tədqiqatçıları da inanırlar (məsələn, Fəridə Məmmədova da bu fikirdədir). Əslində cinli Cin Türkünstanından gələrək Ermənistanda III əsrdən yaşamağa başlamış qədim türk tayfalarından biridir. Onların türkdilli olmasını sübut edən iki fakt var: birincisi, tayfanın başçılarından – Mamiqun və Qonaq adlarının qədim türk mənşəli olması; Qeyd olunmalıdır ki, Mamiqun adının sonunda “qun” komponenti türklərdə və monqollarda çarların və əmirlərin adlarında vardır. A. Bakıxanov yazır ki, III əsrdə Albaniyaya şimaldan basqın etmiş türkdilli basillərin çarının adı Katarqun idi²²⁷.

Monqol xanı Çingiz xanın bir sərkərdəsi Çurmaqun, onun oğlu isə Abuqun adlanırdı. Elxanilər (XIII – XIV əsrlər) sülaləsindən bir xaqanın adı Arqun idi. Qonaq adına gəldikdə bu, Konak, Kunak formalarında qədim türklərdə geniş yayılmış addır. Qara dənizin şimal sahillərində skiflərin bir çarı yunan mənbələrində Xunaxis (-is yunan dilində şəkilçidir) idi. Alban tarixçisi Musa Kalankatlı xəzərlərdə bir xaqanın adının Xonak olduğunu yazır. Volqaboyu bulqarlarda Konak, V əsrdə Cənubi Rusiya çöllərində yaşayan türkdilli avarlarda Kunak çarları məlumdur²²⁸. Bu ad ya türk dillərindəki hunak “arxa”, “dirək”, ya da konak “gəcəlonən yer” sözlərindən birini əks etdirir. İkincisi, cinlilər Gürcüstanda da erkən orta əsrlərdə yaşayırdılar. Gürcü mənbələrində onlar aydın şəkildə “türk” adlandırılır. Erməni tarixçisi P. K. Patkanov açıq yazır ki, çenlər heç də çinli (Çin ölkəsinin köklü əhalisi) yox, türklər idilər. Onun fikrincə, bu tayfa Ermənistana Volqaboyundan gəlmişdir. Volqaboyunda isə Çin ölkəsindən çıxmış çinlilər ola bilməzdi. Bu zahiri oxşarıqdır. Maraqlıdır ki, bəşər tarixində yalnız çinlilər bu və ya digər şəkildə heç vaxt qərbə tərəf miqrasiya etməmişlər. Hələ V əsr erməni müəllifi də cinlilərin “şimal-şərq ölkələrindən” gəldiyini yazmışdır. İkincisi, qədim gürcü mənbələrində göstərilir ki, Gürcüstanı cinlilər Şimaldan Cin-Bakurun (qədim türk dillərində şəxs adlarının əvvəllində çin sözü “qüdrətli”, “ qüvvətli”, “bərk” deməkdir) başçılığı ilə Dəryal keçidindən keçib gəlmişlər.

²²⁷ Бакиханов А. Гюлистан- и Ирем, səh. 43.

²²⁸ Феофилакт Симокатта. История. М., 1957, səh. 161.

Ermənistanda cinlilərin mənşəyi belədir. Ermənistanın ensiklopediyasında yazılır ki, eramızın 221 – 226-cı illəri arasında Mamiqun və Qonaq adlı iki elbəyin başçılığı altında bir tayfa Orta Asiyada mövcud olan Kuşan çarlığından İrana gəlir. İran şahı qonşusu Kuşan imperiyası ilə münasibətləri pozمامaq üçün onları Ermənistana göndərir.

Erməni çarı I Xosrov (217 – 238-ci illər) bu elbəylərə naxarar-feodal vəzifəsi verir və Taron (indiki Muş-Bitlis) əyalətini nəslə mülk kimi onlara bağışlayır. IV əsrdən VIII əsrin sonlarına (774 – 775-ci illər) qədər bütün erməni sparaqetləri – ordu başçıları nəsiləklə bu tayfadan çıxmışdır və onlar Mamiqunun adı ilə ermənicə Mamikonian adını daşımışlar. Qeyd edək ki, ermənilərdə şəxs adlarına əlavə olunan və fəmiləya bildirən –yan şəkilçisi əslində nəsil adlarında pəhləvi dilində mənsubiyyət bildirən –i və cəmlik bildirən –an şəkilçilərinin –yan (erməni dilindəyiyəlik halında cəm bildirən –s şəkilçisi əlavə olunmaqla “yans” sözü yaranır) formasına düşməsindən ibarətdir.

Cinli tayfası Ermənistanda IV əsrin əvvəllərində xristianlığı qəbul etmişdi. Ona görə də həmin nəsilədən çıxmış sərkərdələrin – Artavaz, Vasak, Samuel, Manvel, Vardan, Amayak, Vaqan, Vard, Vaçə, Amazasp, Muşel, Qriqor və b. Mamikonianların bəziləri Ermənistanın ərazisi və xristian kilsəsi uğrunda döyüş meydanlarında canlarından keçmişlər. Təsədüfi deyildir ki, erməni tarixçiləri Mamikonianları erməni xalqının milli qəhrəmanları kimi qələmə verirlər və onları II Tiqran və daşnak-qanıçən Andraniklə bir sıraya qoyurlar²²⁹.

Qeyd etməliyik ki, Mamikonianlardan çıxmış sərkərdələrdən ikisinin – Vasak və Vahanın adı türk mənşəlidir. Çox qədimlərdən ermənilər uşaqlarına bu adları qoyurlar, onlarda Vasakyan və Vahanyan fəmiləyalari da vardır, lakin bu adların mənşəcə türkdilli olduqlarını bilmirlər.

Cinli tayfasından çıxmış sərkərdələr döyüş meydanlarında Ermənistan uğrunda canlarından keçsələr də qürurlarını saxlamış və özlərini ermənilərdən üstün saymışlar. V əsr erməni müəllifi Favst Buzand yazır ki, Manvel Mamikonyan qardaşı Muşeli öldürmüş erməni çarı Varazdata demişdir: “Biz sizin qullarınız deyilik, sizinlə yoldaşlıq və hətta sizdən yüksəkdəyik, belə ki, bizim əcdadlarımız cinlilərin ölkəsinin çarları olmuşlar və qardaşlar arasında yaranmış çəkişmə nəticəsində bundan sonra qantökmənin olmaması üçün oradan uzaqlaşmışıq ki, dincliyə nail olaq və gəlib burada məskunlaşmışıq” (V kitab, 34-cü fəsil).

VIII əsrin 70-ci illərində Ərəb xilafəti Ermənistanda İslam dininə qarşı duran Mamikonianlar nəslini qırdırmışdı. Bu nəsilədən sağ qalanlar səpələnərək gizlində yaşamağa başlamışdılar. Həmin əsrdən sonra cinlilərin taleyi məlum deyil. Xristian dininə qulluq etdiklərinə görə ermənilərə qarışaraq etnik

²²⁹ Bax: L' Armenie Lean-Pierre Alem, səh. 126.

özünəməxsusluqlarını itirmiş və erməniləşmişlər. Erməni tarixçilərinin yazdıqlarına görə erməni şairi Avetik İsaakyan mənşəcə cinlilərdən idi. Aydınır ki, erməni alimləri cinliləri türk hesab etmirlər, əks halda Avetik İsaakyanın cinli olduğunu deməzdilər.

Gürcüstandakı cinlilər isə xristian dininə keçməmişlər, lakin İslamı qəbul etmişlər. Erkən orta əsrlərdə onlar Kür üstündə yaşamışlar. X əsrə aid bir mənbədə göstərilir ki, ərəb sərkərdəsi Mərvan ibn Məhəmməd (685 – 705) Kür çüyünün sahilində cinlilərin ölkəsindəki düşərgəsindən şimala – xəzərlərlə müharibəyə yola düşdü²³⁰. Həmin mənbədə cinlilərin adı Cin-Bakur kimi qeyd olunur. Sonrakı əsrlərdə cinlilər Gürcüstanda yığcam halda yaşamaqda davam etmiş və XIII əsrdə gürcü çarının tabeliyindən çıxıb kəngərlərlə birlikdə Qarabağa köşmüşlər. Cinli adlı kəndlərimiz də həmin cinlilərin məskunlaşdığı yerlərdir.

Cənubi Qafqazda cinlilərin tarixində ağ ləkələr hələ çoxdur. Mənbələrdən məlum olur ki, cinlilərin bir hissəsi erkən orta əsrlərdə Zəngəzurdə da yaşamışdır.

Sisakanın (Zəngəzurun) XIII əsrdə axırıncı hakimi Stepan Orbeliani yazır ki, onun ulu əcdadları Gürcüstandan – cinlilərin ölkəsindən köçüb gəlmişdir. Orada onlar Orbet qalasında yaşadıklarına görə Orbeli adlanmış və Sisakana gələrək Orbelian hakim sülaləsinin əsasını qoymuşlar.

Oxucu aydın görür ki, qədim tariximizlə, xalqımızın ulu əcdadlarının mənşəyinin araşdırılması ilə bağlı hələ çoxlu problemlər vardır. İndiyədək bu problemlər işlənməmiş halda qalmaqdadır. Tarixi problemin araşdırılması gərgin zehni əmək tələb etdiyinə görə əksər tarixçilərimiz üç yüz-dörd yüz səhifəlik bir cizmaqara yazıb alimlik dərəcəsi diplomu almağı üstün tutmuşlar. Nəticədə Azərbaycanın etnik tarixini ermənilər və gürcülər istədikləri kimi süzgəcdən keçirərək ulu əcdadlarımıza, keçmişimizə aid hər nə yaxşı şey varsa, hamısını özlərininki etmişlər.

Azərbaycanlıların, o cümlədən Ermənistan azərbaycanlılarının etnogenezində xəzərlər də böyük rol oynamışlar.

Xəzərlər: Xəzərlər tarixşünaslıqda şimali Qafqazın köklü əhalisi hesab edilir. Həqiqətən də xəzər etnonimi Orta Asiyanın, Qazaxıstanın və Altayın türkdilli xalqları içərisində məlum deyil. Bu etnonimin mənşəyi və mənası haqqında müxtəlif fikirlər vardır, lakin inandırıcı olmadığına görə onları burada verməyəcəyik. Ən ağlabatan və tarixi baxımdan özünü doğruldan fikir budur ki, “xəzər” etnonimi qədim kas etnonimindən və qədim türk tayfalarının adları üçün xarakterik ar, ər sözündən ibarət olub “kas ərleri”, “kas kişiləri”, “kas admaları” deməkdir. Deməli, qədim kasar etnonimi fonetik dəyişikliyə uğrayaraq “xəzər” şəklinə düşmüşdür. Bu fikrə haqq qazandıran faktlar vardır. Əvvələ, ən qədim

²³⁰ История Анонимного повествователя Псевдо Шапух Багратуни. Перевод с древнего армянского. М. В. Дарбинян-Меликян. Ереван, 1971, сәh. 72

türk tayfalarından biri kas adlanmışdır. Uygurların ulu əcdadlarının böyük bir hissəsinin mənşəcə kaslar olması məlumdur. Özbəklərdə bir tayfa kaşlıq adlanır ki, bu da əslində kaşlı etnoniminin özbək dilində tələffüz formasıdır. XIV əsrdə Sibir xanlığında bir şəhər Kaşlıq adlanırdı. Kas etnonimi qazax (qədim forması kasak) və qazan (qədim forması kasan) etnonimlərinin kökünü təşkil edir. Hələ eradan əvvəl II minilliyinin ortalarında bu tayfa Ön Asiyada, o cümlədən Midiyaya gəlmiş və Assur mənbələrində kaş kimi qeyd olunmuşdur. Tarixşünaslıqda onlar kassit adlanır. Kaslar (assur mənbələrində Kaşşu) eradan əvvəl 1500-cü ildən 1150-ci ilə qədər Babilistanda hakimiyyətdə olmuşlar. Kas etnonimi eradan əvvəl I minilliyin ortalarından məlum olan kaspı tayfasının adında da iştirak edir. Kaspilərin Midiya ərazisində (indiki Muğan düzündə), həm də Albaniyada və Dərbənd zonasında yaşamaları məlumdur.

Dərbənd keçidi qədim mənbələrdə “Kaspı keçidi” adlanmışdır. Qafqaz (qapuq “dağ keçidi” sözündən və kas etnonimindən) və Kazbek (kas etnonimindən və qədim türk dillərindəki bək “təpə” sözündən) toponimləri də kas etnonimi ilə bağlıdır. Daha sonra bu etnonim qazax (kas etnonimindən və bir sıra qədim türk tayfalarının adlarının yaranmasında fəal rol oynayan –ak şəkilçisindən, məsələn, kaymak, yaxud qaymaq, kumık, uqrak, şamak, sirak, yaxud şirak və b. etnonimlərdə olduğu kimi) elinin adında əksini tapmışdır. Kas etnonimi qazan (kazan) etnoniminin də əsasını təşkil edir.

Ona görə də xəzərlər ən qədim zamanlarda Cənubi Qafqaz ilə sıx təmasda olmuşlar və onlar həm vaxtaşırı buraya basqınlar etmiş, həm də müəyyən vaxtlarda məskunlaşmışlar.

Moisey Xorenski xəzərlərin Ermənistanı gəlişinin aranın II əsrinə aid edir. O yazır ki, həmin əsrdə xəzərlər və basillər birləşərək Vnasep Surxapın başçılığı altında Çul keçidindən (sonralı Dərbənd keçidi nəzərdə tutulur – Q. Q) keçərək gəldilər (II kitab, 65-ci fəsil). Söz yox ki, onların müəyyən hissəsi Albaniyada məskunlaşa bilərdi. Həmin müəllif xəzərlərin Ermənistanı gəlişini 192 – 213-cü illərə aid edir. Xəzərlərin sonrakı əsrlərdə Albaniya, İberiya və Ermənistanı basqınları, ərəb-xəzər müharibələri vaxtı xəzərlərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi haqqında məlumat çoxdur²³¹. Dağlıq Qarabağda Xəzərdağ, Ordubad rayonunda Xəzəryurd, Ararat vadisində Xəzərqlux (ermənicə qlux “təpə” deməkdir) və b. toponimlər məhz həmin əsrlərdə xəzərlərin oralarda məskunlaşması ilə bağlıdır.

Mənbələrdə xəzərlərin bozal (bızal), kəbər, kulas, tərəkə və b. tayfalarının adları çəkilir.

Xəzərlərin kəbər tayfasının adı ilə bağlı (Azərbaycanda Kəbirli toponimləri onunla bağlıdır) Ermənistanın Şərur-Dərələyəz mahalında keçən əsrdə Kəbirli kəndi də vardı.

²³¹ Bu haqda bax: Bünyadov Z. M. Azərbaycan VII – IX əsrlərdə, Bakı, 1989.

Xəzərlərin kulas tayfasının adı Azərbaycanda Ulaşlı (əslində Xulaşlı), Dağıstanda Ulaşlı, Ermənistanda Kulas (XVIII əsrdə orada Ulaş şəhərinin də adı çəkilir) toponimlərində iz qoymuşdur.

Xəzərlərin tərnə tayfasını əks etdirən Tarnovan toponimi Ermənistanda hələ “VII əsr erməni coğrafiyası”nda qeyd olunur.

Eradan əvvəl VIII əsrdən başlayaraq şimaldan Ermənistan ərazisinə türkdilli tayfaların dalğavari gəlişi VII – VIII əsrlərdə xəzərlərə mənsub ailələrin gəlişi ilə bitir. Lakin Ermənistanda azərbaycanlıların (bütünlükdə Azərbaycan xalqının tərkib hissəsi kimi) təşəkkülündə, əlbəttə, əsas və həlledici rolu eradan əvvəlki türk tayfaları – kimmerlər, saklar, quqarlar, şiraklar, bolqarlar və b. oynamışlar. Həmin etnoslar, bircə, orada azərbaycanlıların özülünü təşkil edir. Əlbəttə, sonrakı əsrlərdə gəlmiş hunlar, kəngər-peçeneqlər və xəzərlərin rolu da bu prosesdə böyükdür.

İndiki Ermənistan ərazisində məskunlaşmış bu türk mənşəli tayfalar yığcam halda (həmin tayfaların yaşadığı yerlərin erməni mənbələrində mahla və əyalət adları kimi qeyd olunmaları bunu aydın göstərir) yaşadıklarına görə, ermənilər tərəfindən assimilyasiya oluna bilməzdi. Yığcam halda yaşadıkları üçün yerli hakimləri də onların özlərindən ola bilərdi. Məsələn, Moisey Xorenski I əsr hadisələrindən danışarkən yazır ki, Parfiyadan Ermənistana çar təyin edilmiş Valarşak Paskamin nəslindən olan (Paskam şəxs adı elə kənardan türk mənşəli ad kimi diqqəti cəlb edir, çünki bu ad qədim türk dillərində pas, bas “baş”, “böyük” və qam “şaman” sözlərindən ibarət olub, “Baş şaman” mənasını verir) kobud cizgili, hündürboylu, yəndəmsiz, yastı burunlu, batıq gözlü, dəhşətli baxışlı, nəhəng bədənli və qüvvətli Tork adlı kişini Ermənistanın qərbinə hakim təyin etdi (II kitab, 8-ci fəsil). Bu təsvirdə Torkun monqoloid fizionomiyası aydın nəzərə çarpdırılır. Şübhəsiz ki, o, yalnız əhalisi türklərdən ibarət olan mahala başçı təyin edilə bilərdi. Bu tarixi məlumat erməni tarixçilərinə yaxşı məlumdur, lakin onlar Tork adını qədim ermənilərdə Tork allahının adı ilə eyniləşdirirlər (ermənilərdə isə bu allah Kiçik Asiya mənşəli Tarhu allahının adıdır. Əslində Moisey Xorenskinin haqqında danışdığı Torkun adı ilə Tarhu allah adının ermənicə tələffüz forması olan Tork adı yalnız xahiri oxşarlıq təşkil edir. Əslində qədim erməni mənbəyindəki Tork Türk adının (qədim erməni dilində “ü” səsi yoxdur) ermənicə yazılışdır. Qədim erməni tarixçilərinin əsərlərində erməni dilinə mənsub olmayan şəxs və yer adlarındakı köklü “u” səsi “o” səsi kimi verilmişdir. Məsələn, Albaniyanın Çul şəhərinin adı Çol, Xursan qalasının adı Xorsvem, hun etnonimi hon, Mamiqun şəxs adı Mamikon kimi yazılmışdır.

Deməli, eradan əvvəlki son əsrlərdə və eramızın ilk əsrlərində Ermənistan ərazisində çoxlu türk etnik ocaqları, yığcam halda yaşayan tayfa birləşmələri vardı.

Bircə, XI – XII əsrlərdən sonra Səlcuqoğuzları və XIII əsrdə Göyçə mahalında məskunlaşmış qıpçaqlar (Ermənistanda Qıpçaq kəndi 1946-cı ildə Araç

adlandırılmışdır) Ermənistana gəldikdə ora artıq formalaşmış azərbaycanlılarla rastlaşdılar. Lakin Ermənistan ərazisində XI – XII əsrlərdən sonra Ön Asiyayı və Cənubi Qafqazı işğal etmiş Səlcuq oğuzlarının tərkibindəki tayfaların adlarını əks etdirən toponimlər də vardır.

Oğuzlar: XI əsrin ortalarında Ön Asiyadan çıxmış Səlcuq oğuzlarının Ön Asiyaya, o cümlədən Azərbaycana və Ermənistana işğalçı yürüşləri başlanır və onlar qısa müddət ərzində bu ölkələri tutaraq məskunlaşırlar. Ermənistanda Alagöz dağının cənub yamacında Qazax-Su çayının solunda “Oğuz yurdu” adlı toponim məlumdur²³².

Səlcuq oğuzlarının mənbələrdə 24 tayfasının adı məlumdur: əfşar, bayat, bayandur, bəydili, yivə, eymur, kanık, salor, çebni, çavundur və b. Onlar maldar tayfalar idilər və ona görə də Azərbaycan və Ermənistanın əsasən dağlıq zonalarında məskunlaşdılar. Ermənistan toponimiyasında XIX əsrdə səlcuq-oğuz tayfalarının adları ilə məlum olan çoxlu toponimlər – yaşayış məntəqəsi və dağ adları vardı: Emirli (Eymurlu), Yuva (Yivə), Avşar, Qacarabad, Çebni, Qarxın və b. Orada Axuryan rayonunda əhalisi azərbaycanlılar olan Dəyərlı (1945-ci ildə adı dəyişdirilərək Ketk qoyulmuşdur) kəndinin adı isə oğuzların dügər (düyər) tayfasının adını əks etdirir. Dügər etnonimi Abaran rayonunda təhrif olunmuş şəkildə Təkərli kəndinin adında qalmışdı. 1950-ci ildə onun adını Tsexkaşen qoymuşlar. Əfşar tayfasının Qırıqlı qolunun adı ilə Qırıqlı və Əli-Qırıqlı (1935-ci ildən Astqadzor adlanır) kəndləri vardı. Sonralar azərbaycanlıların sıxışdırılması və zorla qovulması ilə əlaqədar həmin adlar tamamilə ermənicə adlarla əvəz olunmuşlar.

Qıpçaqların Ermənistanda ilk dəfə məskunlaşdığı vaxtı müəyyən etmək çətinidir. Lakin aydın olmuşdur ki, XI – XII əsrlərdə Cənubi Rusiya çöllərində qıpçaqların içərisində olan tayfaların bəziləri (məsələn, tørtər, kul və b.) Albaniyada, xüsusilə Arsakda eranın əvvəllərində yaşayırdılar. Lakin ərəb tarixçisi İbn əl-Əsir (XIII əsr) yazır ki, monqollar XIII əsrin 30-cu illərində Cənubi Rusiya çöllərində Qıpçaq vilayətini (mənbələrdə Dəşti – Qıpçaq adlanır) tutduqdan sonra qıpçaqların bir hissəsi Dərbəndə, Şirvana, Gəncəyə və oradan da Kilkun ağına (erməni mənbələrindəki Qelakun, yəni Göyçə mahalı) gəlib yerləşdilər.

Bir sıra türkdilli tayfalar Ermənistanda Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu dövlətlərinin vaxtlarında məskunlaşmışlar.

Daha sonra XV əsrdə Cənubi Azərbaycan ərazisində Səfəvilərin hakimiyyət uğrunda mübarizəsində “qızılbaş” adı ilə məlum olan türk mənşəli tayfalar hərbi qüvvə ilə iştirak edirdilər. Mənbələrdə bu tayfalar baharlı, bayandur, qaradağlı, əfşar, qacar, zülqədər (onun bir qolu şəmsəddinli, təhrif olunmuş şəkildə - şəmşədil), şamlı, türkmən, ustaclı və b. adlarla məlumdur. Səfəvilər hakimiyyət

²³² Kırzioğlu M. Fəxrəddin. Göstərilən əsəri, səh. 22.

başına keçdikdən sonra həmin tayfaların bəzilərinə Ermənistanda yaşamaq üçün torpaq ayırmışdılar. Ermənistanda Qaraman, Qaraisa, Qaraqoyunlu, Qaradağlı, Şəmşədil və b. toponimlər məhz bundan sonra yaranmışdır. Ermənistanda, xüsusilə Ermənistanla Azərbaycanın Qazax rayonunun sərhəd ərazisində qədimdən yaşayan böyük bir el Çoban-Qara adlanmışdır. Yerli əhali içərisində adı Çoban-Kərə kimi tələffüz edilmiş bu el mənşəcə eranın əvvəllərində burada məskunlaşmış kəngər-peçeneqlərə mənsubdur. Çünki peçeneqlərin bir qolu Çoban adlanırdı. Lakin Cənubi Qafqazı Rusiya işğal etdikdən sonra bu eldən 200 ailə İrana köçmüşdür²³³. Ermənistanda bu elin adı Böyük Çoban-Qara və Kiçik Çoban-Qara kəndlərinin adlarında öz əksini tapmışdır. Qalan Çoban-Qaralar 1918-ci ildə Qarsa, oradan Xoya köçmüş, sonra bir hissəsi Naxçıvana və 1934-cü ildə Ermənistana qayıtmışdır²³⁴. 1958-ci ildə onlar öz yerlərini tamamilə tərk etməli oldular. Ermənistanda orta əsrlərdə Alan (Eçmiədzin rayonu Aylanlı kəndinin adıdır, 1946-cı ildə Tsazkunk adlandırılmışdır), Samur (1946-cı ildə Sarapet adlandırılmışdır), Cubuxlu (Sevan rayonunda əslində Cibikli, 1935-ci ildə Tsovakut adlandırılmışdır) və b. ellər də yaşamışdır. Koran elinin adı Koranlı (indi Arşalyus) və Çatı Qıran (əslində Çat-Göran), 1935-ci ildən Keqaşen toponimlərində əks olunmuşdur.

Ermənistan ərazisində mənşəyi aydın olmayan toponimlər də vardır. Bu adlar zaman kəmədikcə fonetik dəyişikliyə uğrayaraq tanınmaz hala düşmüşlər.

Keçən əsr Ermənistanda və Azərbaycanda “siçan” sözü ilə bağlı 9 toponim (dağ və kənd adları) vardı. Ermənistanda həтта iki kəndin adı Siçanlı, birisinin adı Siçanköy idi²³⁵ Şübhəsiz ki, bu toponimlərin siçan (gəmiricinin adı) sözü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Araşdırma göstərmişdir ki, bu toponimlər türk mənşəli sincan tayfasının adını əks etdirir, lakin danışıda “sincan” sözü “siçan” şəklinə salınmış və belə təhrif olunmuş formada ədəbiyyata düşmüşdür. Azərbaycanda sincan (Oğuz rayonu) və Sincan-Boyat (Dəvəçi rayonu) adlı kəndlər vardır.

Ermənistanda keçən əsrdə Sabunçu adlı iki kənd və bir dağ vardı²³⁶. Sabunçu toponimləri Azərbaycanda (Zaqatala rayonunda və Abşeronda) da vardır. Ə. Hüseynzadə bu toponimin mənşəyinə xüsusi məqalə həsr etmişdir²³⁷. Müəyyən edilmişdir ki, Sabunçu qədimdə Ermənistanda və Gürcüstanda yaşamış bir türk

²³³ Акты Кавказской Археографической комиссии. Тифлис. 1886, сәh. 547.

²³⁴ Bu şifahi məlumata görə akademik Budaq Budaqova təşəkkürümüzü bildiririk.

²³⁵ Pağıryev D. D. Göstərilən əsəri. сәh. 225.

²³⁶ Yənə orada, сәh. 213.

²³⁷ Hüseynzadə Ə. Sabunçu adının mənşəyi. Bakı Dövlət Universitetinin “Elmi əsərləri”, 1975, № 7.

elinin adıdır və onun bir hissəsi məlum olmayan səbəblərə görə nə vaxtsa Abşerona gəlib məskunlaşmışdır. Sabunçu qəsəbəsinin adı keçən əsrə aid ədəbiyyatda həm də Ermənibulaq adlanmışdır. Əslində bu toponimdəki “erməni” sözü heç də orada ermənilərin yaşadığını göstərmir, sadəcə olaraq Sabunçu eli Ermənistandan gəldiyinə görə onların yaşayış məntəqəsi “Ermənibulaq” adlanmışdır.

Ermənistanda Çırxılı kəndinin (Axuryan rayonunda, 1945-ci ildə Çariv adlandırılmışdır) adı əslində Çirik adlı bir elin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Keçmişdə Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycanın sərhəd ərazisində yaşamış bu elin bir hissəsi şair Molla Vəli Vidadiyə mənsub idi.

Deyənlərdən görünür ki, Ermənistanda azərbaycanlıların yaşadığı zonalar binadan onların ana yurdları idi. Onların ulu əcdadları eradan əvvəl VIII əsrdə orada artıq məskun idilər. O vaxt indiki Ermənistanda ermənilər yox idilər və deməli, tarixi baxımdan ermənilər Ermənistanın azərbaycanlılar yaşamış zonalarının köklü əhalisi deyillər.

V əsr erməni tarixçisi Moisey Xorenski Qelamın (Sevanın qərbi) əvvəllər Ermənistanı aid etmədiyi açıq yazmışdır. O qeyd edir ki, erməni çarı Qelam (o Qelam toponimini şəxs adı kimi götürür, halbuki Qelam indi də Sevandan qərbdə Qelam dağlarının adıdır) şimal-şərqə, gölün (Göyçə gölünün) ətrafına getdi və əhalisini orada yerləşdirdi (1-ci kitab, 12-ci fəsil). Oradaca müəllif ermənilərin Syuniyə gəlmələrini yazır və Sisakanı Ermənistanın şərq adlandırır.

İndi Ermənistanı aid olan Göyçə və Zəngəzur mahalları tarixən Alban torpağı olub. Erməni tarixçisi Q. Kapansyan da yazır ki, Albaniyanın sərhəd rayonları qədimdə Kartli (gürcü) və erməni dövlətlərinə keçmişdir²³⁸.

Həmin zonalar ermənilərin gəlməsi, ehtimal ki, əsasən eradan əvvəl II əsrdə baş vermişdir. Çünki həmin əsrdən erməni dövlətinin ərazisi genişlənməyə başlayır və ermənilər oralarda məskunlaşırlar. Deyənlərdən aydın görünür ki, ermənilərin indi bizə qarşı ərazi iddiası “qara məni basınca, mən qaranı basım” xalq məsələsinə çox uyğundur. Hələ qədim erməni dilində çoxlu türk mənşəli sözlər aşkar edilmişdir. Burada həmin sözləri sadalamayacağıq, çünki bizi maraqlandıran başqa məsələdir: əgər türklər Qafqaza sonradan gəlmədirsə, V – VII əsrlərdə erməni dilində türk sözləri haradandır? Erməni dilində 4 min alınma söz-kök vardır, ancaq mənşəyi məlum deyil. Hind-Avropa mənşəli cəmi 940 söz-kök vardır. Erməni dilçiləri dörd min alınma sözün 1411-ni fars dilinə, 918-ni yunan dilinə, 702-ni ərəb dilinə, 211-ni Suriya dilinə, 151-ni latın dilinə, 138-ni yəhudi dilinə, 86-nı fransız dilinə, 60-nı Qafqaz dillərinə aid edirlər. Türk dillərindən 170 söz-kök mənimsənildiyi göstərilir. Əslində isə bu rəqəm çox kiçildilmişdir, çünki bir sıra türk mənşəli sözləri fars və başqa dillərə mənsub edirlər. Məsələn, qədim

²³⁸ Капанця Г. Историко-лингвистические работы, səh. 297.

erməni dilindəki *aur*, *ayr* (ar “kişi”) sözü türk mənşəli ikən, Hind-Avropa mənşəli sayırlar. Halbuki Azərbaycan dilində heç bir erməni sözü yoxdur.

Ermənistanda azərbaycanlıların etnogenezində iştirak etmiş türk tayfalarının adları haqqında verə biləcəyimiz məlumat qısaca bu qədərdir.

Ermənistanda XIX əsrdə azərbaycanlıların məskun olduqları kəndlərinin elmi təhlili xüsusi tədqiqat mövzudur. N. Tusi adına ADPU-nun müəllimi Sitarə xanım Mirmahmudova Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərə aid dissertasiya işi yazmışdır. Təəssüf ki, bu iş çap olunmamışdır. Ona görə də biz Ermənistanın yaxın keçmişə qədərki türk mənşəli toponimlərinə toxunmuruq.

V Fəsil

ERMƏNİLƏRDƏ TÜRK MƏNŞƏLİ ŞƏXS ADLARI HAQQINDA

Qədim erməni mənbələrində ermənilərin daşdıqları çoxlu şəxs adları qeyd olunur. Lakin onlar əsas etibarilə çarların, feodalların, sərkərdələrin və din (kilsə) xadimlərinin adlarıdır. Dil mənsubiyyətlərinə görə həmin adlar qədim yəhudi, yunan, fars, latın, Suriya və türk mənşəlidir.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, indiki ermənilərin ulu əcdadları eradan əvvəl IX – VII əsrlərdə Urartu çarlığının tərkibində yaşamışlar. Urartu və erməni dilləri tamamilə fərqli dillərdir. Urartu dilində erməni mənşəli söz yoxdur, lakin erməni dilində çoxlu Urartu sözləri vardır və bunlar erməni dilinin 10 – 12 %-ni təşkil edir. Ermənilər keçən əsrdən etibarən, Urartu yazıları tapılıb oxunduqdan sonra Urartu çarlarının adlarını uşaqlarına qoymağa başlayıblar. Onlarda Aramyan (Aram, Armais şəxs adları), Sarduryan, Rusayan və başqa fəsilələr belə yaranmışdır. Ermənilərdə İşxan şəxs adı Hett dilindəki işha “sahibkar” sözündən, Qaqik şəxs adı isə qədim hettlərdə Kakki şəxs adındandır. Bdo (Bdoyan, əslində Puti) və Xoren (əslində Huri) Hurrit mənşəli adlardır. IV əsrin əvvəlində xristian dini qəbul edildikdən sonra Bibliyadan yəhudi mənşəli şəxs adları ermənilərdə geniş yayılmışdır: Adəm “adam” (ermənilərdə Adamyan), Aşot “şir” (ərəb dilindəki Əsəd adı ilə eyni mənşəlidir), Yelise (“Allah qurtuluşudur”)²³⁹ ermənilərdə Yeğişe, İvan (“Allah əzizləyəndir”) adından ermənilərdə İoanesyan, Avanesyan, Ovanesyan, Ohanesyan fəsiləsi törənmişdir. Bibliyadakı yəhudi mənşəli Yakov (“daban”, “ayaq dabanı”) adı ermənilərdə Hakop, Ebraem (“çoxlu xalqların atası”) adı Abramyan, Simeon (“Eşidən Allah”) adı Simonyan, Lazar (“Allah kömək edib”) adı Qazaryan, Qavril (“qüvvətli kişi – Allah”) adı Qabrielyan, Tovma (“Ümid”) adı Tovmasyan, Zaxar (“Allahı yada saldı”) adı Zaxaryan, Ananiy (“Allah xeyirxahlıq göstərər”) adı Ananyan, Danial (“Mənim hakimim – Allah”) adı Danielyan, David (“sevimli”) adı Davtyan, İsakiy (“güldü”) adı İsaakyan erməni ad və fəsilələri üçün əsas olmuşdur. Şaumyan və Smbatyan fəsilələri də qədim yəhudi mənşəli Şaum və Şambat sözlərindəndir.

Qədim yunan mənşəli adlardan Andronik (andros “adam” sözündən)²⁴⁰, Artyom (artemis “sağlam” sözündən), Arakel (“apostalis” dini kitab), Qay (qayos “yaşıl”), Aleksandr (“cəsarətli”), Andrey (“qoçaq”, “igid”, ermənilərdə Andresyan), Arkadiy (“çoban”), Arseniy (“cəsur”), Stepan (“tac”), Anastras (“yeni-dən dirilmiş”), Qaspar (“usta”), Qriqoryan (qriqoris “qıvrarlaşan” sözündən),

²³⁹ Mötərizədə adların qədim yəhudi dilində mənalari verilmişdir.

²⁴⁰ Dırnaqda adların qədim yunan dilində mənalari verilmişdir.

Petrosyan (petros “daş”), Platon (“enlikürək”), Martirosyan (martiros “şəhid”), Atanasyan (atanasiy “izsiz”), Gevorgyan (georgiy “əkinçi” sözündən), Xristofor (“özündə xristian dini daşıyan”) və b. göstərmək olar.

Latın dilindəki Pavel (“əziz”, ermənilərdə Poqosyan), Anton (“döyüşə girişən”), Klara (“təmiz”), Silva (“meşə, fızzılıq”) və b. adlar götürülmüşdür.

Ermənilərdə Arşak, Baqrat (əslində Bağdad), Varaz, Vardan, Zorab (əslində Zöhrab), Ervand (“sürətli”), Nerses (əslində Narse), Trdat (Trdatyan), Məğran (əslində Mehran), Tiqran (“iti”, “sürətli”) və b. adlar qədim farslardan götürülmədir. Bundan başqa, ruslardan götürülmüş Lsitsyan (lisa – “tülkü”), Mravyan (muravey – “qarışqa”, ruslarda Muravyov), Sergey, İqor, Valeri, Vasili və b., almanlardan götürülmüş Albert (“nəcib”), Amaliya, Rudolf, Telman və Emma, fransızlardan mənimsənilmiş Tereza (terao “ov etmək” sözündən) adları da vardır.

Sırf erməni dilində düzəldilmiş şəxs adları çox cüzdür: Avetis (“qoyun oğurlayan”), Xaçaturyan (“xaç gəzdirən”), Arutyun (“bazar günü”), Mkrtç (“xaç suyuna çəkən”) və b.

Ermənilərdə türk mənşəli adlar əsas yer tutur. Onları şərti olaraq üç yerə ayırmaq olar:

1. Ermənistan ərazisində yaşamış türkdilli əhalidən mənimsənilmiş adlar və “Alban tarixi”ndə göstərilən alban adları.

Yuxarıda biz türk mənşəli cinli tayfası ilə bağlı Mamikonianlardan danışdıqda Mamiqun, Vahan və Vasak adlarının türkcə olduğunu demişdik. Eramızın əvvəllərində Ermənistana köçüb gəlmiş bulqarlarınbaşçısının adını Moisey Xorenski Vxundur kimi yazır ki, bu da əslində Vahandur adından təhrifdir. Lakin erməni tədqiqatçıları utanmadan yazırlar ki, “Vağanyan” familiyasındakı Vahan erməni adıdır. Türk mənşəli Vasak adının ermənicə təhrifi olan Vazgen şəxs adını da onlar erməni sözü sayırlar. Ermənilərdəki Avak şəxs adının (Avakyan familiyasının) türkcə Abak adından olduğunu yuxarıda demişik.

Ermənilərdə (o cümlədən ruslarda) geniş yayılmış Boris şəxs adının qədim türkdilli bulqarlarda (X əsr) çar adı olduğu məlumdur; başqa sözlə, bu ad türkdilli bulqarlardan alınmadır. Monqol mənşəli oçir “ıldırım”, “şimşək saxəsi” sözündən ermənilər Açıryan familiyasını əmələ gətirmişlər.

Erməni çarlarının adları əksəriyyətcə Şərqi İran mənşəlidir. Bunlar eranın I əsrindən 428-ci ilə qədər Ermənistanda çarlıq etmiş Arşakilər sülaləsinə mənsub adlardır. Ermənilərdə Suren şəxs adı parfiyalılardan götürülüb, lakin bu ad monqol dilindəki tseren “uzun ömür sürən” sözündəndir və mənşə etibarilə tibet dilindəki eyni mənalı tserink sözünün fonetik formasıdır. Bu ad əvvəlcə parfiyalılara, onlardan da ermənilərə keçmişdir.

Erməni tədqiqatçılarının erməni xalqına illər boyu təlqin etdiyi adlar da vardır: bunlar antik mənbələrdə və Musa Kalankatlının “Alban tarixi”ndə qeyd

olunan türk mənşəli Alban çarlarının və feodallarının adlarıdır. Albaniyanın “Şərqi Ermənistan” hesab edilməsi, Kür-Araz ovalığının, xüsusilə Dağlıq Qarabağ əhalisinin binadan ermənilərdən ibarət olması konsepsiyasına uyğun olaraq erməni tarixçiləri Alban adlarının ermənilər içərisində geniş yayılmasına nail olmuşlar. Nəticədə türk mənşəli alban adları – Oruz, Kozis, Zober, Aran (əslində Ərən), Asay, Aratan (əslində Ərətən), Asparak, Xosgen (əslində Qoçgen), Davtak, Xoçkor (əslində Qoç-Kür), Asan (əslində Əsən), Sanatürk və s. adlar müasir ermənilərdə geniş yayılmışdır. Girişdə biz bu alban adlarının etimologiyalarını verdiyimiz üçün burada təkrar etmirik. Bunların qədim türk mənşəli olmaları indiyədək məlum olmadığına görə (ilk dəfə bu adların türk mənşəli olması bizim tərəfimizdən müəyyənləşdirilmişdir – Q. Q) ermənilər kor-koranə onları işlətməkdə davam edirlər. Lakin bu adlar indi də qədim erməni mənbələrində erməni dilinin fonetikasına uyğun surətdə verildiyi kimi işlədilir. Onlar uşaqlarına qoyduqları alban adlarının qədim türk mənşəli olduğunu bilmirlər.

Alban çar və feodal adlarının bir hissəsi Şərqi İran mənşəlidir: Vaçe, Vaçaqan, Sanasan və b. Bu adlar da “Alban tarixi”ndə çəkilir. Ermənilər onları da mənimsəmişlər. Minilliklər boyu başqa xalqların və onlara məxsus sülalələrin, əsasən, türklərin hökmranlığı altında yaşamaları nəticəsində ermənilərdə buqələmun kimi müxtəlif şəraitə və etnik mühitə empirik uyğunlaşma bacarığı formalaşmışdır. Bu uyğunlaşmanın bir cəhəti, məskun olduğu ölkənin hakim etnosunun hakimiyyəti altında yaşadığına görə, özünü onların adlarını götürmələrində göstərir. İndinin özündə Avropanın müxtəlif ölkələrində yaşayan ermənilərin həmin xalqlara məxsus adları daşımaları və oğlanlarını yerlilərin qızları ilə evləndirməyə səy etmələri onların şəraitə uyğunlaşmaq məcburiyyəti ilə əlaqədardır. Ermənilərin etnogenezində Yaxın Şərqi müxtəlif qədim xalqları nümayəndələrinin, xüsusilə eradan əvvəl I əsrdə II Tiqran dövründə Ermənistanı köçürülüb gətirilmiş yəhudilərin böyük rolu olmuşdur. Lakin çox qəribədir ki, erməni ilə yəhudinin nıgahından törənənlər həmişə bacarıqlı, həm də çox hiyləgər, necə deyərlər, “şeytana papuş tikən”lər olmuşlar.

2. İkinci qrupa məxsus olan şəxs adları Azərbaycan dilinə aid təmiz türk mənşəli ata, ağa, bala, dədə, qara, igid, sarı, çoban və s. sözlərdən ibarətdir. Onlara fars mənşəli yan şəkilçisi əlavə olunmaqla Atayan, Aqayan, Balayan, Dadyan, Karayan, İgıdyan, Saryan, Çobanyan fəmiliaları yaranmışdır. Bu o deməkdir ki, ermənilərdə Ata, Ağa, Bala, Dədə, Qara, İgid, Sarı, Çoban adlarını daşıyan adamlar olmuşdur.

Bu qrupa, habelə, Azərbaycan dilindən götürülmüş bərbər, qəssab, daşçı, dəmirçi, dəllək, dərzı, zərgər, kasa, nalbənd, nəccar, lüləçi, taxtaçı, sandıq, ciyər və b. sözlərdən yaranmış Bərbəryan, Kasabyan, Taşçıyan, Dəmirçıyan, Dəlləkyan, Terzyan, Zərgəryan, Kasayan, Nalbəndyan, Naçıryan, Luleçıyan, Sundukyan, Taxtaçıyan, Ciqarxanyan fəmiliaları aiddir.

3. Ermənilərdə şəxs adlarının böyük bir qismi azərbaycanlılardan hazır şəkildə gətürdüləri adlardır. Azərbaycanlıların daşdıqları ərəb-fars mənşəli (bu adların bəziləribizə İslam dini ilə gəlmişdir) Allahverdi, Aslan, Qaragöz, Qərib, Qoçər, Eyvaz, Əmirxan, Əlixan, Əhməd, Mənucohr, Məlik, Mirab, Murad, Mirzə, Mehrab, Zöhrab, Kərəm, İsfəndiyar, Sarıxan, Səddər, Tuman, Səfər, Seyran, Xanbaba, Xanlar, Təvəkkül, Xanəli, Cəlal, Firuz, Şahverdi, Şahgəldi, Şahnəzər, Şəkər və b. adlardan ermənilərdə Alaverdyan, Aslanyan, Qaragözyan, Barxudaryan, Baqdasaryan, Koçaryan, Avazyan, Əmirxanyan, Əlixanyan, Əhmədyan, Karamyan, Spandaryan, Manuçaryan, Meqrabyan, Zorabyan, Melikyan, Mrovyan, Mirzoyan, Muradyan, Saruxanyan, Sitaryan, Safaryan, Seyranyan, Xanbabyan, Xanalyan, Tavakelyan, Piruzyan, Tumanyan, Calalyan, Şahnazaryan, Şahverdyan, Şakaryan familiyaları yaranmışdır. Ermənilərdə hətta “Kitabi-Dədə Qorqud” eposundakı Qorqud adından Korkotyən familiyası da vardır.

Göründüyü kimi, Ermənistan ərazisində erməni mənşəli qədim toponimlər – mahal və əyalət adları olmadığı kimi, erməni dilində yaranmış şəxs adları da cüzdür: Xristian dini vasitəsilə keçən adlar, yunanlardan və farslardan gətürdüləri adlar nəzərə alınmazsa, onlar tarix boyu alban və ərəb mənşəli Azərbaycan-türk adları daşımışlar. Başa düşmək olmur, əgər azərbaycanlılar Ermənistanı sonradan gəlmə, ermənilər avtoxtondursa, onda nə üçün Azərbaycan mənşəli adları qəbul etmiş və uşaqlarını bu adlarla adlandırmışlar? Ermənilər Azərbaycan dilindən alınma çoxlu sözlər, o cümlədən xörək və çörək adlarını işlədirlər (Lakin Zori Balayan həyasızcasına yazır ki, lavaş, dolma və s. yemək adları erməni sözləridir!), Azərbaycan adlarını daşıyırlar, amma azərbaycanlıları türk olduqlarına görə düşmən sayırlar. Azərbaycan xalqı məğrur xalqdır. Bu xalqın damarlarında eradan əvvəl I minilliyin başlanğıcından məlum olan türk mənşəli alban, qamər, maday, manta, iskutay, saka və b. etnoslara mənsub ərənlərin qanı axır, o ərənlər ki, ermənilər özləri min illər boyu onların hakimiyyəti və himayəsi altında yaşamışlar. Bunları gizlətmək mümkün deyildir, çünki mənbələr, tarixi faktlar olduğu kimi qalır. Tarixi həqiqəti əks etdirən bu faktlar əsasında gec-tez Ermənistan ərazisində ermənilərin və azərbaycanlıların kimlər olması tamamilə üzə çıxarılacaqdır. Bu kitabça isə həmin problemin araşdırılması istiqamətində atılmış ilk addımdır.

Nəticə

Kitabçada Ermənistanın indiki ərazisinin hüdudları daxilində qədim türk toponimləri və eradan əvvəl VIII əsrdən başlayaraq XII-XIV əsrlərə qədər yaşamış və oradakı azərbaycanlıların ulu məlumat deyilənlərə bitmir. Bu, xüsusi və xalqımızın etnogenezi baxımından çox aktual elmi tədqiqat mövzudur. Təəssüf ki, bu problem indiyədək tarixçilərimizin diqqətindən kənar qalmışdır. Bunu əsas səbəbi, yuxarıda dediyimiz kimi, tarixşünaslığımızda ümumiyyətlə, azərbaycanlıların mənşəyi probleminin indiyədək öz obyektiv həllini tapmamasıdır. Kitabçanın ön sözündə biz bəzi tarixçilərimizin mütləq həqiqət sayılan, əslində saxta olan belə bir nöqtəyi-nəzərini oxucuya çatdırmış ki, guya Azərbaycan ərazisində V-VII əsrlərdə şimaldan gələn türk tayfalarının yaratdığı ocaqlar nəzərə alınmazsa, eradan əvvəl burada türk mənşəli etnoslar ola bilməzdi. İndiki azərbaycanlılar guya XI-XII əsrlərdən sonra sonra gətirilmə türk dilini qəbul etmiş İran və qafqazdilli yerli əhalinin və türk dilini onlara qəbul etdirmiş gəlmə türklərin sonrakı nəsilləridir.

Mənşəyimiz haqqında belə bir yanlış konsepsiyanın mövcud olduğu bir şəraitdə Ermənistanda qədim türk etnoslarının olması haqqında kim cəsərət edib bir söz deyə bilərdi? Tariximizdə əksini tapmış bu konsepsiya (çox təəssüf ki, məhrum akademik-tarixçimiz Ə.S. Sumbatzadənin mənşəyimiz haqqında 1990-cı ildə çapdan çıxmış əsərinin ana xəttini də məhz bu konsepsiya təşkil edir) erməni tarixçilərinin bu məsələdə nöqtəyi-nəzərlərinə tamamilə uyğun gəlir.

Ali və orta məktəblərimizdə tədris edilən Azərbaycan tarixinə dair dərslərdə və əsərlərdə erməni tarixçilərinin Azərbaycana qarşı torpaq iddialarının əsasızlığını elmi surətdə təkzib edən heç nə yoxdur. Azərbaycan xalqının əsl tarixinin nə vaxt yazılacağı bilinir, demək, gələcək nəsillərə mənsub tədqiqatçıların üzərinə çox böyük, həm də şəərəfli vəzifə - xalqımızın mənşəyi haqqındakı qondarma konsepsiyaları kənara qoyaraq, problemin yenidən, tamamilə ayrı istiqamətdə həll olunması vəzifəsi düşür. Bu problem həll edilərkən nəzərə alınması vacib olan müddəaların bəziləri, fikrimizcə, aşağıdakılardır:

1. Ermənistan və Gürcüstanın azərbaycanlılar yaşayan zonaları daxil olmaqla Azərbaycan ərazisinin, başqa sözlə, Azərbaycan xalqının təşəkkülünə doğru yönəlmiş etnogenetik prosesin gətirdiyi məkanın eradan əvvəlki minillikdə türk tayfalarının məskunlaşma arealının tərkib hissəsi olması;

2. Bu prosesdə eramızdan əvvəl son əsrlərdə və eranın minilliyinin ortalarında yeni-yeni türk komponentlərinin cəlb olunması və deməli, zaman etibarilə bu prosesin böyük bir tarixi dövrü – eradan əvvəl I minilliyin əvvəllərindən bizim eranın VIII-XII əsrlərinə qədərki dövrü əhatə etməsi;

3. Bu arealda Azərbaycan xalqının etnogenezi prosesində iştirak edən qədim türkdilli etnosların, əsas etibarilə kas, maday, manna, sak, kimmer, alban,

quqar, irak və başqalarının, erkən orta əsrlərdə isə bulqar, aran, xəzər və başqaları fəal iştirak etməsi və bu prosesdə onların iştirakı dərəcələrinin müxtəlif olması.

Göründüyü kimi, Ermənistan azərbaycanlılarının etnogenezində iştirak etmiş qədim türk mənşəli etnosların hamısı, həm də bu və ya digər dərəcədə, bütünlükdə azərbaycanlıların ulu əcdadlarıdır. Başqa sözlə, bu etnosların, yuxarıda dediyimiz kimi, başqa etnoslarda birlikdə həm cənubda, həm də şimalda azərbaycanlıların təşəkkülünə gətirib çıxarmış etnogenetik prosesin komponentləridir. Şübhəsiz ki, yuxarıda dediyimiz kimi, bu etnik proses Azərbaycan ərazisində yaşayan etnoslarla qarşılıqlı əlaqədə getmişdir. Müəyyən mənada getməyə əsas vardır ki, Ermənistandakı azərbaycanlıların (müəyyən hissəsinin ulu babaları bu və ya digər səbəblərdə maldarlıqla əlaqədar olaraq) Azərbaycandan köçüb gedənlərdir. Lakin Ermənistan azərbaycanlılarının əsas etnik komponentləri bütünlükdə həm də azərbaycanlıların ulu əcdadlarıdır. Bunların içərisində eradan əvvəl VIII əsrdən XI-XII əsrlərədək məlum olan kimmer, sak, quqar, qarqar, şirak, bulqar, kəngər, peçenek, xəzər və səlcuq – oğuz tayfaları aparıcı rola malikdirlər.

Oxucu nəzərə almalıdır ki, Cənubi Qafqaz ərazisində həmin etnoslar barədə tarixi məlumatlar çox azdır, həm də pərakəndədir. Onların bəzilərinin burada məskunlaşma vaxtları və məskun olduqları zonaların sərhədləri barəsində heç nə məlum deyil. Bu zonaları əsasən qədim etnotoponimlər əsasında müəyyən etmişik. Lakin həmin etnotoponimlərin yaranma vaxtlarını müəyyən etmək çətindir. Burası aydındır ki, hər hansı bir tayfanın adını əks etdirən coğrafi ad, sözsüz ki, həmin tayfanın məskunlaşmasından sonra yarana bilər və sonralar mənbələrdə qeyd oluna bilər, amma bu “sonralar” zaman etibarilə nə qədər vaxtı əhatə edir? – bunu aydınlaşdırmaq olmur. Lakin bu çatışmamazlıqlar belə Ermənistanda azərbaycanlıların avtohton olduğuna və onların yaşadığı zonaların tarixən doğma yurdları olmasına şübhə yeri qoymur.

Mündəricat

Redaktordan.....	3
Ön söz.....	5
I Fəsil.	10
II Fəsil.	
Ermənistanda qədim türk mənşəli toponimlər.....	35
III Fəsil.	
Qədim türk tayfaları Ermənistan ərazisində.....	72
IV Fəsil.	
Ermənilərdə türk mənşəli şəxs adları haqqında.....	131
Nəticə.....	137

Гияседдин Аскер оглы Гейбуллаев
Древние Турки и Армения
(на азербайджанском языке)
Баку – Азернешр – 1992

Bədii redaktoru: T.Məlikov.
Texniki redaktoru: S.Əhmədov.
Korrektorları: Rəfiqə Qənbər qızı, Z.Qasımova.
İB № 5735

Yığılmağa verilmiş 20.02.92. Çapa imzalanmış 20.11.92. Ədəbi qarnitur.
Yüksək. Çap üsulu ilə. Formatı 84x108^{1/32}. Mətbəə kağızı №2. Şərti çap vərəqi
7,35. Şərti rəngli. Surəti 7,61. Uçot nəşr vərəqi 7,8. Tirajı 11,5. Sifariş

Azərbaycan Respublikası. Dövlət Mətbuat Komitəsi.
Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı – 370005, Hüsü Hacıyev. küç, № 4.
1№-li mətbəə. Bakı. Əli Bayramov küç, №3.
Государственный комитет Азербайджанской Республики по печати.
Азербайджанское государственное издательство «Азернешр». Баку – 370005,
ул. Гуси Гаджиева,4.
Типография №1 Баку ул. Али-Байрамова, 3.